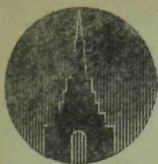




казан утлары



Казан утлары

АЙЛЫК ӘДӘБИ ҺӘМ ИҖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ
ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ СОЮЗЫ ОРГАНЫ
1922 елның май аеннан башлап чыга

4

АПРЕЛЬ
1973

Бу санда

Г. ӘПСӘЛӘМОВ. Күк күкрәр. Роман	3
Ш. ГАЛИЕВ. Уй елгасы. Шигырь	43
Р. ХАРИС. Җитмеш икенче ел икмәге. Поэма	44
Э. КАСЫЙМОВ. һаваларда тургай. Роман	49
М. ХӨСӘЕН. Колхозда бер очрашу. Шигырьләр	91
Р. БАТУЛЛА. Бер юлда. Хикәя	97

ДУСЛАР ЖЫРЫ

Ф. ВАСИЛЬЕВ. Кайгыга бишек жыры. Шигырьләр	104
М. СӨНДЕКЛЕ. Кар шыгырды	106

ОЧЕРКЛАР

Ф. ВОЛЬНЫЙ. Тугандаш Татарстанда	109
М. ВӘЛИЕВ. Америка буйлап сәяхәт	120

СӘНГАТЬ

М. ГАЗАР. Фатыйма Ильская	144
-------------------------------------	-----

ПУБЛИЦИСТИКА

Р. ТИМЕРГАЛИН. Дәвәр белән бергә яшәү	152
М. МӘХМҮТОВ. Милли мәктәп үсештә	156

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЯТ

М. МӘҖДИЕВ. Кайда «Ак пароход»ыбыз!	170
---	-----

КПССНЫҢ
ТАТАРСТАН
ӨЛКӘ
КОМИТЕТЫНЫҢ
ГАЗЕТА ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
НАШРИЯТЫ
КАЗАН

И. АХУНҖАНОВ. Тормыш белән танышканда . . . 177

ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕ

Н. ХИСАМОВ. Гасырлар тирәнлегеннән . . . 181

БЕЗНЕҢ КАЛЕНДАРЬ

Әхмәт Фәйзи 187

Әдәбият һәм сәнгать яңалыклары 189

Хатлар өчен: Казань, почтамыт, почтовый ящик 63. Редакция «Казань утлары».
 Редакцияның адресы: Казань, ул. Баумана, 19. Дом печати, 2 этаж.
 Телефоннар. Баш редактор — 2-68-21, җаваплы секретарь — 2-39-52,
 бүлекләр — 2-39-52.

Баш редактор: Гәриф Ахунов.

Редколлегия: Хәй Вахит, Шәүкәт Галиев, Әмирхан Еники, Ләбибә Ихсанова
 (җаваплы секретарь), Шәйхи Маннур, Рафәзль Мостафин, Рәфыйк Нәфиков, Атилла
 Расих, Гали Халит, Сибгат Хәким, Нил Юзиев, Мирсәй Әмир.

Техник редакторы Р. Нәбиуллина.
 Корректорлары Р. Сәләйманова, К. Корбангалиева.

Производствого бирелде 12/1-1973 ел. Басарга кул куелды 16/III-1973 ел. ПФ 04030.
 Кагазь форматы 70X108^{1/16}. Учетн.-изд. табак 14.2. Басма табак 12(16.8). Тираж 85 246 экз.
 Заказ Я-20. Бәясә 50 тиен.

ТАССР Министрлар Советының нәшрият, полиграфия һәм китап сәүдәсә эшләре
 идарәсенә К. Якуб исемеңдәге матбугат комбинаты. Казан. Бауман урамы. 19. 1973 ел.

Габдрахман Әпсәләмов

КУК КУКРЭР

РОМАН

БЕРЕНЧЕ КИСӘК

Карышкан кызлары

I



дмисактан бирле еллар үтә дә үтә, ә күпме үтәселәре бар әле аларның! Кешеләр һаман бәхет эзләгәннәр һәм эзлиләр. Йока озак дәвам итмәсен, ризыкны кисмәсен дип, баш асларына мендәр урынына пүлән куеп, төннәр бие хыялланганнар. Бәхет исә, зәңгәр таулар кебек, бик яқын да, бик ерак та булган, иртән торып, күзенне тырнай-тырнай чабатаңны кигәнче, ак буак¹ кебек, юкка чыккан. Ләкин яңа буыннар белән яңа хыяллар туган, кешелек һич кайчан өметсез яшәмәгән. Халык үз бәхетен

гарше-көрсиләрдән эзләмәгән, жир бәхете жирдә булырга, ул хезмәт аркылы килергә тиеш дип инанган.

Буыннар көрәше аяусыз булган, егылган батырлар урынына яңалары баскан. Алар да, көрәшә-көрәшә, мәңгелеккә киткән, ә исәннәргә васыять булып жырлар, әкиятләр, дастаннар калган. Аларны телләрдән телләргә, буыннарда буыннарга халык сөйләгән.

Карышкан кызлары дастаны да энә шундый.

XIX йөзнен соңгы чиреге.

Сикәлтәле юлда дыңгырдап барган арба кырыена утырган Әбелмәних авыр уйдан аска иелгән башын күтәрде. Искил зираты турыннан узып баралар. Зират — тау башында. Тау итәгеннән салкын сулы инеш

Әсәр кыскартып басылды. *Ред.*

¹ Бу ак — иртәнге томан.

ага, кызыл балчыккы текэ яры, оя ясар өчен, яр карлыгачлары тишкәләп бетергән. Иске зиратта агач-фәлән юк, яңа зиратта каеннар шаулы. Яңа дигәннә дә йөз ел бардыр, искесенә күпмедер — берәү дә белми, кабер ташлары сакланмаган.

Әбелмәних майламаган арба шыгырдавына охшаган тавыш белән мәтләр рухына хәтем укый башлады. Олаудагылар барсы, хәтта яшь балалар да, тын калды. Йөзе күренмәслек итеп башына ак камил шәл ураган Айтүтәнәң ике күзеннән яшь атылып чыкты. Ул каерылып-каерылып артка — авылга, аннары мәңгелек йортка — зиратка карады. «Калалар бит, йөрәк парәләрем, бәлки гомерлеккә ыржага¹ күмеләләрдер. Безне туган туфрагыбыздан аерып, жиде ят жиргә сөргән шул бәдбәхет Шомаларга дөнья-ахирәттә игелек күрсәтмә, ходаем, ашаган ашлары алкымнарыннан² килсен. Дүрт сабий баламның сыныгуларын³ ишет — жибер шул явызларга каһәрәңне!»

Буп-буш юлда әлсерәп беткән ап-ак бабай күренгәч кенә Айтүтә каргаудан туктады. Бабайның өстендә озын киндер күлмәк, шундый ук ыштан, аягында юкә башмак, башында альпәк көпәч, кулында кабыгы суелган артыш таяк. Ул озак кына карап торды да:

— Никак Әбелмәних? — диде. — Саумы, аванмы, братук?

— Аллага шөкер, Абабау бабай. — Әбелмәних арбадан сикереп төшөп, картка ике кулын сузды. — Сау бул, бабай.

— Абабау, кая болай бала-чагаң, жәмәятң белән халаяк торганчы? Эмән кунакка.

— Безне чакырырга онытканнар, Абабау абзый. Бу дөньяда тагын күрешмәсәк, бәхил бул. Күз күрмәгән жиргә киттек.

Авылда бу картны исеме белән түгел, Абабау бабай дип йөртәләр иде. Ана ничә яшь бардыр — белүче юк, ул гүя мәңгелек, ходай да аны оныткан кебек.

— Абабау, шулай укмыни әле, эшләр шуңа барып життемени? Шомалар аләмәт узындылар шул, мәләвеннәр. Ярый, Әбелмәних братук, тотмыйм, юл кешесенәң юлда булганы яхшы, — дип, бабай авыз эченнән дога мыгырдап, сакал очын сыпырды. — Син, Әбелмәних, аптырама, алла боерса, югалмассын.

Әбелмәних арбаны куып житеп утырды.

— Атасы, ниңә эттең шул Абабауга безнең кая китүебезне? — диде Айтүтә рәнжеп. Бу минутта ул бөтен Искил кешеләренә рәнжи иде.

— Озын юлга чыкканда картлар белән бәхилләшү — йола, анасы. Ил каршында безнең йөз ак. Лыбырлар гына әллә ниләр сүли...

Туган-үскән жирдән, ата-баба нигезеннән аерылып китәргә аларның ниятләрендә дә юк иде. Кырда утлап йөргән атлары үлгәч, Әбелмәних беренче тапкыр читкә чыгып керү турында уйлана башлады. Ана ат сатып алырлык кына акча юнәтергә кирәк иде. Дыбру базарында бер белеше әйткән: Баку дигән якта жир маен чыгарырга, Донбасста жир күмере чабарга кеше кирәк икән.

— Юк, атасы, — диде Айтүтә нык итеп иренә, — ачка үлсәк тә сиңе тереләй жир астына төшермәбез.

Ул чакта авылдан китү хәл ителмәгән иде әле. Ләкин шомлы көн килде. Нишләргә белми ут йотып утырганда, Әбелмәнихларның ишеген Исмәт бай шақыды. Аларның бабаларының бабалары бер оядан чыккан. Соныннан тормыш жилләре бу ике гаиләне бер-берсеннән ераклаштырган, берләре баеган, икенчеләре фәкыйрьләнгәннән фәкыйрьләнгән. Әбелмәнихның әтисе Әбтелмәһинне бай туганнары инде гает кебек зур бәйрәмнәрдә дә кунакка чакырмый башлаганнар. Бары фамилияләре

¹ Ыржа — рәшә.

² Алкым — тамак, бугаз.

³ Сыныгу — явару.

күргәннәр. Шуннан сүз киткән, имеш-мимешләр башланган. Шома Азюгы, чытән буена чыгып:

— Авызларында чүбек чәйнәүчеләргә чүбек кенә булсын, — дигән ул, кыерсытылган кеше булып, — кырда кем йөрми, анда Хызыр Ильясның да сукмагы бар, кыр энә ни хәтле, хет алай кит, хет болай, — кругом кыйбла. Син минем, гаебемне, булса, доказат ит. Может Әптелмән Манихына тварь каргышы төшкәндер.

Әбелмәнихның шиге зур булса да, Шомаларның гаебен исбат итә алмаган, ләкин аты үлгәч тә баш ияргә жыенмаган. Аның каравы, Шомалар тагын да зәһәрләнгәннәр. Бер жилле көнне авылда ут чыгып, авылның шактый өлеше янгач, — Шомаларның да иске өйләре һәм каралтылары янган иде, — алар авылга сүз таратканнар, янәсе, бу Әбелмәних эше, ул аты өчен ачудан авылга ут төрткән, үз өе зарар күрмәсен өчен жил унаен көткән. Халыкның ачуы котырган чак булган, шунда ук Әбелмәнихны бөтен гаиләсе белән авылдан сөрүне сорап, приговор жый башлаганнар...

— Күрекле киленгә дә телен тыя төшәргә кирәк иде, — диде Исметулла астыртан гына, — ил авызын иләк белән япмассын, сүлиләр выты.

Исметулла сүзенә очын яшереп ымлый гына. Күрекле килең, ягъни Әбелмәнихның хатыны Айтүтә, Қарышкан кызы. Қарышкан кызлары исә авылда борын-борыннан телгә кергән. Алар утаман, алар һәр вакыт карышалар, буйсынмыйлар, үзләре дигәнчә генә эшлиләр. Татар дөньясында хатын-кыз гомумән буйсынырга, иренә күләгәсе булырга, аның үз сүзе, үз хокукы булмаса кияш, дип исәпләнгән, Қарышкан кызларының хөрләге тәкъва картларны төнлә урыннарыннан кузгаткан. Алар Қарышкан кызларына нинди генә каргышлар яудырмаган, нинди генә ләгънәтләр укумаган.

Борын бу як кешеләрен йомышлы татарлар дип йөрткәннәр, алар рус дәүләтенә гаскәр булып хезмәт иткән. Соңыннан йомышлы татарлар катламы бетерелгән, алар игенчелек белән көн күрә башлаганнар.

Бер заман авыл байлары Искилнең яхшы жирләрен тартып алырга тотынганнар. Ирләр аптырап калганнармы, бер карарга килә алмаганнармы, Қарышкан кызы Бүләк — Айтүтәнең әнисе — кулына камчы тотып:

— Оялмасагыз, халаяк, хатыннарыгызның озын күлмәкләре астына кереп яшеренегез, анда сезне кылыч та кисмәс, ядрә дә алмас. Сөз хәзер ир-ат исемен югалттыгыз. Күз алдыгызда яхшы жирләрегезне талыйлар, ә сөз, сакалларыгызны сәлперәйтеп, утырасыз. Мәнә карагыз хатыннарыгыз нишләр... — дигән һәм Искил хатыннарын дауга күтәргән. Тарих үзенең күп серләрен яшергән булса да, гавам әйтә: Искил хатыннары үз дигәннәренә ирешкән...

Бер вакыт авылда сүз таралган: имеш, Истамбулга китәбез, анда шулай да болай, мәселман жире, агачларда баг алмалар гына үсә. Тагын Бүләк, камчысын тотып, халык алдына чыккан. Ул инде картайган, ләкин камчысын әле нык селти алган:

— Бу нинди ыстырам, халаяк? Кемне тыңлап утырасыз: Караларнымы, Шомаларнымы, Аблай хажиларнымы? Алар сезне, прастуй халыкны, шайтан кебек котырта, үзләренә китәргә ниятләрендә дә юк. Аларга сезнең жирләрегез кирәк! Юк, башта Шомалар, Каралар, Хажилар Истамбулга китсен, без Искилебездә калабыз!

Еллар үткән, заманнар үзгәргән. Карт байларның кайсы үлгән, кайсы әлсәрәгән, аның каравы, яшьләре ныклап тамыр жәйган, дәүләт алар кулына күчкән. Алар инде авыл халкын чәнчә бармакларында биетә башлыйлар. Икенче яктан, алар Қарышкан кызларын күлгә алсалар, үз дәрәжәләре дә бермә-бер үсәчәк, дәүләт биләү жинеләячәк.

Бүләкнең кызы Айтүтә буй житкән чибәр кыз ул чакта. Яучы кар-

чыктар аларның бусагасын таптап туктамый. Бүлөк аларны: «Безгә тиң түгел!» дип кайтара тора. Ә төннәрен Айтүтөнөң тәрәзәсә төбөндә таңга кадәр жыр тынмый:

Ач коргычың¹ читен,
Ашатырмын күгәрчен итен;
Ач яулыгыңны, багыйм саулыгыңны,
Багып китим дөнъяда барлыгыңны.

Берсе шуна да канәгать булса, икенчесе мәхәббәт сагышына түзә алмыйча борчыла, шикләнә, елый, ялвара:

Биек тау башында жил миленчә²,
Әйләнәдер жыллар исминчә,
Ачма тәрәзән мий килмичә,
Ятларны сүрсең белмичә.

Самавар ла куйдым, һай, күмерсез,
Кайнап чыгар менә күрерсез.
Ике матур бергә туры килсә,
Берсе булып газиз үмерсез.

Бер вакытны Аблай хажи малае Хикмәтулладан да яучы йөрн башлады. Егетләр шып булды: бердән, хажи малае, икенчедән, Хикмәтулла үзе чибәр егет, жор, булдыклы, күзләре уйнап тора, сызылып киткән кара мыеги бар,— ул энесе Исмәтулла кебек сары түгел, чөнки әниләре башка-башка, Хикмәй хажиның беренче хатыныннан. Күрәсен, Хикмәй эшне бик кызу тотарга уйлаган, хужаларны бик аптыраткан. Ахырда Айтүтә яучы карчык аркылы үзе әйттергән: «Аның кара мыеги на исләре китүчеләр юк монда, әтисенәң кеше басып жыйган дәүләте дә кызыктырмый, егет кеше хак юлда мал тапсын, Аблай булмасын!»

Күрәсен, яучы карчык бу сүзләренә хажинныкыларга түкми-чәчми житкәргәч, озак та үтмичә, чалмасын-чапанын киеп, хажи үзе килеп киткән. Ләкин аны да, йомшак тотып, каты урынга утыртканнар, ахрысы, хажи Қарышканнардан утка баскан кебек атылып чыккан.

Авилда сүз басыла төшкәч, Шома Азюгынан да яучы килгән. Шомалар бөтен ыру-нәселләре белән кәкре борынлы, чагыр³ күзле. Ләкин аларга юкка гына «Шома» дип кушамат такмаганнар: бөтен эшне шома эшилләр, судан коры чыгалар, алдарга, хәйләгә дисән, тиңнәре юк.

Аның яучысына да әйткәннәр:

— Азюк дегет лагуны кебек лыгырдамасын, син дә, әби, башмакларыңны юкка туздырма. Чагыр күзләргә яхшы кыз бирәләрмени?!

Кичен Шома Азюгы Айтүтәләр каршынан үзе жырлап үткән, аның бу жырында янау бик көчле булган:

Ук аттым, уйга⁴ төште,
Ул уйдан кошлар очты,
Теләмәсән дә аламын,
Ашыгым сина төште.

Атна-ун көн үткәч, күрше хатыны килеп әйтә: «Бүлөк абыз маем, Шома Азюклары Айтүтә былбылны урларга йөриләр!»— ди.

Мишәрләрдә кыз урлау таралган күренеш булганга, ышанмаска мөмкин түгел иде. Бүлөк Айтүтәгә өйдән чыгып йөрмәскә кушты, үзе ире һәм уллары белән киңәште. Кыз урлаучыларны, тоталсалар, бик әйбәтләп кисә торган булганнар, шуна күрә Айтүтөнәң энеләре дәррәү кабынып киткәннәр.

¹ Коргыч — тәрәзә пәрдәсе.

² Миленчә — миленчә — тегермән.

³ Чагыр — төрле төстөгә.

⁴ Уй — коры чокыр.

Беренче кар яуган көннөрдә Азюк, ат жигеп, авылның икенче башына таба чыгып киткән. Айтүтөнөн этисе Дыбру базарынан әйләнеп кайтмаган булган ул көнне, өйдә әнисе белән эшеләре генә. Икенде-ахшам арасында күршеләренен ун яшәр кызчыклары кереп: «Айтүтә тәтәй, сине Абыз тәтәй чакырды», дигән. «Ярый, йөрөгем, хәзер керермен»,— дигән Айтүтә. Кызчык кайтып киткәч, Бүләк Айтүтәне яшергән, үзе Айтүтә киёмнәрен киеп урамга чыккан. Малайлар, этне чылбырдан ычкындырып, капка төбөндә яшеренгән, кулларына типечләр¹ алганнар. Ул арада тыкрыктан коробы² ат атылып чыккан. Карангыда Бүләкне Айтүтә дип белгәннәр, ахрысы, чаршау тоткан Азюк һәм тагын берничә егет ана каршы йөгәрә. «Аһ, бәдбәхетләр!»— кычырып жибәрә шул чакта Бүләк калын тавыш белән һәм жип эченнән камчысын суырып алып, алдан йөгөргән Азюкның башына кундыра. Ул арада бүре кадәр этне өстөрөп, малайлар йөгөрөп чыга, шау-шу күтәрелә. Кыз урлаучы егетләр, канга баткан Азюкны күтөрөп, тизрәк шылу ягын карыйлар. Ә икенче көнне кичен урамда: «Шоманы шомартканнар!»— дип такмак әйтә башлыйлар...

Аннары, артык шауламыйча гына, Айтүтә Әбелмәнихка кияүгә чыкты, әйтүләренә караганда, ул көнне Азюк дөм исерек булган, әле мәми кебек елаган, әле Айтүтә туен пыран-заран китергә омтылган. Ләкин берни эшли алмаган, бөтен ачуын кара йөгәренә яшергән.

Унбиш еллап вакыт үткән бу хәлләргә. Бүләк әби үлгән. Шома Азюкны чылап торып үч алырга вакыт житкөнөн аңлаган.

— Шомалар этлек итәргә дисәләр, кабереннән казып чыгарырлар,— дип сүзен давам иттерде Исмәтулла.— Мин кинәш итәр идем, Әбелмәних абзый, этләр белән эт булма. Үзен күрәсен, быел ел да авыр килә, бер тамчы янгыр тамганы юк, авыл халкы хәзердән үк ачыга башлаган. Кичә авыл буйлап уздым: күп кенә үләрнен³ тәрәзәләре кадакланган, димәк, читкә китәләр. Әдәм баласы тереләй гүргә ятарга ашыкмый. Вәт шул, Әбелмәних абзый, Мәскәүдә минем үз сәүдәм бар, кишет тотам. Хикмәтулла абзый бездән аерым, ул Петербургта, безгә кунакка да килми. Ну, анысы үз хәстәре дигәндәй, турысын әйткәндә, ике кочык бер тигәнәдән ашый да алмый. Миңа кишетемә зинһенле, намуслы кеше кирәк. Урысның иманлысы юк. Синең өлкән малай бик булдыклы, бик инсафлы булып үсә, диләр. Дөрөс, ул яшәрәк, ана кишет хәтле кишет ышанып булмастыр. Башта йомышчы малай булып, экренләп эшкә өрәнер. Үзенә дә эш табарбыз, алла боерса. Атым бар... Әгәр бер сүзгә килә алсак, бөтен семьяң белән Мәскәү каласына алып китәр идем. Шомалардан да яның тынар иде, приговорын да рәтләр идек.

Исмәтнен кинәшенә бер юлы күнмәсәләр дә, анын яхшылыктан чыгып кына эшләмәвен белсәләр дә, ахыр килеп ризалык бирделәр.

— Казна кулына бер эләксән... Болай хет ирекле, беренче вакытта баш тыгар урыныбыз булып,— диде Әбелмәних, күп сөйләшүләргә, күп күз яшләренә йомгак ясап.— Балалар бар бит. Искилдә безгә көн бетте. Атыбыз юк, ә атсыз мужик — канатсыз кош.

— Син ничек әтсән, мин шуңа риза, атасы,— диде ахырда Айтүтә дә.

...Инде караңгы төшкән иде. Кинәт еракта кара күккә ут баганасы сикерде һәм, коры көлтә кебек, дөрләп яна башлады. Берничә минуттан уңдарак икенче ут күренде, берәздән өченчесе...

— Пожар, атасы! — диде Айтүтә.

— Әйе, пожар, анасы!

— Искил янмый торгандыр бит?

¹ Типеч — чабагач тәпәче.

² Короб — әржә.

³ Үләр — өйләр.

Юк, Искил сулдарак. Бу бояр утарлары.. Руслар, безнең кебек, икеләп тормый, тәвәккәл халык!

Офык буенда тоташ кызыл шәүлә уйнады...

Унтугузынчы гасырның икенче яртысы. Промышленность капиталы көннән-көн үзенең яңа нигезен ныгыта бара. Ул кулына туплаган дәүләткә белән кешеләрнең һушын китәрәп, алтын чынын чыңлатып, завод-фабрикаларына миллионлаган фәкыйрьләр армиясен кызыктырып китәрә.

Газета битләреннән «акция», «банк», «концессия» дигән колакка ят сүзләр янгырап тора. Санкт-Петербург, Мәскәү һәм башка зур шәһәрләрнең читләрендә завод-фабрикаларның моржаларыннан көн-төн кара төтен жәлә. Имгәтелгән эшчеләрне рәхимсез рәвештә урамга чыгарып ташлап, алар урынына авыллардан туктаусыз агылып килгән сау-таза егетләр алына. Тыштан караганда Россиядә бар да ал да гөл була, э эшче-крестьяннарның чын хәле турында язарга, сөйләргә рәхсәт ителми, әгәр инде я тегендә, я монда түзеп тора алмаслык хәлләргә баш күтәрәләр икән, аларны рәсми газеталарда «юлбасарлар шайкасы» дип кенә атыйлар...

Авылдан сөрелә язган Әбелмәних ахыр килеп шул юксыллар армиясенә кушылырга тиеш иде. Ләкин бәхеткәме, бәхетсезлеккәме каршы, Исмәт бай үз сүзендә торды. Әбелмәних, Мәскәүгә килгәч, гаиләсе белән аның өенең аскы катында тора башлады.

Баштарак алар шәһәр тормышына шаккаттылар: бу кадәр кеше ашлык чачмичә, терлек үрчетмичә ничек яши ала икән? Аларга каян әпәй төттерергә кирәк?

Бер атинадан соң да, ике атинадан, бер айдан соң да Мәскәүдә ипи дә, күмәч тә бетмәде. Крестьян гадәте буенча барысын саклап тотарга, запас жыйрга күнеккән Әбелмәнихлар үзләре дә икмәкне кадкалап кына сатып ала башладылар.

Шәһәр тормышына бигрәк тә Айтүтә авыр ияләште. Житмәсә, әледән-әле жанына тиеп тордылар. Бай хатыны, бай балалары аны ачыктан-ачык мыскыл иттеләр, үзләренен өстә, Айтүтәләрнең аста торулары гына да аларга ниндидер хокумга чыгарып аталар дип көткәндә, хикмәти хо-да, жил-давыл уйнамый калды. Ризык киселмәгән идеме, башка бер-бер нәрсә бар идеме, Әбелмәних уйлап-уйлап та очына чыга алмады. Ул хатынына ачуланмады, чөнки күчеленнән тулысы белән аның яклы иде. Иртәме-соңмы Айтүтә, ирек сөйгән, кешелеген югары тоткан Айтүтә, нәкъ шулай эшләргә тиеш тә иде, башкача эшләсә, ул Қарышкан кызы да булас иде. Әбелмәнихның үзенең дә коллык-түбәнлеккә күчелә бик ранжи, иртәме-соңмы үз-үзенә биргән сүзенә каршы тора алмас кебек төсәл иде.

Кичкә таба Исмәтулла кибетеннән чыгып тарантас түренә менеп утырды. Әбелмәних атын өй ягына борырга жыеган гына иде, бай туктатты.

— Үгә өлгерербез. Синең Хитровканы күргәнең юк бит әле. Багыйк!

Әбелмәних Мәскәу урамнарын белми иде. Исмәт үзем күрсәтәм диде һәм нигәдер аз гына көлемсерәде.

Лубянкадан узганда извозчиклар трактиры каршында бихисап жигүле атлар күренеп калды. Алар тирәсендә меңләгән чыпчык-күгәрчен, фонтан янына бихисап су ташучылар жыелган.

— Атың эчәргәнме? — дип сорады Исмәт.

— Аны онытмыйбыз.

— Онытып кара! Мәскәу, брат, бер чиләк су өчен дә бер тиен ала!

Ишекләренә герб төшерелгән һәйбәт карета очрады. Аның артынан жилеп килгән тройка күренде. Тарантас түрөндә жандарм белән гади киёмле бер кеше утыра иде.

— Атлары чынгыллы¹, әмән туйга баралар, — диде Әбелмәних.

— Туйга! — дип иреннәрен кыйшайтты бай. — Кульерлар болар, патшага буйсынмаган кешеләрне Себергә озаталар!

Әбелмәних шып булды. Исмәт, белдеңме, дигәндәй, каш сикерттеп алды.

Алар Мәскәу халкы арасында яман аты таралган Хитровка базарына якынлашалар иде. Соңгы вакытларда яңгырлар яумаса да, монда тездән пычрак, һава сөрөмле, сасы, чебеннәре мыж килә. Урамның аргы башында әйтерсең сазлык, әллә томан, әллә төтен күтәрелә. Өсләренә сәләмәләр кигән, йөзләре пычрак сукбайлар, хәерчеләр, гарип-горабә — ирләр, хатыннар — әпән-тәпән атлылар, коточкыч ябык бала-чагалар, ач чәүкәләр төслә, кычкырыша, кулларын суза, ләкин кем монда аларга хәер бирсен. Кемнәрдер кычкырып жырым, кемнәрдер пычакка пычак килеп сугыша, ярдәм сорап илерә — беркем игътибар итми.

— Бу ни бу? — диде Әбелмәних, тагын да аптырый төшөп.

— Ни булсын, Хитровка! Базар артында нөчлежкалары... Бу сина Сухаревка түгел. Рәтлә кеше монда борынын да тыкмый. Йолкышлар, сукбайлар, караклар, исерекләр, хәерчеләр оясы. Монда, брат, көпәккөндөз кычкырып я чалалар, я анадан тума чишендереп жибәрәләр. Ике сүләп тормыйлар. Кемгә барып әтергә дә юк. Жандарлар, града-войлар анда керми, курка. Аларның да башы ике түгел.

Әбелмәних сүз әйтмәде, дөресрәге — әйтә алмады. Исмәт кисәтте:

— Вәт, агай, акылың булса, ибрәт ал. Качандыр бу йолкышлар да кеше булгандыр, ә хәзер... Бак выны... — Бер исерек ирме, хатынмы пычрак эченнән башта мукәйләп килеп, соңыннан аякка күтәрелде, нидер акыра, сүгенә башлады. — Бор атынны тизрәк, яхшы чакта моннан китеп калыйк, югыйсә, алла әтергә өлгөрмәссен...

Берничә көн Әбелмәних әйле-шәйле йөрде. Хитровка сазлыгы менәренә, ун менәренә йоткан кебек, Әбелмәнихны да, анын балаларын да йотар кебек тоелды. Менә кая өстерәде аны Аблай Исмәт! Хитровка бер генә минутка да анын башыннан чыкмый башлады.

Бер нәрсәне Әбелмәних анлап житкөрмәде: Мәскәүдәге Исмәтулла авылдагы тәмле телле, яхшы атлы булып кыланучы Аблай хажы малае булмаса да, хәзергә нишләптер әллә ни эреләнми, аблайланмый, Әбелмәнихны артык кысмый, хәтта беркадәр ярага да тырыша кебек. Хикмәт нәрсәдә сон? Ник тиктомалга Хитровканы күрсәтте?

Әбелмәнихның башында һаман шул авылдагы имансыз бүрек, алыяпкычы гына ак. Ул баш бармагы белән бүреген күтәрә төшөп, жилкә чокырын кашып алды да Исмәт бай йортына карап тора башлады. Мәскәу таш пулатлары янында искитәрлек түгел, нибары ике катлы йорт. Урыны үзәктән читтәрәк, ләкин тыныч урында. Тыкрыктан берәз баргач кына Зур Татарский урамга чыгасың, аннан инде мәчет тә ерак түгел. Исмәт жомга саен мәчеткә йөри. Мәскәу мулласы белән бик әшнә, диләр. Мәскәу мулласы Хөҗжәт үзе дә мишәр икән. Исмәт белән сүзлә-

¹ Чынгыл — кыңгырау.

Өй алдында Әбелмәних бүреген, альяпкычын, наватын¹ салды, кәпәтән, күлмәкчән килеш калды. Чәчен пәке белән алдырган. Чал керә башлаган кара сакалы, куге кара кашлары булмаса, чәче шомырт кара икәнән белмәс тә иден. Буге озын, шәһәр ишегеннән дә иелә төшөп керергә туры килә.

Бүлмә эче кысаң булса да чиста, бар нәрсә тәртип белән жыештырылган. Айтүтәнең уңганлыгы монда да сизеләп тора иде. Әбелмәних жиңел сулап куйды, жаны яктыргандай булды, эченин хатынына рәхмәт укыды. Тормыш аяусызлыгы өстенә хатының да арифа² булса, нишләмәк кирәк аннары.

— Әйдүк, утыр, Әбелхарис атасы,—диде Айтүтә ачык чырай белән.—Бүген авылны искә төшереп, япмыш³ пешердем әле. Тәмен бак.

Айтүтәнең беренче баласы тугач, кыз да булгач,—алар, иманага жир артсын диеп, малай көткәннәр иде — Хәерниса дип исем куштылар. Әбелмәних «син»нән атасына эверелде,—татарда хатын иренәң исемен әйтми бит. Икенче баласы тугач, ул да булгач, әтисе хөрмәтенә аны Әбелхарис дип атадылар, ә Айтүтә иренә «Әбелхарис атасы» дип эндәшә башлады.

— Япмышың бик тәмле икән, анасы. Ералмасы⁴ әмән ком кебек, тетеләп тора. Көлдә пешкәнмени.

— Сиңа ошаса, түбәм түшәмгә тия... Әбелхарисымны күрә алмадыңмы? Өсте-башы каралмаганмы?

— Үзен күрә алмадым шул. Аның эше муеннан, анда йөгәр, монда чап. Белмим, ничек өлгәрә торгандыр. Бер көннәрә шулай күземә карый, әтми генә ничек авыр икәнән, зарланмый гына, канатым.

— Зарланмавына шөкерана итәргә кирәк, Әбелхарис атасы.

— Үзем дә эчемнән шулай дим, ләкин жәл бит. Йомышчы малайның нәрсә икәнән белгән булсам...

Әбелмәних, кайнар япмышны каба-каба, өстәлдән валчыкны чүпләде. Мәңгелек игенче гадәте.

— Әбелхарис атасы, күмәчкә житеш. Хәернисам китереп бирде өч тиен. Ана байның бер кунагы сәдакага төрткән.

Әбелмәних баядан бирле өстәлдәге күмәчкә карап-карап ала иде.

— Юк, анасы, сәдакага сатып алган ризык минем тамагымнан үтми. Балаларны да андый адәткә өйрәтмә.

— Һа, монда Хәернисаның хәләл маңгай тире күбрәк, хәрәм түгел бу безгә.

— Шулай да...— Әбелмәних хатынының кинәт кечерәеп киткән күзләренә карап алды.— Әллә анда,—ул башын югарыга изәде,—бер-бер нәрсә бармы?

Айтүтә күзләрен яшерде, ул Хәернисаның елап килгәнән әйтмәде.

— Юк, Әбелхарис атасы, юк. Хәернисаның кемлеген беләсез, горурлыгы бар, бушка баш имәс.

— Алай... Әбелфәрит белән Мәрхабә кайда?

— Әбелфәрит әле генә синне чакыра чыккан иде, Мәхүп әләнә дә Алексей Петровичларның Наташасы янына чаба. Бала бит, уйныйсы килә... Аннары русча лыпырдарга өйрәнәп бара. Без, гомер иткән булсак та, русчаны ипилек-тозлык кына беләбез.

— Бала акылына тузан кунмаган шул.

— Син, атасы, кызыңны руслар янына жибергән өчен ачуланмый торгансыңдыр бит?

¹ Нават — бишмәт.

² Арифа — булдыксыз.

³ Япмыш — таба ашы.

⁴ Ералмасы — бәрәңгесе.

— Ни дип ачуланасын? Уйнасын яхшыга өйрәнсең.
— Бер көнне Алексей Петровичның хатыны урамда туктатып әйтте үзәмә: кызыгыз бик зиһенле, гел Наташеньканың китапларын караштыра, бусы ни була, тегесе ни була, дип сораштыра. Хәрефләрне таный башлады, папа, мама, ди.

— Ярый, ярый, бик яхшы. Мин, анасы, чыктым, — диде Әбелмәних, битен сыпырып. — Сәгать өчтә бай ат белән кибеткә килергә кушты. Хәзер Илметдин янына барам. Исмәт тапаган ит алып кайт дигән иде. Баш-аяк булса, үзебезгә алыммы?

— Итебез юк та... Бәя булмасмы?

— Илметдин очсыз дигән иде. Көтәргә дә ярый, ди.

— Алай үзәң кара инде, Әбелхарис атасы.

Гыйльметдиннең ит кибете ерак түгел, бер тыкрык аша гына. Тәрәзәләрендә тимер рәшәткә, ишеге дә тимердән. Гыйльметдинне ялгыз бер сарык ашап бетергән дип сөйлиләр, гажәп юан, йөзе кып-кызыл, алдындагы күн альяпкычы да ялтырап тора. Мәзәк итеп сөйләшә.

— Әбелфәрит буласыңмы әле, мишәр чагасы, — диде ул Әбелмәнихның сәламен алгач, малаена мөрәжғәгать итеп, — сиңа сыгырның койрыгынмы, мөгезенме?

— Мөгезне, абый, сөяк жыючыга, койрыкны — тиречегә, безгә баш-аяк, — диде Әбелфәрит батыр гына.

— Ә сәмәнәң бармы?

— Әтинеке бар.

Гыйльметдин, юан корсагын ике кулы белән тотып, кычкырып көлдә.
— Эх, Әбелмәних абый, бу егетне берәз укуйтсаң. Мане бар, валаһи!

— Һай, безгәме соң укуытырга, Илметдин.

— Ә бушка, тамак ялына укуйтсалар?

— Андыйлар бу дөньяда булмый, кордаш. Аннары безнең ашыбыз да... Исмәт байның балалары күп. Мөаллимең булса, аңа әт.

— Рәхмәт кинәшенә. — Гыйльметдин Исмәт байга алдан хәзерләгән тапаган итне, Әбелмәнихларга — баш-аяк чыгарып бирде.

3

Күптән инде ап-ак кар яуды, көз көнендәге чамасыз пычрак катты, арба, тарантас, фәйтуннар чаналарга алмаштырылды, байлар, түрәләр берсеннән-берсе матуррак тимер табанлы чаналарга утырды, аякларына, туңмасын дип, аю тиреләре ябылды. Чаптар атлары Мәскәү урамнарыннан жылкенеп кенә бара, ак дилбегәләрен тоткан кучерлары иреннәрен генә чупылдата, әйтерсәң биләмгә чыкканнар. Урамнарда халык күп, мәйданнарда, чатларда калын мыеклы городскойлар. Алар ала-кола будкалары тирәсендә бик эре һәм мәһабәт йөрәнә, узган-барган фәкыйрьрәк киёмле кешеләргә, бигрәк тә студентларга, кырын карыйлар, гүя мыек чылгыйларына күтәрәп селкиләр кебек.

Әбелмәнихның үз кайгысы кайгы: аяклары, колаклары туңа. Ә Исмәт, каруи, үзенең Аблай хажи малае икәнән күрсәтә башлады. Өстәвенә, Әбелмәнихны шүрләтәр өчен әледән-әле Хитровканы телгә алды. Анда алай да болай...

Исмәт кибетен бермә-бер зурайтып жиберде. Элек бер приказчик гына иде, хәзер — өчне. Тик малай гына — идән себерүче, вак-төяк йомышка чабучы Әбелхарис кына ялгыз. Ул акча китерми, шуңа күрә берәү дә житкән дип уйлый булса кирәк Исмәт. Кибеттә кунып та кала. Урамында сакчы бар барын, Исмәт кибет эчендә дә күз-колак булуны таләп итә. Ул Әбелхарисны приказчиклар артынан шымчылык итәргә дә

мыштым гына өйрәтә: «Синнән шикләнмиләр, так што авызыңны ачма». Шунуң белән бергә малайның үзен дә кат-кат сынады, әле идәнгә бер-ике тиен акча төшерде, әле нәрсә булса оныткан булды. Әбелхарис идәнгә төшкән акчаларны, онытып калдырылган әйберләрне икенче көнне байнык үзенә кайтарып бирә килде.

— Бак, атай, кесәмнән төшердеммени? Рәхмәт, улым, бу эшен өчен. Кеше әйберенә тияргә ярамый шул. Аннары дөнья-ахирәтгә игелек күрмисен, үзен генә түгел, атаң-анан да. Идәндә түгел, әллә кайда аунасын, байныкы байныкы була ул, аны иясенә кайтарырга кирәк. Выны Алемкай байда торучы юньсез малай чәлдәрә ди, аны хужасы бүген-иртәгә куа ди. Аннан кая китә ул, босяк булып Хитровкага барамы? Вәт, улым, ибрәт ал. Син яхшы ата-ана баласы, шантрапа түгел,— дип, бик озын нәсихәт укый Исмәт.

Әбелхарис яхшы ук шомарды, ул инде бер нәрсә белми торган оялчан авыл малае түгел, русча вата-сындыра булса да сөйли, кая жиберсәләр — шунда ялт иттереп барып кайта, ни кушсалар, шуны үтәми калмый. Барысының исемнәрен белә. Яшь сөяк шул, тиз бөгелә.

...Картлар әйтәләр: кеше жәһәннәмгә дә күнәгә дип. Айтүтә язмышына ияләшә төште, ахрысы, соңгы вакытларда канатлары алай салынып йөрми, азык-төлек кибетләренә чыккалый, базарга бара, урамда үзе кебек хатыннар белән бер-ике авыз сүз алыша. Сүз ярата, сүзгә ярыйсы үткен, хөр холыклы Айтүтәнең теләсә кем белән сүзә килә иде. Ул гайбәт сатмады, язмышыннан очраган бер кешегә зарланмады,— шадыр¹ кешеләрне аның күнеле хушрак күрдә.

Татар хатын-кызларының тормышы һәр жирдә жиңел түгел. Әмма Казан ягы хатыннарының сүзен тылаганда, Айтүтә булып Айтүтә гыйбрәт ала иде. Кайчак ышанып та бетми иде. Бигрәк кызгандырыр өчен шулай сөйлиләрме? Авылларда күпләр, дәрәс булса, чыпта ябынып йөри, имеш, байлары икешәр-өчәр хатын ала, ди. Мишәрдә бер әйтем бар: аең-көнең уртақ булса да, ирең уртақ булмасын, диләр. Ничек инде Казан ягы хатыннары уртақ ирләргә түзәләр? Хәер, күп хатынлы мулла-мунтагай, хажиляр мишәрләрдә дә бар, ләкин алар авылда берән-сәрән, халык аларны үзләренеке итеп санамый да.

Бүген Айтүтә бер олырак хатын белән сөйләшеп базардан кайтып килә иде. Хатын бик карт та түгел, бөркәнчек кигәнгә генә әби булып күренә, житмәсә, аяклары шешә төшкән, чатанлый. Күрми дә калдылар: бер исерек кучер хатынны тәртә башы белән бәрдереп, жилеп узып та китте, хатын лап итеп егылды, ыңгыраша башлады.

— Алла, үтерде, кәфер, үтерде...

Айтүтә, кулындагы төенчеген ташлап, хатынны күтәрергә иелде. Шул чакта алар каршына искерәк киемле, йөзен сакал-мыек баскан бер дөлдә² рус туктады.

— Нәрсә мыгырданасыз, торыгыз тизрәк, югыйсә, тагын таптаталар ич.

Айтүтә көч-хәл белән хатынны аякка бастырып, киemenдәге карны каккалап, төеннәренә үрелде. Хатын башы әйләнеп тагын егыла язды, әлегә дөдәл рус тотып калды. Айтүтәнең чырае үзгәрде.

— Кагылма мөселман хатынына, какой такой праваң бар!— диде ул, русны читкә этәрәп.

— Гафу итәсез, мин булышмакчы идем,— диде рус аптырап.

¹ Шадыр — шат.

² Дөлдәл — йөнтәс.

— Элек тэртэ башы белэн өөрдөеп абындыралар, аннары булышлар, имеш. У дошман, кәфир, дөлдел...— Айтүтэ хатта ике кулын йодрыклап күтәрде.

Рус артка чигенде.

— Дөрөс сөйләмисен, түти, мин дошман түгел. Әбине бәреп еккан бай энэ кая. Ул, бәлки, күрмәгәндер дә.

— Бабәге чыкканмы әллә күрмәскә! Эдә, иккүзем, әкрен генә,— диде Айтүтэ, хатынны житәкләп. Төенчекләрне икенче кулына алды.

— Ана кыен ич... Булмаса, бирегез, төенчекләрегезне күтәрәп илтим. Ерак торасызмы?— диде әлеге дөлдел рус.

— Кит әле юлыбыздан. Ату кире куллап берне бирсәм, ник туганына үкәнерсен,— диде Айтүтэ.

— О-о, бабка боевая,— дип көлдө бөрмә билле тун кигән икенче бер рус.— Ә син, сакал, нәрсә гафу үтенгән буласың. Алар аңдыймы аны, басурманнар ич.

Дөлдел рус бөрмә тунга ачуланмыйча гына карады.

— Булса, алар да кеше ич.

— Басурман кайчан кеше булганы бар? Син студент түгелме, болай сөйләгәч, әй, будочник!..

Айтүтэләр, жыелган халык арасыннан чыгып, аксый-туксый, сыкрана-ынгыраша үз юлларына китеп бардылар, жыелган халык нишләп калганын артларына борылып карамадылар. Бер чат баргач, Айтүтәнен юлдашы, тәмам хәлдән таеп, капка каршындагы урындыкка утырды.

Айтүтэ, нишләргә белмичә, тирә-ягына каранды, Әбелфәрит күрәнмәсме? Чү, энэ алар янына бер егет йөгереп килә түгелме?

— Айтүтэ апа, ни булды, нидән аптыраш?

Бу — итче Гыйльметдин киңәше буенча Исмәт байларга килеп, балаларын русча укыта башлаган студент Закиржан иде. Ара-тирә Әбелфәрит белән Мәрхабәгә дә дәрәс биреп киткәли. Әбелмәних белән Айтүтэ әллә ничә әйтеп куйдылар: син инде, Закиржан, байларның балаларын кара, алар сиңа акча түлиләрдер, безнең очын очка ялгарлык та жымытырыбыз¹ юк.

— И-и, Закиржан, синме, улым. Түтәйне бер исерек тэртэ башы белән бәрдереп екты. Өйгә кайтып етә алмыйбыз.

Закиржан тирә-ягына каранды. Энэ бер жигүле ат тора. Егет аның янына йөгәрде. Берәздән ат Айтүтэләр янына килеп туктады. Закиржан белән Айтүтэ хатынны, култыклап, чанага утырттылар, үзләре дә утырды.

Биш-алты минуттан хатынны өенә китереп тә житкерделәр. Айтүтэ шунда ук аны капкадан алып кереп китте, Закиржан акча чыгара калды.

Атнарас көп² Закиржан, Исмәт байның балаларын укытканнан соң, Айтүтэләргә кагылды. Аны ачык чырай белән каршы алдылар. Балалар, яхшылап исәнлек-саулык сорашырга ирек бирмичә, Закиржанны өстәл янына утырттылар һәм, берсе берсеннән уздырып, сабакларын тыңлата башладылар. Мәрхабәнен русчасы Әбелфәритнекеннән арурак. Күрәсен, аңа Алексей Петровичлар да ярдәм итәләр, кәгазь белән китаплар да бирәләр. Ул ярыссы төртелмичә укый, сөйләшү кадәресе дә шомарак, родларны да бик ватмый. Әбелфәрит тә тырыша тырышуын, эмма родларны бар дип тә белми. Шулай да болар бай балаларыннан шактый уздыралар, ихтимал, уку кадерен сиземли торганнардыр. Закиржан әле бер нәрсәне белми иде: бай балалары дәрәсләренен эшлэгән кадәресең

¹ Жымытыр — бер нәрсәбез дә юк мәгънасендә.

² Атнарас — шимба.

дә үзләре башкармый, Хәернисадан эшлэтәләр. Хәерниса Закиржанна сабак алмаса да, юка такта стена аркылы барысын ишетеп тора, Закиржан әйтеп яздырганнарны барысын яза. Хәзергә Закиржанның Хәернисаны яхшылап күргәне юк, бары тик ишек ачканда озын кара толымнары, зифа бусе гына күзенә чалына. Йөзен, уй буенча, Айтүтә йөзенә охшата, чаялыгы да әнисенеке шикелледер.

Закиржан үзе төп Казан ягыныкы булса да, Мәскәүдә ана күбрәк мишәрләр арасында кайнарға туры килә. Мишәрләр диндар, ләкин дөнья эшләрендә күбрәк руслар белән аралашалар. Сөйләшә дә беләләр, гадәтләрендә мәселманлык белән кәпрәү сизелми, иң мөһиме хатын-кызларында ярыйсы иреклелек ярылып ята. Мишәр хатыннары, хәтта кызлары, туры килсә, теләсә кайсы ир белән сөйләшә, аларда бу гаеп саналмый, картлары да артык киртә куймый. Менә шул нәрсә Закиржанны Айтүтәләргә тарта иде.

Айтүтә балалар дәресләрен бетергәнче, комачауламыйм дип, кече якта утырды, чәй кайнатты. Закиржан кайтырга жыена башлагач кына, олы якка чыгып, чәй тәкъдим итте. Закиржан, рәхмәт әйтеп, баш тартты.

— Сыем әллә ни юк, Закиржан улым, кайнар чәем белән эчелсәң, бездән кимсенмисең дип әтер идем.

— Рәхмәт, Айтүтә апа.

— Чәй эчкәч әтерсең әле. Сезнең Казан ягында пәрәмәчләрне башкача пешерәләрдер инде, без — үзебезчә, аеп итмәссен. Мөшкә пәрәмәче була бу. Тәмен бел. Итлесе безгә сирәк тия.

— Минем мишәр пәрәмәчләрен ашаганым бар, бик әгълә.

— Казан халкы телгә шибык, алар әтерләр. Әлвән¹ бездә юк, Закиржан, булса Раббанида бардыр.

Закиржан башын күтәрде.

— Шибык ни дигән сүз, Айтүтә апа?

— Бәй, шибыкны белмисеңме? Шибык — шибка була инде.

— Рус сүзе икән.

— Русныкымы, мукшыныкымы — кем белгән. Бездә шулай сүлиләр. Вет көлүең, Закиржан, миңа ошый. Мин үзем шадыр кешеләрне яратам. Аш янында кеше шадыр булса, әмән ашыңны ярата. Бир әле чәшкәңне, чәй ясым.

Ул Закиржанның чынаягына куе чәй койды.

— Бәрәкәтсезлек димәсән, бер сорау бирер идем, улым. Әти-әниң бармы?

Закиржан көрсенеп куйды.

— Бар, Айтүтә апа, тик мин аларга ярдәм итә алмыйм, алар — миңа. Аннары әти белән бездә сүзгә килдем. Ул укысан, мулла бул, дөнья-ахирәттә игелеген күрербез, дигән иде, минем мулла буласым килмәде. Тик менә русча укудан да кудылар.

— Безне дә авылдан куа яздылар. Картымны Мировой Әптелмән малае, мине — Карышкан кызы дип, күзебезне ачырмадылар.

— Әллә карыша идегезме? — дип кызыксынды Закиржан.

— Әзрәк булгандыр инде. Гаделсезлек теңкәгә тия бит, шуннан түзмисең...

— Гаделсезлек... — диде Закиржан, үз алдына уйланып. — Тормышта бу зур бәла. Ләкин татар хатын-кызларының бу жәһиләткә ачыктан-ачык каршы чыкканын күргәнем, ишеткәнем юк иде. Карышкан кызлары турында беренче ишетәм. Сөз алар турында миңа бер иркенләбрәк сөйләрсез әле, Айтүтә апа.

— Әкиятне балалар гына тыңлый.

¹ Әлвән — әлү кагы. Монда Айтүтә әлвән белән әгъләне бутый.

— Юк, бу әкият кенә булмаса тиеш... Безнең якларда бер бик олы хәзрәт бар, хатын-кызлар турында сөйли башласа...

— Хәзрәтнең сүзе, Закиржан, күпме сүләс дә ахирәткә барып тоташыр. Халыкның дөнья сүзен ишетәсе килә бит.

Балалар Закиржан белән сабууллашып чыгып киткәч, Айтүтә сүзен дәвам иттерде:

— Өстәлдә сыйларга ризыгың булмаса да, тәмле телен булсын, ди торган иде минем әнкәй. Мин дә шулай инде. Менә сиңа карап-карап торам да, Закиржан, болай кеше төсле сүлисен. Соң башта үз тормышыңны әзрәк рәтләү турында уйлыйсыңмы? Бер төплерәк эш турында әтәм. Башкалары дөнья баскан, наданлыклыры житкән, син бит үзгә... Байлар кубышка жыйа, әллә син дә шул турыда әкрәнләп хыялланасыңмы?

— Ә кубышка нәрсә була, Айтүтә апа?

— Бак тагы, аны бар адәм белә, ә син белмисең. Кубышка алтын инде.

— Ә-ә, миңа, Айтүтә апа, алай булса, алтыннан баярәк кубышкалар кирәк. Табармынмы — белмим.

— Бездә әтәләр: күңеле белән кеше кая үрелмәс, башта чабатаны киенәсе бар. Чабатаны киенгәч, утын ярырга чык, диләр...

— Шулай шул, тормыш безнең чабудан нык тота. Әгәр безгә берәз юл булса... Ярый, быел хәзерләнем әле, миңа ашарлык булса, артык кирәкми. Инде янадан укырга алмасалар, тагын күз күрер. Дөнья киң... Ә сезгә, Айтүтә апа, мең рәхмәт, әнидән ишетмәгәннәрне ишеттем сездән.

4

Исмәт байның хәләл жефете Раббани Кара байның өченче кызы иде. Игәчләре¹ арасында ул иң зәһәрә, иң астыртыны булып үстә. Төскә-биткә апаларыннан арурак булганга, иягендә әнисенеке һәм апаларыныкы кебек челги² үсмәгәнә, ул үзен гомумән өстен санады. Ләкин Искил егетләре ачәрвах Кара бай кызларын әйләнеп үтте, аларга башкодалар йөрмәде. Раббаниның тәтәләре сазаган кыз дип ачы дан алгач кына иргә чыктылар. Инде унтугызынчы яшькә аяк баскан Раббани, әгәр көтөп ятса, апалары хәленә каласын бик яхшы аңлады. Искил егетләре арасынан ул хажиниң өлкән малае Хикмәйне сайлады. Төскә чибәр, телгә жор, сату-алу эшенә маһир диләр, атакаеның байлыгы да житәрлек. Борыны туры, кешенеке төсле. Раббаниның үз борыны, төрек кылычы кебек, кәкре, яратмасаң да алмаштырып булмый, хоҗай биргән.

Хикмәйнең Карышкан Айтүтәсенә яучы йөртүен белгәч, Раббани кослып төште, ни кыланырга белмәде. Гарьләнде, Карышкан кызына башкода килә, Кара бай кызына — юк! Айтүтә дигәч тә тулган ай түгел инде, өстенә кияргә затлы күлмәгә дә, камзулы белән калфагы да юктыр әле.

Хикмәйнең башкодасын карышканныкылар борып кайтарганын ишеткәч, Раббаниның күк капусы ачылгандай булды. Ул терелеп китте. Шау-шу берәз басыла төшкәч, тәвәккәлләп, бер жингәсә аркылы Хикмәйгә үзенең гыйшкы турында ирештерде. Ходаем, жингәсенең сүзләреннән Аблай хаж малае хахылдап көлгән, ди.

— Дөньяның беренче чибәре миңа булмагач, ачәрвах кызы — мунча пәриен алыеммы? — дигән.

¹ Игәч — апа.

² Челги — миң.

Раббани авыруга сабышты, Хикмәйдән түгел, Айтүтәдән үч алу ту-
рында уйлый башлады. Бер им-томчы карчыктан Айтүтәләреннән янып
торган мичләренә тере тычкан ташлатты, шул тычкан кебек Айтүтә дә
кәкрәеп төшсән, диде. Ләкин моның файдасы булмады. Авылда Карыш-
кан кызлары сихер кайтара белә дигән хәбәр таралды. Ул арада Айтүтә
Мировой Эптелмән улы Әбелмәнихка князгә чыгып куйды, ә Хикмәйдән
күрше авылга яучы йөри башлады. Раббани Айтүтәне онытты, аның
бөтен уен күрше авыл кызы биләде: бусы да Айтүтә кебек чибәрме?

Бер көнне аңа барысын да житкерделәр: Хикмәй күрше авыл баенн
бердәнбер кызына өйләнергә йөри, әтисе бик бай, приданны гажәп күп
бирә, ди. Хикмәй шул приданга өйләнә дә, югыйсә, кыз өнсез балык ке-
бек котсыз бер нәрсә, Раббаниның тырнагына да тормый, ди.

Шулай да, Хикмәй өйләнде, ә Раббани туй мылтыклары¹ тавышын-
нан акылдан яза язды. Бер ел үткәч шунысы беленде: Хикмәйнең хаты-
ны кубаш² икән. Кубаш хатынны нинди ир тотсын, иртәме-соңмы са-
лыр³, дип уйлады Раббани.

Инде игчләрә хөләнә кала дигәндә, Раббанига хажинның икенче ма-
лае — жирән Исмәттан яучы килде. Күп уйлап торырга вакыты калма-
ган иде, бик тиз вагъдәләштеләр. Тик Раббаниның йөрәгендә гомергә
төзәлмәс яра калды. Хикмәйне башкалар алдында Абыз морза дип ата-
са да, эченнән гафу итмәде, ире белән дә дошманлаштырды...

— Анасы, бүген студен кисәгә килгән идеме, яхшы карадыңмы, укыт-
тымы? Ул буш бугазларга ышаныч юк, — диде Исмәт ишектән керә-ке-
рә.— Болай да сүлиләр... Патша ул студиннарны һич яратмый, пачем-
зрә астыра, кистерә, ди... Балаларга кирәкмәгән нәрсә өрәтмәсен...

— Кирәкмәгән нәрсә өрәтми дә...

— Нәрсә бар соң? Дуңгыз кылы кебек сузма!

— Бик кирәге бар, ди... Ышанмасан, үзән яннарына утыр!

— Минем аңа вакытым бар! Я, әйт.

— Бездән туп-туры ялчыларыңа төшә. Анда ул бар гайбәтне...

Исмәт кулын селекте.

— Мин бер-бер нәрсә бар дип торам, ә син һаман бер балык башын...

Исмәт киemen алмаштырды, аннары табын көтеп, аяк бөкләп йомшак
кәнәфигә утырды. Раббани, турсая төшөп, табын хәзерләде. Исмәт аның
кара якта дулавына, Хәернисага жикеренүенә колак салды.

— Нәрсә анда? — дип сорады ул хатыныннан, әрләмичә генә.

— Хәерсез Хәерниса ни гомер ашны өлгертмәгән, Закиржанның
әткәннәрен язып утырдым дигән була.

— Ни әттен?! Хәерниса студенның әткәннәрен язамы?

— Анысы инде балалар өчен кирәк тә...

— Юк, знатъ не знаю! — диде Исмәт, бармак селкеп. — Мин кемне
ялладым, кемгә акча түлим? Кем өчен?

— Әһарынның учителенә түләмисеңме? Үгә дә килми...

— Иштең арыш чумарын! Малай өчен үгә учитель йөртергәме?
Кызларыңны яхшы кара...

— Әһәр зиһенле бала шул.

— Пычагым зиһенле! Бүген генә учитель әтте, укымый, ди, подлец!
Һаман Кытай стенасына чабарга бага. Ату Сухаревкага элдертә, ди.

— Ярый, балакайга юк нәрсәләр...

— Какой-такой балакай! Күптән мыек чыккан!

Әһәр тышкы кыяфәте белән чат Кара бабасы, тик ачәрвахка гына
охшамый, таза, тәмле корсак. Теле, әнисе Раббаниныкы кебек, зәһәр,

¹ Мишәрләрдә туй вакытында мылтык ата торган булганнар.

² Кубаш — бала тапмый торган хатын.

³ Хатын салу — аеру.

көшөдөн көлөргө ярата. Исмәт аны сәдә эшенә өйрәтергә тырышса да, рәт чыкмаган, үз кесәсеннән үзе урлый башлаган. Акылга утырмасы дип, Исмәт аны Хәернисага өйләндергә булган иде, Раббани кул-аягы белән каршы килде: көтөп тор, Карышкан кызын өмә килен итеп кертермен! Айтүтәсенә тагын кодагый димәскәме? Хәерчене өнә кертсән, ямаулык сорап кына калмас, түбәнә менеп утырыр. Асрау иткәннәр, анысына шөкөрәна кылсын.

Исмәт үз дигәнөндә нык тормады, күрәсен, ул үзе дә икеләнә иде.

Исмәтнең өлкән кызы Сөмбел — арадан чыккан, йомшак күнелле, елак, бала кебек кылана. Раббани аңа рәтле кияү табудан өмет өзгән, әрли, кимсетә, барны кулында тота белмисен, ди. Аның каравы, икенче кызы Жәңнәткә өмете бик зур, үткенлеге, терелеге житкән, кулына эләккәнне читкә жибәрми. Исмәт тә кызына соклана: һи, бу утны умырып алырга итә, хажы бабасы белми исем тапмаган шул: Жәңнәт!

Исмәт өйгә учитель алырга булгач, кызларны русчамы, татарчамы укыту мәсьәләсе килеп басты. Раббани кызларны татарча укытсаң бик житкән, русча аларга нигә, менә мин укымаган ич, диде. Аннары гайбәт сата башларлар, кирәкми, атасы, ризалыгым юк, диде. Исмәт, сәүдәгәр кеше, беркадар аеграк фикер йөртә иде: борынгыларга ничек тә яраган, ә хәзер зур байларның балалары нитукмы русчаны, французчаны да, ингелиз белән мимеччаны да су кебек эчәләр. Сәүдәнен милләте юк, аның милләте, дене — кубышка! Әйдә, берәз русча сукаласыннар. Мо-жет, яرار... Үзөбезчә син укыт! диде хатынына.

Һарун әле кечкенә, аңа хәзергә, башка бай балаларыннан күрөп, Исмәт кызыл фәс кенә сатып алды.

Ире кисәткәннән соң, Раббани һәр дәрәскә кереп утыра башлады, белер-белмәс сүзгә кысылды, чамасыз комачаулады, я кызы Жәңнәтне мактарга кереште, ул шундый, ул мондый, ә ангыра Хәернисаны ачык-тан-ачык сүкте. Хәерниса бүлмә тактасы аркылы боларның барысын ишетеп торды. Ул бер нәрсәне уйлады: Закиржан байбикәнең гайбәтенә ышанамы, юкмы? Каршы бер сүз әйтми. Хәернисага ярыктан аның озын бие, коңгырт чәче, коңгырт күзләре күренә. Башында кара түбәтәй, өстендә ак яка, арзанлы костюм. Шиблетлары әкрән генә шыгыр-дый...

Хәерниса Закиржан авызыннан «мәгърифәт» сүзен еш ишеткәләде. Нәрсә икән бу? Әлек Хәернисаның аны ишеткәне юк иде. Хатын-кыз затыннан түгелдер бит? Үзе дә сизмәстән Хәерниса Закиржанга үпкәләп, турсаеп йөрде. Баксаң, ул көнләшә башлаган! Менә тиле, үзе нәрсә икәннән белми, үзе көнләшә!

Жәңнәт, зәһәр, шуны сизенгән, ул Хәернисадан мыскыллап көлөп, күзен ачырмый башлады. Бер көнне шуңа барып житте: хәерче мәхәббәте дип көлдә, һәм Хәерниса түзмәде — үксеп елап жибәрде.

— Бу ни тагын, мукшы хатын кебек нинди акыру,— диде Раббани. Аның йөзе чытык, кашлары жыерылган иде.

— Әни-маем, ул хәер сорый, бирмәгәч жылый,— диде Жәңнәт, күзен дә йоммыйча.

— Абау, оятсыз, хәерне сорап алалармыни,— диде Раббани дуылдап. — Соранырга чыгасың килә икән, бар, ишек ачык.

Хәерниса яшен сөртте, башын күтәрде.

— Мин, абыстай, хәер сорамадым, сорамам да. Жәңнәт ялганлай.

— Минем балам ялганлаймы? Аһ, син, хәерсез нәрсә, таш бәбәк!— Раббани тагын ниләрдер әйтеп, ком бураны туздырды, ә кич белән иренә зарланды. Исмәтнең женнәре кузгалган көн иде, Әһары кибеттән шактый зур суманы чәлдергән. Жикеренеп, йонлы йодрыгы белән өстәлгә сукты, савыт-саба зырылдап китте:

— Житәр, бәдбәхет кара кавем! Хәерниса учительме? Булышмый.

имеш! Ачуымны китерсәгез, бу учителегезне дә irtәгә үк куармын. Алай-укка¹ укытамы әллә!

Исмәтнең ком бураны туздыра торган гадәте билгеле иде, әгәр анын көе белән бармасаһар, бик тиз сырт йоннары каһара. Бүгенге кебек аучы ташыган көндә ул гомумән акны-караны күрми, кул астына очрасан, салып та жиһәрә. Гаиләдә ул үзен чикләnmәгән хаким дип карый, хатынының Хикмәйгә булган яшьлек мөнәсәбәтен белгәнгә, бигрәк тә үзенең кемлеген күрсәтергә тырыша. Мондый чакта иң ачы, иң мәхсәрәле сүзләрен кулланудан тартынмый иде.

Чираттагы зилзиләдән соң бай өе тынып калды. Хәернисага да артык жикеренмәделәр. Әмма Хәерниса бер нәрсәдән бик курыкты: бай үзенең янавын үтәгәндер кебек, Закиржан бу каһәрләнгән өйгә янадан һичкайчан килмәс, Хәерниса аны ярыктан гына булса да артык күрмәс кебек. Бу шул кадәр коточкыч иде, уйласа, кызның күз аллары караңгыланып китә торган булды. Закиржан килеп йөрмәсә, бу бай өе зинданнан караңгырак бит. Закиржан бу өйгә гүя шәм кабызып керә иде. Хәерниса чын сөюнең нәрсә икәннен белми, әгәр анардан берәрсе: Закиржанны яратасыңмы? дип сораса, ул иң дип җавап бирер иде икән? Ярыктан гына күрә торган, бер тапкыр да күзгә күз сөйләшmәгән кешене сөяләрме? Нәкъ җырдагы кебек:

Ак эшләпә мамыктан, кызлар карый ярыктан,
Карамас иде ярыктан, бер күрергә зарыккан.

Жәннәт Хәерниса белән сөйләшергә түбәнсенә, «яз!»— дип дәфтәрен генә китереп ташлый. Хәерниса карусыз, хәтта сөенеп эшли моны, чөнки белә: соңыннан Закиржан бу дәфтәргә кулына алачак, жентекләп караячак, мактаячак. Билгеле, ул Жәннәтне атап мактый, бүген бигрәк тырышкансын, дия, кайчакта, ялкауланма, син бик сәләтле кыз, дип тә өсти. Шунда Хәерниса уйга кала: бер генә тапкыр булса да Закиржан Жәннәт урынына башканы куеп карыймы икән? Ул сизә торгандыр бит, күңеләр телдән башка да сөйләшә ала диләр!

Буш көнне² Хәерниса аеруча зарыгып көтте. Бүген Закиржанның чираттагы укыту көне иде.

Закиржан бик төгәл кеше икән, бер минут кичекмишә килде. Хәерниса, йөзен яулык чите белән каплап, ишек ачарга чыкты. Баскычта Закиржан аның белән иңиләште, Хәерниса һәр вакыттагыча, аңа җавап бирмәде, тик пешкән чия төсле зур кара күзләре белән егеткә тугырып карап алды. Бу карашта барысы да бар иде: борчулары, шатлыгы, сөңүләре. Закиржан беренче тапкыр аның эчкерсез якты күзләрен, сызылып киткән кашларын, кин, шома маңгаен күрәп калды. Барысы Айтүтә апаны һәм Мәрхабәне хәтерләтә, тик, Закиржан уенча, Хәерниса алардан күп мәртәбә нефисрәк!

Хәерниса, Закиржанны көтмишә, баскычтан йөгереп менеп китте. Закиржан ишек төбөндә галошларын салды, иңнәренә кунган кар бөртекләрен каккалады. Тыштагы салкыннан Закиржанның йөзе кызарган иде. Бу яхшы булды әле, югыйсә, дулкынлануын яшерү читен булыр иде аңа.

Дәрәс көндәгечерәк үтте, Закиржан укытты, иңша яздырды, өйгә бирелгән эшләрен карады. Жәннәтнең дәфтәрен кайтарганда ничектер аеруча басым ясап әйтте — әллә Хәернисага гына шулай тоелдымы икән:

— Синен уңышларың, сеңлем, мине куандыра, мин бик шатмын, шулай давам ит, милләткә яшь каһарманнар кирәк! Наданлык — бөөк бәладер.

¹ Алай укка — бушка.

² Буш көн — сишәмбе.

Бу сүзлэрне яшеренеп тыңлап торганда, Хәерниса әй шатланды, әй сөенде, чак биеп китмәде! Анлаган, аңлаган, барысын анлаган!

Шушы көннән соң Хәернисаның күнелендә бүтәниңгә, хәтта сөөкле әнисенә әйтми торган кадерле сер яши башлады, әйтерсен алар инде бер-берсе белән күрешеп аңлаштылар, вәгъдәләштеләр. Туйдырып, кимсетеп бетергән асрау тормышында гүя ялтырап қояш чыкты, бүлмәләрне жыештыру, мичләрне ягу, идәннәрне юу — уен ғына булды. Кулы кулга тими башлады.

Раббани иреннән яшереп, балаларының сабакларын һаман Хәернисадан эшләткәнгә, асрауга бер кадәр юл куя башлаган иде. Шуңа сөөмә? Тукта, укулар ғына бетсен, Раббани барысын чыгартыр!

Кагыйдә буларак, аш-суны Раббани үзе пешерә иде. Әйтеп булмый, бу эшне ул булдыра. Хәерниса аның янында кара эшләрне генә башкара, савыт-саба юа, мич яга, утын кертә, суга йөри, кайчагында кибеткә чыгып керә. Раббани аннан-моннан эшләгәнне яратмый, савыт-сабаны кат-кат юдыра, хәтта идәннәрне, ошатмаса, икенче тапкыр юдыра иде. Аның каравы, Раббаниның ашлары һәр вакыт килешә. Хәернисага монда күнел биреп өйрәнер нәрсә бар. Ул бит ярлы игенче өендә үстә, аларда иң тәмле ашлар барысы арыш оны белән ералмадан әзерләнә иде. Чәчәбичә¹ салмасы, квашина чумары², тү³ белене, тү коймагы — менә аларның сыйлары. Бай өендә исә бөтенләй башка: бодай оныннан ачылый һәм чәчели бөлешләр, катлама, юача, кабартма, чәй коймаклары, кош телләре, тагын әллә нинди тәмле печенбеләр, сумсалар, гөбәдияләр пешә. Хәернисаның аларны ашаганы түгел, күргәне дә юк иде. Француз яулыгын колак артына кайтарып бәйләгән, жиңнәрен сызганган, биленә альяпкыч бәйләгән Раббаниның мич каршында кызарынып эшлөләрәнә Хәерниса соклана иде. Гажәп, мич каршында байбикә артык һаваланмый, чәпчеми, эш сөючән һәм эшнен тәмен белүчән гади татар хатынына әверелә иде.

Сөмбел аш-су әзерләүдә әнисенә булышкаласа да, Жәңнәт, башым авырта дип, борылып та карамый. Кайчагында Раббани кызларын әрли, өй тотә белмисез, үз башыгызга төшкәч, нишләрсез, яныгызда анакаегыз мәңге булмас бит, ди. Мондый чакта Сөмбел дәшми, Жәңнәт, әнисеңеке кебек юка иреннәрен бөрештереп:

— Минем аш пешерүче буласым юк, аш пешерергә Хәернисалар бар, миңа өстәлгә китереп куйганны ашасам да ярый, — дия иде. Моны ул Хәерниса алдында ук әйтә, аз ғына да тартынымый, оялмый. Әнисе бу әдәпсезлеккә ачуланмый, ярсымый, киресенчә, йомшак кына итеп:

— Алдыңа китереп бирүчән булса ярый, гомер буге атакаең байлыгында йөзмәссен, кызым, — дип куя иде.

Исмәт кайтты. Тәмле аш исләрен сизеп корсагын сыпырды. Карын тук булса, баш эшли. Ә байның эше күп. Ул хәйләкәр, үзе әйтмешли, востер булырга, барысын кубышкага әверелдерергә тиеш. Бу дөньяда иң бөек куәт — кубышка!

Бу Исмәтнең үзенә күрә фәлсәфәсе дә, татлы хыялы да иде. Хәзер торган саен ачыграк аңлый: балалардан уңмады. Дөрес, һарун әле яшырак, Жәңнәт — кыз, ул — кеше малы, иртәме-соңмы, бу оядан китәчәк, ә Әзһар белән Сөмбел, ни он, ни камыр. Кемгә карап шулай булдылар икән? Ә кубышкалар болай ғына кулга керми, кергәч тә аларны тотә белергә кирәк.

Исмәтнең хатынына да, балаларына да әйтми торган бер сере бар

¹ Чәчәбичә — ясмык.

² Квашина чумары — яки камырынан пешерелгән чумар.

³ Тү — ярма.

иде: яшьрәк чакларында ул атакаен талап яки үтереп китү турында аз уйламады. Аблай хажи шуны сизеп алып, улын Қара бай кызына өйләндереп котылды. Қара байның кызына биргән приданы — Раббани әтисенең ач ачәрвахлығын белеп алдан тырышкан иде, — хажиның улына фатиха иткән сәмәнә Исмәткә беренче вакытта ярап торды. Хажи еш кына әйтә торган иде: каян башлавың түгел, кая барып житүең кыймәт. Элек кенә ул алпавытлар, морзалар, тарханнар нәселләр белән мактанганнар. Хәзер шундый заман, кемнең кулында кубышка, дөньяга шул хужа. Алтынның исе булмаса да, син аны ерактан той, ике аякы бүре бул...

— Рәхим ит, карт, табын әзер, — диде Раббани иренә.

5

Закиржан китте дә суга салган кебек югалды. Нишләде инде бу Закиржан? Бер сүз әйтмичә, кеше аркылы булса да бер-бер хәбәр ирештермичә, шулай эшләргә ярымы соң? Бер ай яки берничә ай булса, түзмәс идеңме? Хәерниса иркәләнеп үсмәгән, серен эчендә яшерә белә, ут йотса да, кеше алдында берни булмаган кебек түзәр иде. Алты ай, бер ел, ике ел үтте... Тагын, тагын үтте. Ничек үткәндер көннәр, бер алла белә. Ут якты да, беркемгә күренми янар өчен, күңел вә жаннан гашыйк Хәернисаны япа-ялгыз калдырды.

Сагынганда төшкә нини
Дигән сүз дәрәс икән.

Шуна охшаш сагыну жырларын Хәерниса күпме жырлады! Әмма ни юаныч. Бер генә жирдән күгә ачылмады. Ә вакыт үтте, күп нәрсә үзгәрде. Яшьләр, билгеле, үсте, матурланды, ә Хәерниса, киресенчә, ябыкты, саргайды. Сагышсызлар, гамьсезләр генә жәен-кышын чәчәк ата икән. Сәмбел, бигрәк тә Жәннәт пешкән кура жиләге булды. Нарун тартылды, фәснә ташлап, хәтфә кәләпүш киде, киёмнәң затлырагын таләп итте. Әзһар менә әллә нишләде. Бер карыйсың — ниндидер сагышта яна кебек, бер карыйсың — бу дөньядан читләшкән диярсен, тагын бер карыйсың — ана дингез тубыктан кебек, типтерә дә сиптерә. Әтиләре аны, халык күзеннән яшерер өчен, авылга алып барганнар иде, анда Әзһар — Азган сугышып беткән.

Авылдан кайткан, Раббаниның бар сөйләгәнә Шомалар турында булды бугай. Ул аларны битәрли, аларга кызыга иде. Имеш, Шомалар бер дә галәмәт баеганнар, авылга сыймый йөриләр, таш йортлар салдырганнар. Һай, алла, йөрсеннәр, Хәернисаның анда ни эше бар. Әти-әниләренәң Шомаларга ләгънәт яудырулары бу минутта ана кагылмый иде кебек. Авылда ишек-тәрәзәләрен кагып киткән өйләренәң януы да Хәернисага әллә ни кызганыч булмады. Хәерниса үз кичерешләре белән яшәде. Қайдадыр еракта калган Искил түгел, бәлки күнелендә калыккан мәхәббәт ажаганы аның төн йокыларын качырды. Хәзер Хәернисаның үзенә дә әйттеләр: китәр алдыннан Закиржан Айтүтә янына кәргән, бәлки сөйләшергә теләгәндер, гөнаһ шомлыгына каршы, Айтүтә өйдә булмаган. Моннан биш-алты ай элек озын колактан гына тагын бер хәбәр ишетелде: имеш, Закиржан Бохарагамы, Төркиягәме, Гарәбстангамы укырға киткән. Қайда соң ул Бохара шәрифә, қайда ул Төркиясе, Гарәбстаны? Анда бит тәвәләрдә генә баралар ди.

Хәят елга түгел, ул бер салынган эздән тыныч кына акмый. Бәгырьсез адәмнәр әле алай, әле болай сөйлиләр, кеше язмышын үзләре теләгәнчә хәл итәргә тырышалар. Былтырлары Исмәт бай белән аның хаты-

ны Раббани Хәернисаны Казан сәүдәгаләренә димләп йөдәттеләр. Юмаладылар, ачуландылар.

— Тиле, бу синен ише затсыз кызга күктән төшкән бәхет, гомер бие балда, майда йөзәрсең, дәүләткә хужа булырсың, үкермә, алла-тәгаләгә рәхмәт әйт.

Хәерниса байларның бер сүзен тыңламады, барысын кире какты. Билгеле, Хәернисаның теләге белән генә бик исәпләшмәсләр иде, әтисе белән әнисе кызларының кул-аягын бәйләргә теләмәделәр. Айтүтә хәтта байбикә Раббанига әйтә куйды:

— Казан сәүдәгәрен болай күкләргә күтәрәп мактагач, аңа бай кызлары беткәнмени, нишләп ул безнең ише фәкыйрь-фокрага ябыша?

— Әй, йолкышлар, ни көтәсез соң танавыгызны чөеп? Төпсез галуштан йөрүче йолкыш Закиржаннымы? Нәрсәсе бар аның — бөтен ашаганы такы-токи, мачы боты. Түрәңә утыртырга иллә шәп кияү!

Раббани бу зәһәрле сүzlәрен Айтүтәне дә, аның кызын да үтерер, һич югында, аяктан бәрәп егар өчен әйтте, тик тегеләрнең моңа исләре китмәде.

Закиржанны иң әшәке сүzlәр белән көн саен хурлый башлагач та Хәерниса баш бөгәргә теләмәде, тотты да әниләренә төште. Раббани ирен көтте. Ул күлмәгенә сыеша алмый иде. Бак Карышкан утаманына, китеп кемне куркыта! Иртәгә үк синен урынына биш асрау табам, аллам боерса! Сызгырам гына.

Исмәт шактый соң кайтты. Аның үтереп ашыйсы килә иде. Раббани өстәлгә кайнар аш куясы урында Хәернисадан зарланырга тотынды, яхшылыгыбызга каршы ишегебезне бәрәп чыгып китте, әллә нинди сүzlәр әйтте үзәбезгә. Син, атасы, адәм булсаң, шуларның беткән кавемнәрен изге йортыңнан ку, пачкымасыннар монда...

— Эттә генәсе, синдәмени әле шайтан таягының башы, ачәрвах кызы!— диде Исмәт талпынып.— Этәм Мәних булып Мәних... Син икән!..

— Син, син,— дип үчәкләде Раббани.— Нәрсә миң? Ялчың каршында авыз йомып тордыңмы? Каршы әтергә сүз таба алмадыңмы?

— Житте!— диде Исмәт.— Безме сүләшмәгән? Мин ана, беләсен килсә, Хитровкага хәтле күрсәттем! Хитровка, брат... аңлаган кешегә...

— Синәми ялчың белән сүләшәргә, сез барыгыз Салабаевлар ич!

Исмәтнең йөзе тәмам үзгәрде. Товар алырга барган жирдән кайтып килгәндә, бер чокыр янында, Әбелмәних атын туктатты да, тарантастан төшәп, камыт бауларын карады, аннары Исмәт каршына киләп:

— Бай, минем бер сүзем бар иде. Монда кеше ишетми... Әгәр үчегез булса, миннән алыгыз, кыз баланы тинтерәтмәгез,— диде. Аның күзләре усал карый, күр дә тор — буып, чокыр төбәңә ташлар. Исмәтнең Әбелмәнихны мондый кыяфәттә һич күргәне юк иде, бик курыкты, әжәлем шунда икән дип уйлады.

— Ни сүлисән, Әбелмәних агай, мин бернәрсә аңламыйм.

— Аңлайсын, бай. Прислугаң булгач та кыз баланың жанына төкергә димәгән, ул шундый ук адәм баласы...

Исмәткә аның каршында Мировой Әптелмән басып тора кебек тоелды, менә хәзер бармакларын тырпайтып, бугазга ябышыр шикелле.

— Һәй, Әбелмәних агай, чүпрәк башлар әшәдер...— диде Исмәт һәм тавышы калтырап китте.— Безнең үз арада нәрсә булганы бар? Аллага шөкер, иманлы кешеләр кебек торабыз. Син миңа, мин сиңа дөгъва белдергәнәбез юк.

— Ну, бай, анысын үзәң кара. Мин әтәсемне кистереп әттем. Кызга тимәскә сүз бир.

— Тырнак та тидермәм, алла боерса, Әбелмәних абзый,— диде Исмәт, үзе дә сизмичә.

Исмәтнең жаны авызына килгән иде, ул шул кадәр куркуына соңыннан үзе үк гарьләнде. Шул гарьләнүен хатынына сиздермәс өчен кара көеп кычкырды:

— Анкау! ¹ Синең арттырып сүлэгәнечне белмиләрме, ачәрвах кызы! Ярабби, ярабби, сакла шул Раббанидан! Кем турында әткәннәр моны, минем турыдамы, синең турыдамы? Миңа Хәерниса кирәкмени, паңгы ² баш! Қазан сәүдәгәренен кубышкалары кесәсенә сыймый, вәт ни! Ә син... Ничү кешеләрне, атакаен кебек, ыржалум ³ ашарга!..

— Үзеннең атакаен сөтән ак, судан пакь булганмы? Аблай хажи беркемне ыржалум ашамаганмы? Иске коеларны бер ачып баксалар... Бөтен ыру-тамырыгызны...

Исмәт, маңгаена тимер чүкеч белән суккан кебек, артка чигенде, кашлары сикерде, йөзе чытылды.

— Молчук, праклятый, ни сүлэгәнечне белеп лангы! ⁴ — диде, берничә тапкыр ишекле-түрле әйләнәп.

Раббани сыртын кабартып усал карап торды. Әгәр Исмәт Кара бай турында тагын берәр нәрсә әйтсә, аны тотып тора алмас идең.

Исмәт ярсуын басып:

— Иртәгә үк Хәерниса монда булсын, ата-анасына да сүз әтмә, без әле алтын тәхәткә утырмаган. Утыргач, анда күз күрер — ыруларга ябышып ятмабыз. Ә бүген алар миңа кирәк, төшендеңме, кирәк!!!

— Бер колагымнан керә, икенчесеннән чыга! Күпме торып синнән бер юньле сүз ишетмәдем. Син кубышкага үз кызыңны сатарга әзер.

Әгәр Раббани бу минутта нинди коточкыч сүз әйтеп ташлавын аңлаган булса! Исмәтнең башына әле бу уй сыймый иде, Раббани шул турыда уйлаган инде. Қинәт Исмәткә эссе булып китте.

Ач кешенен ачуы яман, диләр. Тамагын туйдырганчы Исмәт дашмәде, аннары рәхәтләнәп бер кикереп, корьән сүрәсеннән берничә сүз әйтте дә:

— Менә нәрсә, анасы, малыны учыңа кыса белеп тотарга кирәк, булдырырмы? — диде йомшак кына.

— Син һаман үзеңкеен... — диде Раббани өстәл жыештыра-жыештыра. — Башыңа төшсә, башмакчы буласың.

— Анысы шулай... Һем, — Исмәт тамагын кырып алды, — балаларың төрлесе төрле якка каерсалар? Атакайныкы жәл түгел, ә үзләренеке... — Үзләренеке дә булыр әле, алла боерса.

Раббани иренеп бер гадәтен яхшы белеп алган иде: Исмәт «зари-зари» елый икән, димәк, башында бер уй туып килә. Вақыты житмиңә, ул аны барыбер тулы килеш әйтмәс, ә үзе синең карашыңны белмиңә туктамас. Мондый чакта Раббани аңа каршы барырга батырчылык итми иде.

Раббани, үз горурлыгын сындырып булса да, Хәернисаны кире кайтарды. Ачу килсә, акыл китә, дип акланган булды, юк нәрсәне куертмыйк, без бит бер тамыр кешеләре, диде. Хәерниса бик сак иде, Қазан кунагының күзенә күренмәде.

Беркадәр вақыттан соң Исмәтнең чырае тагын каралып йөри башлады, кунак та күренмәде, исемен телгә алмадылар. Исмәт, кулын селтәп:

— Шайтанны алдарга итә, мәләвен! — диде.

¹ Анкау — тиле.

² Паңгы — гөмбә.

³ Ыржалум — тереләй.

⁴ Лангы — өрү.

Исмәтнең сәүдәсе начар бармый, кибете гөрләп сату итә, исәп-хисабы, үзе айтмешли, устауга куелган¹. Әмма бу аның ач күзенә бик аз булып күренә. Менә оптовый сәүдәгәрләр әйләндерә дисәң дә ярый. Кубышкалар аларның кесәләренә тегермән оны кебек агып тора. Кибеттә ни, так себе, тамагына.

Прилавка артында Исмәтнең өч приказчигы бар. Шуларның берсе өлкән. Тик урлаша бугай, тәтәйләргә йөри шикелле, аны алмаштырып Әбелхарисны куярга кирәк булыр. Исмәт аны житәрлек сынады, кәкре куллы түгел. Малайлыктан приказчиклыкка күчерүенә байтак булды, эшли, сынатмый, выручкасы кайчак башка приказчикларыкыннан артык була. Акча түли башлагач тырыша да. Иң мөһиме — фамилия бер, күпләр аны Исмәтнең үз малае дип уйлыйдыр. Салабаев!

Бер көнне Исмәт кибеттән шактый күтөркенә күнел белән кайтты, табын янында күнелле утырды. Раббани каз пешергән иде. Исмәт, жиннәрен сызганып, майлы каз ботын кимерде. Аннары, пух-пух итеп, чия варенье белән чәй эчте. Ахырдә:

— Бәрәкәтле аш булсын, — дип, үз бүлмәсенә чыгып түшәккә сузылды, мендәр астыннан алсу, саргылт, яшел, ак игълан кәгазьләрен алып карарга кереште. Бу игъланнарны ана Казан сәүдәгәрләре биреп калдырган иде. Арада Фәйзулла байның игъланнары да бар. Аларны инде Исмәт ничә тапкыр һәм бик жентекләп күздән кичерде. Хәзер янабаштан тагын барсын бер тапкыр карарга кереште. Сәүдәне белә Казан халкы! Рекламалары кычкырып тора, ихтыярсыз кесәңне капшарсын.

— Күпләп кызыл мал сәүдәсе... Казанда, Мәкәржә вә гайри ярминкәләрдә. Малиның төре күп! Баһа тиешлечә!

— Кытай, Цейлун һәм Һиндстан чәйләре. Үз кәрханәмездә төрелгән...

— Һәр төрле әгълә мехлар, камчат, камалар, якалык һәм бүреклек каракуллар... Казанда, Печән базарында мәсҗеткә каршы...

— Казанда, Печән базарында, сәүдәмез һәр төрле фасунда каракүл һәм эффектән эшләнгән яна мода бүрекләре, кәләпүш, калфак, читек кәвешләре илә. Приест-курант буш бирелә...

— Үземез эшләткән читек, көвеш нәрсәсенең чыдамлыгы һәм чисталыгы өчен Париж выставкасында алтын медаль бирелде...

— Торговый дом... Оптовзй сәүдә...

Бу игъланнар, төрле төстә, Исмәт Салабаевның күз алдында биеде, ул Казанда да сәүдәсен жәеп жибәрү турында хыялланды.

Икенче мендәр күтәреп Раббани керде.

— Бирче, атасы, бу ястыкны да баш астына салыйм, карсак булмасын, башың авыртыр. — Раббани жор, ул инде бая ук иренен күнелле сүз башларга жыенуын сизеп алды.

— Утыр, хатын, яныма, — диде Исмәт һәм хәйләкәр генә көлемсерәде: — Синен бик затлы бер өйнен түрөндә асыл күлмәк, әдрәс камзул, ука чәчәк төшерелгән күкрәкчә, фирүзә кашлы беләзек киеп кодагый булып утырасың киләме, ә?

— Без, атасы, кайда утырсак та кешедән ким түгел.

— Син әтерсен, атакаен сиңа белмичә Раббани дип исем куштырмаган. Хөҗжәт мулла: Раббани алла каршында торучы, алланың иң гадел хезмәтчесе, диме?

— Ярый, атасы, әллә ниләр сүләп гөнәһлы булма.

— Алла каршында тору, — диде Исмәт хатынын тынламыйча, — жинел түгелдер, анда во ничек востер булырга кирәктер.

Исмәт апара корсагын ике кулы белән сыпырып көлдә.

— Алла каршында торучы булгач, кайчак юмаланырга, кайчак юха-

¹ Төртыккә салынган.

ланырга кирәк икәннен үзәң беләсендер инде, Раббани! Суытмак вә елатмак, сәүдәрмәк вә биздәрмәк бер Хәҗжәт хәзрәтнең генә эшә түгел, шулаймы?

— Ни сүлисән, атасы, аңламыйм.

— Ни белсәм, шуны сүлим. Минә ширкәткә, безнеңчә әтсәк, компаниягә алырга димлиләр,— диде Исмәт, тавышын бөтенләй әкрәнәйттеп.— Акча миннән күп түгел, андый нәрсәгә мин, үзәң беләсен, каты. Әһарны уртак кибеткә главный приказчик итәбез диләр. Алар белми шул... Аннан үзәм дә уйлыйм: акылга утырырга вакыт. Мин аңа туры әйттем: трай типмә, житәр, югыйсә, яңа кибеткә Әбелхарисны күчәрәм, ул башлы, дидем.

— Үз кибетеннә ябарга булдыңмыни?— диде Раббани.

— Нишләп ябарга? Эзгә салынган эш үз эзеннән бара бирсен. Анда мин хәзергә главный итеп Әбелхарисны калдырып торам. Янына Әбелфәритне күчәрәм, малайлыкка ярый ул.

— Хәерче малайлары кибетендә күбәеп китмәсә, атасы?— диде Раббани сак кына.

— Үз малайларым шундый булсыннар иде!— диде Исмәт.

Раббани бу турыда артык сөйләргә ярамый икәннен аңлады. Исмәт барысын хәл иткән инде, хәзер каршы килеп аның ачуын гына кабартырга мөмкин.

— Әһарны күзлә-башлы итәргә булдыңмы?— дип сорады Раббани хәйләкәр генә.— Вакыты житкән дә...

— Ул качмас... Ул — ир. Менә кызлар... Исән чакта аларны урнаштырып калырга кирәк.

Раббани авыз эченнән укынып алды. Гади генә бер нәрсә булса, Исмәт сүзен болай ерактан башламас иде. Байбикәннең тәннәре өшеп ките.

— Болай кешесә әйбәт төслә күренә, кубышкалары чынлап тора, төшкә керсә, йокынны качырырлык. Ну, берәз төлкелек итә, нәкәс.

— Тукта әле, атасы, кызларыңның язмышы турында сүз барганда, нинди кубышкалар ул. Аларны читкә куеп тор, бу сату-алу түгел.

— Һә, читкә куеп торырга, сату-алу түгел! Белдең пычагым.

Исмәт үзенең артыграк әйтеп ташлаганын сизде, хатынының күзләреннән яшь атылып чыкты. Әйе, уйларыңның барсын хатынга ачып салмаска кирәк иде. Алар хәзер күз бәбәкләрен юешләтә. Ул чүпрәк башлар кубышкаларның чынлау ләззәтен беләләрмени? Аңа табыналармыни?— Исмәт әйтми әйтүен, әмма әгәр моны сәүдә малына әверелдереп булса, ул кубышкалар бәрабәрәнә хатынын да, алласын да кызганмас иде.

— Соң, белгән кешемә, ата-анасы кем? Агачына карап...

Раббаниның берьюлы болай сөйли башлавы Исмәтне сөендереп жибәрде.

— Нәселен күреп белмим, әмма сәүдә эшенә кирәгеннән артык оста. Кубышкалар, анасы, ачык авызларда булмый. Үзәң дә күккә күтәрәп мактап йөрдөң.

— Мин?— диде Раббани, күзләрен түгәрәкләндереп.— Әллә теге... Фәйзүкме?

— Шул инде.

— Кит, акылсыз. Аңа кырык бардыр!

— Кырыкта ирнең ин житкән чагы!

— Аның хатыны бар түгелме?— дип сорады Раббани.

— Үлгән!— диде Исмәт ниндидер тантана белән...— Бүген генә белдем! Сина шунысын әтим, анасы, Фәйзүк безнең Сәмбелебезне күреп алган икән, бик ошаткан. Мина үпкәсен белдерде: үзеннең баг алмасы кебек кызың бар, ә мина ялчы кызын димлисән. Ялчы кызына үләнмә-

сәм, мина затлы кыз беткәнмени, ди. Қазанда аның таш пулатлары, кибетләре — нәкъ Печән базары каршында!

— Юк, атасы, теләсән ни әйт, мин разый түгел. Без Казанча сүләшә дә белмибез, алар кешедән көләргә зәһәр ди, көлеп хур итәрләр.

— Тапкансын кысыр хәсрәт,— диде Исмәт, хатынының тел төбен берьюлы аңлап.— Аннан килеп, телгә дисәң, син биш Казан хатынына торасың! Кубышкаларың артса...

— Кубышка, кубышка!— дип ачуланды Раббани.— Син башканы белмисеңме әллә?!

— Башкасы пүчтәк, кубышкасы кыйммәт. Хәзергесе заманда кешенең яхшы аты, пачпорты, векселе — кубышка! Паңгы баш булма, аңларга кирәк. Аннары үзен Казан, Казан дип күпме авыз суларыңны корыттың? Казан калфагы давай, Казан читек-кәвеш давай, энже-мәржән, Гөлжиһан сабыннары давай... Матри!

Сәмбел артык йомшак кыз иде, әти-әнисенен ике яктан үгетләгән сүзләренә каршы тора алмады, елады гына.

Раббани бик астыртын кыланып, тавышын әкрәнәйттеп:

— Син — бала, мин — ана, йөрәк бәгърем,— диде олы мәрхәмәтнен үзе булып.— Колак баштан зур булмый. Атаң-анаң сүзен тыңла. Қияүгә чыкканда шулай була инде ул. Бабакаең әтәдер иде: әүвәл жәфа, сонра сафа. Елап барсаң, үмерең көлеп узар, көлеп барсаң, үмерең елап узар.

Һәм туйга хәзерлек башланды.

6

Урын кешеләрне үзгәрергә мәжбүр итә. Қытай стенасыннан ерак түгел Никольскийда бөләкәй кибетненең хужасы булганда шул ук Исмәт үз-үзен тотышына, киemenә, сөйләшү кадәресенә артык игътибар итми иде, ярым авыл баека киенде, куштаннарча кәпрәйде, сөйләшүе тупас, күбрәк ордым-бәрдем иде. Петровкада бөтенләй үзгәрдә Исмәтнең. Югары катлам ак сөякләргә хас тышкы ягымлылык дисеңме, киemenең затлысы дисеңме — элек ул крахмаллы ак яка, тройка костюм, өр-яңа шиблетларны бар дип белми, алар безгә, әһле мөселманга, киешми, жирдән аера, жинеләйтә ди торган иде, атакайныкы кебек озын ак күлмәк, тезгә жиктән казаки, үтүкләнмәгән чалбар һәм читек-кәвеш киеп йөрдә. Хәзер, күр, төмам йонын алмаштырды: тройка костюм, чалбары үтүкләнгән, шиблетлары ялтырап тора, ак яка, манжет, жилет кесәсеннән алтын сәгать чылбыры асылынган, сакал-мыегын әйбәтләп төзәттергән, түбә-тәйнәң яңасын кигән. Хәер, тышкы бизәкләрне тиз алмаштырып була, ә эчәндә һаман шул иске Аблай хажи малае — Исмәт, холкы, гадәтләре һич үзгәрмәгән, хыялында һаман шул кубышкалар.

Әбелмәних тарантасын кибет каршында жәһәт кенә туктатты, Исмәтнен жиргә төшүен көтеп:

— Мина ни боерасың, бай? — диде.

— Көт! — диде Исмәт һәм пыяла ишекке, зур тәрәзәле кибеткә эре генә кереп китте.

Әбелмәних атын икенче якка күчерде, гадәттә кучерлар анда көтеп торалар иде. Бераздан кибет каршына яхшы атта, затлы фәйтүндә Фәйзулла әфәнде — Исмәтнең кияве килеп туктады. Башында ак эшләпә, өстендә соры костюм, күкрәк кесәсеннән ак яулыгы күренеп тора, кара мыек, астаң икенче яңге үсеп килә. Бүе озын, кулында нечкә таяк. Ул аңы көязләндереп уйнатып йөри.

Фәйзулла әфәнде дә кибеткә кереп китте.

Әбелмәнихның да кибеткә берничә мәртәбә кереп караганы бар: көзгә дә көзгә! Бер үзең керсәң дә кибетне тутыргандай буласың. Менә шул

кибеткә өлкән приказчик итеп Исмай Әбелмәнихның улы Әбелхарисны күчерде. Ни өчендер ул үзенә малае Әһарны берничә айдан ук—яна кибеттән алды.

Элек русчаны рәтләп белмәгән Әбелхарис хәзер сатып алучылар белән ничек сөйләшә, кулъяулыкка төреп, үз кесәнә үзенә тыгар. Житмәсә, сызылып киткән мык жибәргән, башта өр-яна түбәтәй. Элекке кибеттә Исмай приказчикларны алай аздырмый иде, хужа кимәгәнне алырга ничү, ди иде. Монда башка. Бусы Фәйзулла әфәнденең хикмәтләредер. Булыр, булыр, ни әйтсәң дә ул шәһәри Казаннан килгән кеше, анда сәүденең төмән беләләр, ди. Ничек әле, әфарин, Фәйзулла әфәнде, диләрме?

Фәйзулланың кучеры да атын Әбелмәних аты янәшәсенә куйды. Кучерның башында яшел бүрек, өстендә, русларныкы кебек, киң кафтан, кулында ак бияләй.

— Бак, атай,— диде Әбелмәних, башын селкеп,— синең рисагын, әтәм, ак аякчулардан¹. Яңгыр явып, герәз булса, нишлисәң, Өбәй? Житмәсә, сукуыр суфиныкы кебек, күзлек киерткәнсең хайванга.

Фәйзулланың кучеры, берни ишетмәгән кебек, күршәсенә борылып та карамады.

— Күркәдән яман тәкәббер икәнсең, Өбәй. Исәнләшмәдән дә. Булмаса, мин исәнләшим: аван йокладыңмы, башың чатнамадымы?— диде Әбелмәних көлөп.

— Лыкылдама, мишәр чагасы!— диде Фәйзулла әфәнденең кучеры. Ул гадәттә Әбелмәнихка «мишәр агай» ди торган иде, чөнки Әбелмәних анардан күп өлкән. Бүгән, күрәсәң, сул аяктан торган.

— Чагадан, Өбәй маем, бер заман кучкар була, яшел бүрекле тутый коштан ни була торгандыр, белмим.

— Син телеңне тыебрак сөйләш, балан бәлеше. Нинди Өбәй мин сина? Мин Гобәй яки Гобәйдулла. Мулла кушкан исем. Сездә рәтле муллалар да юктырдыр әле, кара халык.— Ул һаман күршәсенә карамый, бөтен игътибары кибет ишегендә иде, хужасы күренсә, кош кебек каршына очачак.

— Бар, маем, бездә дә андый мәләвеннәр. Исемне балаларның колагына алар кычкыра, аннары ярылганчы бәләш ашый. Син әткән балан бәләшен генә хәзрәтләргә куймыйлар. Аларның корсагына ярамый. Ничек әтәләр әле, жома көн намаздан әүвәл түгел диләрме?

— Ни сөйли бу надан мужик! Изге эшләр турында син ни беләсен?!— Гобәйдулла күршәсенә таба борылды.— Менә мин, ичмасам, егермә ел мәдрәсәдә яттым. Коръәнне Мысыр мәкамендә укуып жибәрсәм...

— Абабау!— диде Әбелмәних гажәпләнеп.

— Менә сина абабау, мужик. Мин кучер башына вакытлы гына утырган кеше. Баем кебек икенче хатын алсам, синең кебек наданнар белән.

— Әллә чәчәк кебек кызны икенчегә алдымы?

— Нәрсә исен китте ул кадәр? Түшәк елытырга хатын кирәк лабаса!

— Харап итте алайса бичара Сәмбелне!— дип ачыңды Әбелмәних.

Кибеткә кешеләр керәләр дә чыгалар. «Боларның эшләре юкмы икән ни, аннан ары, моннан бирә нәрсә килеп сарып тулганалар?»— дип уйлый Әбелмәних. Баксаң, читтән генә шулай күренә ул, берәү дә бушка йөрәми, һәркемнең үзенә күрә йомышы бар. Әнә куллары буш түгел диярлек, үзләре буш булсалар, арттан хезмәтчеләре төен күтәрәп бара.

— Әти,— дигән тавышка Әбелмәних, сискәнеп, башын күтәрде. Каршында Әбелхарис басып тора иде.— Менә бу әфәнделәрне гостиницага илтеп куйсаң иде.— Ул берсе шактый юан һәм чапанлы, икенчесе яшь.

¹ Аякчу — чолгау.

чибэр егеткэ карап алды. Егете чапанлының улымы, хезмэтчесеме, ку-
лында шактый зур төөн.— Бай кушты, аннары тиз генә монда кайт.

— Ярый, ярый, улым. Рәхим итегез, кунаклар... Қая илтергә?
«Амур»га? Беләм, беләм, безгә йөрергә туры килә. Һай, малкай, аяклар-
ың талгандыр, хәзер язылыр. Берегись, милай!..

Ат дагалы аяклары белән ташка чык-чык басып күңелле генә юрта
башлады. Берәздән алар тыкрыкка борылып, Арбатка таба менеп
киттеләр.

Юлчылар үзара әкрен генә нидер сөйләшәләр. Юанының сүзләре
бөтенләй диарлек аңлашылмый, «Персиян булса кирәк», дип уйлады
Әбелмәних. Андыйлар булгалый. Әбелхарисның әйткәне бар: персиян-
нарда сәмән капчык белән, ди. Хужаларның сәүдәләре унышы булган,
ахрысы, югыйсә, Исмәт тегенди-мондыйларга ат биреп тормый.

— Һай, берегись, милай...

Алар бик бай кунак йорты каршына килеп туктадылар. Юан перси-
ян кесәсеннән портмонетын алып, Әбелмәнихка чәйлек төртте.

— Рәхмәт, кунак әфәнде. Сау булып торыгыз, тагын килегез,— диде
Әбелмәних.

— Аман, аман, кардәш.

Яшь егет, төенчекне күтәрәп, алдан төште, аннары, тарантасның
икенче ягына чыгып, чапанлыга төшәргә булыша башлады. Хәләйнеке¹,
бу персиян ун потлы булгандыр, тарантас сыгылып торды.

Әбелмәних яңадан кибет каршына кайтты. Гобәйнең аякчулы аты
юк иде инде. Исмәт тизрәк чыкса ярар иде, дип уйлады Әбелмәних. Аның
ашыйсы килә иде. Кайчагында бай озак тоткарлана, Әбелмәних күрше-
дәге кибеткә кереп булки алып чыга. Әгәр тагы бер ярты сәгать юанса...
Әбелмәних кесәсендәге тиеннәренә капшады.

Озакламый Исмәт бай күренде. Кәефе яхшы, ахрысы, йөзе якты.

— Кунакларны илтәп куйдыңмы?— диде ул, тарантас түренә утыр-
гач.

— Жилтерәтеп кенә, бай.

— Тагын килегез дип әттеңме?

— Аны онытмыйбыз инде.

— Онытырга ярамый. Бәлки ул килмәс тә, бездән әтелгән булсын.
Тел сынмый. Туры гостинницага бардылармы, әллә юлда берәр яры кереп
чыктылармы?

— Туры әткән жиргә илттем.

Бер карасаң, Исмәт кешелек кайгыртучанлыгы күрсәтеп сораша ке-
бек. Әгәр кемне булса атта илтергә туры килсә, бай һәр вакыт шуңа ох-
шашлы сораулар бирә. Баксаң, Исмәткә бар да кирәк икән, юлда ни
сөйләшүләре, хәтта сөйләшмәүләре дә. Ул шуннан ниндидер нәтижәләр
яый. Әбелмәних, аны-моны уйламыйча, барысын ничек бар шулай сөй-
ләп бирә.

— Персиянның ни сүлөгәнән аңламагансыңдыр инде?

— Аман, аман, кардәш, дигәнән генә төшендем. Аннары муллаларча,
тәхсир, тәхсир, диде. Безнеңчә белми торгандыр ул?

— Белсә дә пирләрен² тышка чыгармый. Персиян халкы безнең ке-
бек ачык авыз түгел... Синә буш итмәгәндер, ә?

Әбелмәних уңайсызланды. Ахыр килеп Исмәт һәр вакыт чәйлекләр
турында сорый.

Чәйлек алу үзе йөзне кызарта, инде шул хәерче тиеннәре турында
бай башың белән сорашу...

¹ Арттырып әйтү, ялган мәгънәсендә.

² Пир — пари.

Айтүтә иренен күнелсез кайтуын күрөп, шунда ук балаларын сораштыра башлады. Әбелмәних аларны күргән, исән-саулар...

— Нигә сон чыраен качкан, Әбелхарис атасы?

Әбелмәних алдаша да, хәйләли дә белми иде.

— Жанга тияләр, анасы... Исмәт, бай башы белән, чәйлекләрен күпме булды дип сорый бит.

Айтүтә барысын аңлады. Бу турыда аларның сөйләшкәннәре бар иде.

— Син ул тиеннәрне Исмәтнең кулына тоттырыр идең, мә, кубышка-ларын артсын, дияр идең!

— Шулай итмәкче идем дә... Көнөбез шулар кулына калгач...

Әбелмәних сүзсез генә чаен эчте. Айтүтә, аның эчке газапларын аңлаганга, сүзне артык куертмады.

7

Айтүтә яшь чакта Искил егетләре урамда жыелышып калын тавыш белән болай дип жырлый торганнар иде:

Кимә итек, ки читек,
Айтүтәгә үч итеп.

Кыз чәчрәп көлә, нигә аңа үч итәләр, итеге ни дә, читеге ни ана? Ул чакта яшь егет Әбелмәних күн итек киеп йөри иде, әллә шуна төрттерүләреме? Әллә яучылары кире бoryп кайтарылгач, Айтүтә читек киеп йөрүче байракны сайлый, дип юраулары идеме? Ул еллар күптән үткән инде, хәзер Айтүтәнең икенче кызы — Мәрхабә шундый көннәрне кичерә, ул, карлыгач баласы кебек, зәңгәр наваларга күтәрелеп шашып-шашып оча кебек. Айтүтә бала чактан ук аңа: «Әй, минем Койгырышым!»¹ дип әйтә торган иде.

Уналты яшенә әле яңа аяк баскан Мәрхабәнең киеме ярым татарча ярым русча. Сөйләшүгә дисәң, татарча да, русча да булдыра. Билгеле, ул татарча үзләренчә, мишәрчә сөйләшә, әмма кызлар телендә кайсы шивә сүзләре дә мөлаем яңгырый, ватылган сүзләр колакны артык жәберләми.

Мәрхабәне әнисе, иркәләп, Мәхүп дип йөрсә, руслар үз телләренә ятышлы итеп Мәри дип атыйлар иде. Моңы, китаплардан күчереп, Наташа тапты. Мәрхабә бу исемгә бик тиз күнекте. Мәрхабә дисәләр дә, Мәхүп яки Мәри дисәләр дә бердәй эндәшә торган иде.

Якында татарлардан үз тиннәре булмаганга, Исмәт бай кызлары аны бар дип белмәгәнгә, Мәрхабә аеруча Наташа белән дуслашты. Алексей Петрович гаиләсе Мәрхабәне кыерсытмады, читкә какмады, ким күрмәде. Болар бала жанына аеруча тәэсир итте, аның табигы тартынуы, оялчанлыгы — татар кызларына моңысы бигрәк тә хас — бетте. Белмәгәннән биредә көлмиләр, яхшылап төшендерәләр, вакытлары белән исәпләшмичә булышалар. Наташа Мәрхабә өчен чын дус иде, кечкенә генә серләрен дә кызлар үзара бүлешәләр — аларның серләре була башлаган иде — хәттә бергәләп шигырь ятлыйлар, — аларны һәр вакыт Наташа табып кайта иде.

Наташаларның ишегалларында кечкенә генә бакча бар, куаклар, чәчәкләр арасында — чөлтәрле беседка. Көннең икенче яртысында анда бөтенләй кеше булмый. Алексей Петрович әле эштә, ул — доктор, Наташаның әнисе Варвара Владиславовна — күзлекле, кыска кара чөчле, урта яшьләрдәге хатын — өй эшләре белән мәшгуль. Кызларга беседкада беркем комачауламый, алар шыпырт кына сөйләшәләр, шигырь укыйлар. Пушкин, Лермонтов, Тютчев, Некрасов, тагын әллә кемнәр,

¹ Койгырыш — мифик бәхет кошы.

Әллә кемнәр алар белән серләшә, иң-иң нечкә, иң-иң пакъ хисләрен бүлешә.

Сонгы вакытларда Мәрхабәгә кыенрак булып китте, ул күбрәк әнисенә булыша, керләр уа, буш вакыты торган саен азая бара, балалыкның алтын һәм гамьсез көннәре әллә ничек үтте дә китте, үсмер чак — билгесез, томанлы, борчулы көннәр килеп житте.

Бер көнне Наташа уйга баткан Мәрхабәне муеныннан кочаклап, кара күзләренә карады. Ул күзләр әүвәлгә кебек якты, аяз түгел, әллә ничек томанлы иде. Наташа эчтән калтырап куйды. Дустан бу хәлдә һич күргәне юк иде анын, бу аңа хас түгел иде.

— Мәри,— диде ул әкрән генә,— сиңа ни булды? Мин сине аңламый башладым. Шигырьләргә әүвәлгедәй шатланмыйсың, яңа китапларны йотлыгып актармыйсың. Уйлы кешенекә кебек башың иелгән. Без бит тормышка яңа аяк атлыйбыз.

Мәрхабә каядыр читкә карап торды, күз яшен йотты, аннары ничектер таркау гына:

— Мин каядыр эшкә керер идем... Нәрсәдер эшләр идем,— диде.— Ләкин мине кая алсыннар? Мин татар кызы ич. Китаплардан миңа якты хөрлек хисе күчте, ә хәзер... шуңа үкенәм. Карангы, томана кеше булсам, боларны уйланмас идем, язмышың шулайдыр дип кенә торыр идем. Хәзер мин ни рус, ни татар...

— Мин үзем, Мәри, сиңа бер нәрсә әйтә алмыйм, син минем башыма килмәгән сорауларны куясың. Эти белән кинәшим,— диде Наташа. Ул әсәрләнгән, беренче тапкыр дустан шундый рәхимсез тормыш мәсьәләләренә кагыла иде.

— Кирәк микән? Ул нишли алсын...

— Юк, Мәри, син әтине белеп бетермисен. Ул күп нәрсә эшли ала, анын үзе кебек яхшы дуслары бар,— диде Наташа, тирән ышаныч белән.

Бу сөйләшүгә Мәрхабә артык әһәмият бирмәде. Алексей Петрович анын өчен кем? Наташаның үтенечен тыңлап, бәлки, тырышып карар... Бу дөньяда үзеннеке булганда гына...

Мәрхабә, тормышны аңлап бетермәгән шикелле, Алексей Петровичның кемлеген дә төшенми иде. Менә тигәнәгә¹ сыймыйча ак күбекләр күперә. Күбекләр матур матурын, ләкин тиз шинәләр. Мәрхабә дә шулай шинәр. Һич югында, кияүгә бирерләр. Мәхәббәтсез тормыш—нинди тормыш, анын кемгә рәхәт китергәнә бар? Чын мәхәббәт турында Мәрхабә рус әдәбиятыннан бик күп китаплар укыды. Татар кызы ул саф, татлы мәхәббәтне гомердә татыячак түгел, ул төшкә дә инми.

Тагын бер нәрсә бар, монысын инде Мәрхабә иң якин дустан да сөйли алмады. Сонгы вакытларда Исмәтнең олы малае Әзһар Мәрхабәне ачыктан-ачык эзәрлекли башлады.

Карышкан кызлары турында әнисенен яманлап сөйләгәннәрен Әзһар күп ишетеп килде, ләкин монын нәрсә икәннен белми иде. Көзгә алдында нечкә мыгын сыңарчак² бармагы белән сыпырганда Әзһар шул турыда уйлады. Кара мык булса яхшырак, сары мыгы да ярар, аны алтын мык диләр. Кызларга, бигрәк тә Мәскәү кызларына, алтын бик кирәк, алар анын төмен беләләр, аңа табынурга өлгергәннәр!

Вак-төяк бүләкләрен Әзһар Мәрхабәнең кулына төртә, алмаса, тәрәзә төпләренә куеп калдыра иде. Бер көнне Мәрхабә шул бүләкләргә барысын бергә жыеп, Әзһарның башына каплады, үзен ишектән төртеп чыгарды.

Шуннан соң Әзһар беркадәр вакыт шыпырт кына йөрдә, Мәрхабә-

¹ Тигәнә — тагарак.

² Сыңарчак бармак — чәнчә бармак.

нең күзенә күренмәде. Бу аның чигенүе түгел иде, Исмәт кавеме мондыйгына унайсызлыктардан соң чигенми. Ул бары тик жайлы вакыт сагалады. Һәм менә шундый көн килде. Зур йортта Мәрхабә белән Әһһаргына калды. Берәз тыңлап торгач, Әһһар, аяк очларына басып, түбәгә төште. Мәрхабә, үз алдына русча жырлап, кер уа иде. Әһһар тын алды, аннары әкрән генә ишекнен келәсен күтәрде. Хәзер Мәрхабә ике-өч адымдагына. Әһһар кызга таба ук кебек атылды, ләкин аягы нәрсәгәдер сөрлекте. Мәрхабә яшен тизлегә белән артына борылды, бик кыска вакыт эчендә эшнең нәрсәдә икәнән аңлап, кулындагы юеш кер белән Әһһарның йөзөнә чалт иттереп сукты. Сабынлы су егетне бер мәлгә су кырайтты булса кирәк, шуннан файдаланып, Мәрхабә аны өй алдыннан төртеп чыгарды да ишекне бикләп куйды.

Бер минуттан шашынган Әһһар ишеккә омтылды, аны ача алмагач, тәрзәгә ташланды. Тәрзәгә ачу яки тибеп вату берни тормый иде. Нәкъ шул чакта ишегалдына Айтүтә кайтып керде.

— Нишлисең син монда карак мачы кебек?

Әһһар шып булды, нидер мыгырданды, аннары өскә менеп китте. Мәрхабә ни булганын әнисенә әйтмәде, курыкты, ә абыйсы Әбелхарис кибеттән кайткач, аңа елый-елый барсын сөйләп бирде. Алар Әбелхарис белән аеруча дуслар, үзенә ярдәм кирәк булганда Мәрхабә һәр вакыт аңа сыена торган иде.

Сенелесен тыңлагач, Әбелхарисның йөзә үзгәрде. Әниләренән намуы өчен абыйларының ничек сугышулары исенә төште. Бу турыда Айтүтә бала чакта ук сөйләгән, син дә абызың белән сенеленә үскәч шулай сакла, улым, дигән иде.

— Ярый, Мәхүп, син артык борчылма, ә мин ул нәкәснен кирәген бирермен, ник туганына үкәнер,— диде Әбелхарис.— Тик өйдә ялгыз калма.

Шуннан соң күп тә үтмәде, төнге типтерүләрдән кайтып килгән Әһһарне, башына ниндидер иске әйбер каплап, бик яман кыйнап ташладылар. Өч ай буге ул аякка баса алмыйча йөрде, үлек кебек саргайды.

Хәзер Мәрхабәнең тормышы әүвәлгечә тыныч ага башлады. Менә шундый көннәренә берсендә,— бу чакта жәй үтеп, әбиләр чуагы башланган иде,— Алексей Петрович эштән кайтканда Айтүтәне урамда күреп, исәнләште дә:

— Картың кайчан өйдә була? Мин аның белән Мәри турында сөйләшер идем. Әгәр каршы килмәсәгез, курсларга урнаштырып, шәфкать туташына укытасы иде. Шундый мөмкинлек килеп чыкты,— диде.

— Кичрәк керегез, картым өйдә булыр,— диде Айтүтә.

Бу зур хәбәр иде, Айтүтә шәфкать туташының нәрсә икәнән белмәгәнә— аның гомердә авырганы, больницаларга ятканы булмады— тизрәк Мәрхабәнең үзен күрергә ашыкты. Алексей Петрович аның үзә белән сөйләшми булмагандыр. Мәрхабә үзә ничегрәк уйлый икән, шундый эшкә дәрте бармы?

Мәрхабә апасы Хәерниса белән сөйләшәп утыра иде. Хәерниса бер генә минутка төшкән булган. Озакламыйча кире менеп китте. Айтүтә Мәхүпне каршына утыртып, Алексей Петровичның тәкъдиме турында сөйләде, аннары:

— Ул шәфкать туташы ни була, кызым? Әтиң сораса, ни әйтим?— диде.

Мәрхабә шәфкать туташының ни икәнән сөйләп бирде. Алексей Петрович аны больницага алып барган икән, Мәрхабә анда эшләргә теләгә барлыгын әйтте.

Айтүтә һәм мәсәң картына сөйләп өлгерде. Әбелмәнихны бер нәрсә бик борчыды— Айтүтә дә, Мәрхабә дә моңа жавап бирә алмадылар— укыткан өчен күпме акча алырлар икән, күтәрәп булырмы, юкмы?

Алексей Петровичны Әбелмәних абзый белән Әбелхарис каршы алды. Татар гадәтенчә кунакны түргә утырттылар, исәнлек-саулык сорашканчы Айтүтә табын әзерләде. Алексей Петровичның аларда беренче булуы иде. Мәрхәбәнең сөйләве буенча ул аларның тормышлары кысан икәннән белә иде. Күз алдына китерүе дәрәс булып чыкты.

— Я, кунак, ни бардан рәхим ит,— диде Әбелмәних һәм Алексей Петрович алдына чынаягы белән чай куйды.— Бездә инде теге шайтан суы булмый, гафу ит.

— Кирәкми дә, Әбелмәних Әптелмәнович. Ул табынның ямен генә китәрә.

Шуннан төп сүзгә күчтеләр.

— Рәхмәт инде, Алексей Петрович. Кызыбыз бала чакта да сезгә мәшәкать тудырып килде, хәзер дә. Алла боерган булса, яхшылыгыгызны онытмабыз. Бу зур эшнә Мәрхәбә булдыра алырмы соң? Сине уңайсыз хәлгә куймасын дип әйтүем. Калякать берәз белә, укуы ничек? Мәктәп күрмәде бит.

— Мәри бик сәләтле кыз, укуны да булдыра.

— Сезгә рәхмәт инде. Юкса, без нәрсә беләбез...

Әбелхарис, әдәп саклап, әтисеннән алда сөйләшмәде. Ул русча әтисеннән остарак белсә дә, анарда әтисендәге акыл һәм кирәклеен сорاپ калу тәҗрибәсе житенкерәми иде. Картлар, бер карасан, хәйлә кормый, үтә беркатлы сөйләшә кебек, әмма барсының төбенә төшә, үзенә кирәкмәгәннән һич әйтми. Ә яшьләр лыбырдылар. Шуңа күрә Әбелхарис кунакны ара-тирә сыйлады гына.

— Рәхмәт, рәхмәт, егетем,— диде Алексей Петрович.— Алайса, мин бетереп сөйләшәм инде.— Аның эшнә Мәрхәбә аркылы йөртмичә, үзе килүе картларга бигрәк ошады.

— Алексей Петрович, ничек әйтергә дә белмим... Без татар бит... Анда алай-болай булмасымы?— дип сорады Әбелмәних. Үзе Алексей Петрович ачуланыр дип курыкты. Юк, ачуланмады. Төплә итеп аңлатты. Без, диде, кешенең дини хисләренә хөрмәт белән карыйбыз, аларны мыскылламайбыз. Монда кешенең тулысынча үз теләге.

Ахырда Әбелмәних үзенең иң зур соравын бирде:

— Алексей Петрович, бетереп булгач, бетереп сөйләшик: укыткан өчен күпме алырлар? Күтәрә алырбызмы? Безнең бит, күрәп торасың, байлыгыбыз юк, ялган булмасын.

— Ул яктан, Әбелмәних Әптелмәнович, тыныч булыгыз. Мин алдан сөйләшеп куйдым: аңа ярдәм фоныннан берәз булышырлар, сездән бер нәрсә дә кирәк булмас.

— Ә... Алай икән... Соң бу ничек була инде?.. Бу шулай мөмкинме-ни?— Әбелмәнихның тирән шөбһәсе йөзенә бәрәп чыкты. Мондый хәлләргә аның күргәне дә, ишеткәне дә юк иде. Бу дөньяда бушка бер нәрсә дә эшләнми, үз динендәге баен да, иң яхшы очракта, әжерен соңыннан кайтарырсың, дип куя. Рус... белмәсәң тагы.

Алексей Петрович картның шикләнүен аңлады.

— Хөкүмәттән яки байлардан сорасан, бирмәсләр иде. Берсе политика дияр иде, икенчесе тагын бер сәбәп табар иде. Мин инде жәмгыятьтән... ягъни дуслардан.

— Алай... Бездә йөз сум акчаң булганчы, йөз дусын булсын диләр дә, андый-мондый хәйлә булмасымы? Син, Алексей Петрович, яхшы кеше, безгә турысын әйт инде.

— Хәйлә, алдау-мазар юк, Әбелмәних Әптелмәнович. Мин үз файдам өчен тырышмыйм. Гомуми эш өчен. Мәриңе бала чактан беләм, без моңарчы аңа бер начарлык эшләмәдек...

— Юк, юк, булмаганны әтеп булмый. Кешенең яхшысын аяк аска таптамыйбыз, Алексей Петрович,— диде Әбелмәних.

— Моннан соң да начарлык эшлэргә исәп юк.

— Рәхмәт, рәхмәт, Алексей Петрович.

Озакламый кунак кайтып китте. Әбелмәних, бирчәйгән бармаклары белән түгәрәк сакалын бөтереп:

— Анакай гына! — дип сузып куйды. — Бу яшыкә житеп, могжица күргәнем юк иде... Һай-һай! Хәерлегә булсын.

Күп тә үтмәде, Мәрхабә курсистска булды. Ул бик дөртләненеп укырга йөри башлады.



Әбиләр чуагы сузыла төште, иртәләрен буак — ак томан жәелә, көннәр һаман жылы тора әле. Хәер, шәһәрдә моның рәхәтлеген һәм кирәклеген кем белә! Шәһәр кешеләре моның кадерен изге саныймы, күп булса, бакчага чыгып утыралар, һаваларның быел рәтле торы турында сөйләшкәлиләр. Аларга буак ни дә, вак янгыр ни. Әбелмәнихның исе китә иде: ниндидер яңа кешеләр, шәһәр кешеләре туып килә, алар көннән-көн күбәя, авыл, игенче тормышына ничектер өстән карыйлар, аның үзенә күрә матурлыгын, нечкәлеген, ләззәтен тоймыйлар, алар табигать баласы булудан туктап, таш урамнар оланнарына әвереләләр, кайберләре иләктән чиләккә яки чиләктән иләккә бушатучы сәүдәгәрләр булып китәләр. Аларга ачы әрем исе ни, тәмле алма исе ни, язгы төче туфрак исе ни, — аермыйлар. Алар игеннәре жыеп алынган буш кырларга, урылмаган жирдә бөртекләре коелып бетә язган басуга, ыңдырдагы зуратларга бердәй хиссез тойгы белән багалар, болар аларга сурәтләр генә, йөрәкләрен актармый, күнелләрендә сүз белән әйтеп, аңлатып булмый торган шатлыклы да, авыр да кичереш уятмый.

— Әх, атай, газиз туфрактан аерылдык, икмәк кибеттә үсә дип уйлыйбыз, — диде үз алдына Әбелмәних һәм бик озак баш селкеп торды. Мондый көннәрдә аның авылга кайтасы, буразнага ятып елыйсы, аннары хәлдән тайганчы жир сөрәсе килә иде. Ул сизмәстән кесәсен капшый: өй салырлык, ат, сбруй юнәтерлек сәмәнә бармы? Аннары тирән итеп көрсенеп куя: кесә такрып шул!

Бүген Әбелмәних Исмәт байны кибетеннән шактый иртә алып кайты. Бай бик арыган иде.

— Дахатым¹ юк нигәдер, — диде ул ыңгырашып. — Бүген кибеткә артык бармабыз... Атны туарып ук куй.

— Ярый, ярый, ничек кушсан, шулай эшләргән. Рөхсәт булса, мин Илметдин кибетенә кагылыр идем. Баш-аяк калдырырмын дигән иде.

— Барысын, тик озак йобанма... Һай, алла, эчем кисә. Бәлки, доктор... Уф алла...

Исмәт байның шыгырдавы беренче түгел иде, шуңа күрә Әбелмәних әллә ни игътибар итмәде. Атын туарып, печәнгә куйды да абзардан чыкты. Кояш жәйдәгечә диярлек кыздыра, исәр-исмәс жил кайдандыр шинган яфрак исе алып килә. Күршеләрнең ишегалларында пизел² үсә. Аның кызыл тәлгәшләре кояшта ялтырый, авызга тәме тарта.

Әбелмәних өйгә керде.

— Анасы, син өйдәме? — диде ул, өс киемнәрен алмаштыра-алмаштыра. Ул янадан үзенең иске наватын, имансыз бүреген киде. — Илметдин янына бармакчы идем. Баш-аяк алмага. Капчык кайда икән?

Айтүтә эчке яктан капчык тотып чыкты.

— Монда, атасы. Юган идем. Син бүген бик иртәләден, чәем әзер түгел әле.

¹ Дахатым — кыл өзәрлек хәлем, кәефем.

² Пизел — миләш.

— Зарар юк, шуна күрә башта кибеткә барыйм дигән идем. Байның эче авыртканга иртә кайттык. Ярый, мин, аллага тапшырып, киттем.

Әбелмәних, капчыгын култык астына кыстырып, урамга чыкты. Чатка житәргә өлгермәде, чиләк тутырып су алып кайтучы күршеләре Әммишәрүк әби очрады. Аның гәүдәсә бөкрәя төшсә дә, аяклары нык иде әле.

— Һәй, Әбелмәних таем¹, юлың уң булыр, чиләгем мөлдерәмә тулы,— диде.

Әбелмәних карчыкка рәхмәт әйтте һәм үз юлында булды. Ул башын кыңгыр сала төшөп атлады. Каршы очраган кешеләр, кайсы сәлам биреп, кайсы картузын күтәрөп, исәнләшөп үттеләр. Әбелмәних аларга тиешенчә җавап кайтарды.

Тыкрыкка борылгач, күпер башында Гыйльметдиннең кибете күренде, ишеге ачык. Берәм-сәрәм кешеләр кереп-чыгып тора. Инде урамда ук кара чебеннәр очып йөри, ишек төбөндә жылбыр² йонлы бер сары эт ятып тора. Ул инде картайган, өрми. Яныннан үтүче карчыклар:

— Бисмилла рахман рахим,— дип, ана ит кисегә ташлыйлар.

Әбелмәних, сәлам биреп, кибеткә керде. Күн альяпкычлы, юан гәүдәле Гыйльметдин кемгәдер ит чаба иде. Кин йөзле балтасын югары күтәрөп түбән төшөргәндә «һы!» дип көчәненеп куя.

— Ите генә ит, чат май! Хөжжәт мулланың да корсагын тишмәс!— дип көлә ул. Ир кеше булса, ни дә булса җавап кайтара, хатын-кыз булса, елмая гына.

Ниһаять, Гыйльметдин Әбелмәнихка баш-аяк бирде, аннары:

— Әбелмәних абзый, сине бер мөсафир күрергә тели. Рәхим итеп, менә монда кермәссеңме?— дип, прилавка артындагы бәләкәй ишекне күрсәтте.— Минем дус Әбелфәрит ничек тора, зарланмыймы?

— Бу яшеннән зарлана башласа, жир күтәрмәс, Илметдин,— диде Әбелмәних һәм: «Кем булыр икән, кем мине сорый, берәр авыл кешесеме әллә?»— дип уйлап алды. Бу ишектән аның кергәне юк иде. Аптырый төшөп эчкә атлады. Тавык кетәге хәтле генә бер бүлмә икән, тимерле тәрәзәсә ишегалдына караган, ярым карангы. Тәрәзә турысында өстәл, артсыз урындыкта бер татар утыра иде. Киеме ару гына шикелле... ләкин яктылык саран булганга, Әбелмәних аны танымады, сәлам генә бирде.

— Исәнме, Әбелмәних абзый,— диде әлегә кеше һәм, урыныннан торып, күрешергә ике кулын сузды. Шунда карт аны танып алды.

— Парин, никак, Закирҗан?— диде Әбелмәних, көтелмәгән очрашу-га гажәпсенеп.— Ябыккансың дип әтимме?

Закирҗан көлемсерәде:

— Бер татар шагыйре әйткән, Әбелмәних абзый:

Каенсар төбөндә кар булмас,
Кайгылы йөрәктә май булмас.

Өй халкы сау-сәламәтләрме? Менә утырыгыз,— дип, ул Әбелмәнихка бердәнбер урындыкны күрсәтте.

— Аллага шөкер, әкрән генә кыштырдылар,— диде Әбелмәних утырып.— Ә син озак күренми тордың, брат. Кайларда булдың? Шәһри Казан гөрлиме?

— Казанга кереп кенә чыктым. Гомумән күп жирләрдә булдым. Мәскәү каласында укырга мөмкинлек булмагач, Бохарага сугылган идем, анда ошамагач, Төркиягә киттем. Дәрелфөнүндә укыдым, Әбелмәних абзый.

¹ Таем — көбәм, балам.

² Жылбыр — йонлач.

— Алай икән...— диде Әбелмәних, сузып кына.— Алим булгансың икән. Инде мулла булып кайткансыңдыр?

— Юк, Әбелмәних абзый,— диде Закиржан, арлы-бирле йөрөнөп.— Мулла булып өчен Кышгар мәдрәсәсендә уку да житә. Мин халыкка аң-белем бирергә, азмы-күпме күзен ачарга теләр идем. Аңа барыннан элек мәгърифәт нуры кирәк.

— Ә-ә... Мәрифәт дисенме?— Әбелмәних башын кашып алды.— Алай ерак барып алгач, бик хикмәтле нәрсәдер ул мәрифәт дигәнөн. Без ак белән караны аермыйбыз, Закиржан. Мәрифәт корьән уку буламы?

— Юк, Әбелмәних абзый. Халыкка корьән укый белү генә кирәкми.

— Ничек алай инде? Корьәндә барсы язылган диләр бит.

— Дөнья хәлләрен белер өчен башка китапларны уку лазем.

— Алланы сүгәргәме? Югыйсә, Хөжжәт мулла мәчеттә сүләгән: корьәниән башка китаплар динне мыскыл итәргә генә ярый, дигән.

— Эгәр шулай сөйләгән булса, бик зур хата ул, гафеллек. Китап алай өйрәтми. Алла бардыр, бердер.

Әбелмәних урыныннан торды.

— Афу ит, Закиржан. Муллалар сүзен сүләргә без күнекмәгән. Гөнаһлы булып бетәрсен. Башыбыз иләк кебек, барысы шырылдап коела. Без икмәк-тозлык белсәк, шунысына бик канәгать. Артыгы турында алим муллалар кайгыртсын инде.

— Муллалар, белгән шул, кайгыртырлармы. Аларга кара халык никадәр күп булса, шул кадәр яхшырак. Аннары ул надан мулланың һәр сафсатасына ышана.

Кинәт Әбелмәних көлемсерәде.

— Мулла үзенчә этә, мужик үзенчә, Закиржан. Ярый, бу турыда сүләп очына чыгарлык түгел. Үзен нишләргә булдың соң?— Әбелмәних вакытының тарлыгын сиздергәндәй ишек тоткасына тотынды. Айтүтә, билгеле, Хәернисаның күнел серләре турында иренә пышылдаган иде. Шуна күрә Закиржанның озаң еллар югалып торуы ата кешене дә шактый борчыган иде. Хәзер Әбелмәних тагын да зуррак куркуга төште. Дөресен әйткәндә, ул Закиржанның күп сүзләрен аңлап бетермәде. Алим кеше без мәхлуклар аңлай торганча сүләсә, аның алим икәннен каян беләсен, дип уйлады Әбелмәних. Алим кеше прастуй хатын да алмый торгандыр. Прастуй хатын алсаң, аны ашат, киендер, шөһәр жирендә квартиры турында кайгырт. Берәздән бала-чагаларың чүкердәшә башлай. Алимлек турында уйларга вакыт та калмый. Бай канаты астына керсәң, алимлек турында сайрарга була. Безнең ишеләргә үз тикнәребез кулайрак, аның хәл-әхвәле, көнкүреше аңлаешлы, баш ватасы булмый. Күз күрмәгән, колак ишетмәгән алимнәр белән аралашырга ничү. Вәт Исмәт байның икенче кызын алсын. Алимлеге туйдырса, кайнатасының кибетендә утырыр.

— Гыйсмәтулла абзыйлар ничек тора?— дип сорады Закиржан.

— Аларның тормышы, агай-эне, безнеке кебек баш-аяк түгел, түш-нең иң майлы жире. Кыяве белән икенче кибет ачып жибәрде, иң шәп урамда.—Петровкада, стеналары көзгеле, ишекләре пыяла. Өлкән кызын Казан баена бирде, икенчесенә берәр... алим табылып. Кубышкаларга алийнәр дә баш ия дип әтәләр.

Закиржан көлемсерәде. Аның елмаюы буй житмәс эре түгел, киресенчә, сабыр, олы, читкә этми иде. Бу елмаюы белән ул Әбелмәнихны беркадәр аптырашта калдырды.

— Кызганычка каршы, андыйлар бар, Әбелмәних абзый, башкалары да юк түгел. Яшәү корсак мәнфәгәте белән генә чикләнми бит.

Закиржанның соңгы сүзләрен Әбелмәних бөтенләй аңламады.

— Ярый, сау булып тор. Миңа кайтырга вакыт. Бай озаң торма дигән иде.

- Айтүтө апага салам айтегез. Эбелхарис һаман кибеттәме?
- Бүтән кая барсын.
- Эбелфәритне аның янына күчергәнсен икән.
- Аны инде, Закиржан, бай күчерде. Аңа рәхмәт. Әпәй кирәк бит.
- Мәрхабәне курска биреп яхшы иткәнсез.
- Анысын Алексей Петрович тырышты. Безнең кулдан килмәс иде.

Хәерниса турында Закиржан берни сорамады. Болай бик жылы сау-буллашты, барысына салам әйтергә кушты, Эбелхарис янына кереп чыгармын, диде. Анысы инде Исмәт янынадыр, турысын әйтергә кирәк тапмагандыр.

Капчыктагы сыер башын һәм аякларын аркасына асып урам буйлап кайтканда Эбелмәних тагы Закиржан турында уйлады. Башта аның фикере ныграк, ачыграк иде, хәзер кайдадыр бер шөребе какшады кебек. Айтүтәгә яхшылап әтергә кирәк: Хәерниса белән алдан сөйләшеп, берәз хәзерләсен. Югыйсә, кыз бала акылын жуяр. Ә акыл кирәк...

Айтүтә ирен жинелчә пинәләп ¹ каршы алды.

— И атасы, нигәдер бик озакладың.

— Әллә чакыра төшкәннәр идеме?— дип сорады Эбелмәних.

— Юк, чәем талгандыр, ничә сүнде.

— Чәй генә булса, ярый. Мин Илметдин кибетендә, беләсәңме, кемне күрдәм?

Айтүтә капчыкны читкәрәк куйды.

— Әйдә, атасы, башта табын янына утыр. Тамагың, ахрысы, бик ачыккан, харап ачулы багасың. Йөрәкләнгән кебек. Тамагың туйгач, ачуың басылыр.

Эбелмәних сүзсез генә чишенде, кулларын юды, ашыкмый гына өстәл янына килеп утырды. Айтүтә ана, астан гына карап, чәй коеп бирде, ваклаган шикәрән каршына куйды, кайнар ләвәшләр ² китерде.

Берәр стакан чәй эчкөч, тәмле ләвәшләр ашагач, Эбелмәнихның йөзе ачыла төште. Шуннан соң гына Айтүтә:

— Я, атасы, кемне күрдән?— дип сорады.

— Син, хатын, күзгә карап әтәсең шикелле. Чәй ачуны берәз юды, ахрысы, сулыш алулары жинеләеп киткәндәй булды. Баягынак шулай кызыл пизелгә карап тордым...

— И пизел!— Айтүтә укынып ияк очын сыпырды.—Борынгылар пизелне сәваплы агач дигәннәр.

— Беләм... Теге хәлфә кайткан бит.

— Закиржанмы?— дип тиз генә кайтарып сорады Айтүтә.— Мәнә пизел! Сүләштеңме, үгә чакырдыңмы?

— Тукта әле, анасы, син алай очынма. Нишләп мин аны үгә чакырырга тиеш? Нинди сват ул миңа?

— Әй, юкны сүләмә әле. Исән-сау кайтканмы? Бу кадәр озак вакыт кайда булган?

— Бохарада, аннары Төркиядә. Полный алим булып кайткан.

— Алим?!

— Әйе. Безгә, карача гына уй йөрткән кешеләргә, барсы алим. Теге ягында ни бардыр — белмибез. Ничектер әтте — исемнән чыкты.— Эбелмәних башын кашыды.— Бак, аты коргыры...

— Син, атасы, үзөбезчә генә әт. Сүләштеңме?

— Илметдин кибетенен арт бүлмәсенә кереп сүләштек. Берәм-берәм барыгызга салам әтте. Берәвегезне телгә алмады.

Айтүтәнең йөзе ачылып китте.

— Син, анасы, нигә шатланасың әле?— диде Эбелмәних.

¹ Пинәләү — тиргәү.

² Ләвәш — бодай омыннан жөеп пешергән камыр ашы. Жәймә дә диләр.

— Шатланмыйча. Бакчы, яраткан кешенен исемен ятлар алдында, бигрэк тә атасы алдында телгә аласыным?

— Юк, анасы, син очынма. Алим кешегә бай кызлары бетмәгән. Син Хәерниса белән яхшылап сүләш, хәзерлә. Энә Исмәтнең Яннәте бар. Пар килгәннәр. Ә безгә үз тиебез...

— Тыңламыйм да, атасы. Исмәт кызы күнеленә хуш булса, нишләп сине, ялчысын, аерым бүлмәгә чакырып сүләшер иде?

— Юк, мин чынлап... Син алай... Хәернисаны да... Ансыз кыз баланың күнеле кая китмәс. Син ана кеше, ул-бу булса, синнән сорармын, бел аны!

9

Су сипмәгән гөл әкрәнләп шиңгән кебек, Хәерниса да сула башлаган иде инде. Тамырларында бер тамчы дым калмагач, ничек яшәмәк кирәк? Бер тамчы су дип күпме тилмермә, күпме ялварма, бәхет капусы ачылмаса ачылмый, әйтерсен тиер ишекләр мәңгегә бикләп куелган. Шулай саргаеп, хәтсез айлар, еллар үтте. Инде яүме мәхшәр үзгәрмәс дигәндә, кинәт барысы алмашынды. Күрәсен, яшәргә дип бичара шул хәтле омтылган, бердәнбер теләге шул хәтле көчле һәм тыелгысыз булган, аз гына саф жил исеп китүе аны үлгән жирдән терелтеп жибәрде. Барысы эчке томанлы сизенүләргә нигезләнгән, күзгә яхшылап күренми, рәшә генә булса да, Хәернисага шул житә калды. Язмыш аны иркәләмәде, ул бәхетне учлап алырга өйрәнмәде, беленер-беленмәс өметкә бик канәгать иде. Закиржан аны алдамаган, Хәернисасын сагынып ерак-ерак жирләрден, Бохара, Төркияләрдән кайтып килгән. Анда бит Хәерниса кебек чын мәхәббәткә сусаган бичаралар — шәрык гөлләре аз булмагандыр. Әгәр шул жирләрдән Хәерниса Закиржанны магнит кебек үзенә тарткан икән, димәк, ул... Юк, юк, Хәерниса фәрештә кебек матур, сылу түгел, ул бары тик Қарышкан кызы гына. Закиржан урынына аңа башканы тәкдим иткәч, ул ничек карышты, Закиржанны гомердә алмаштырасым юк, дип күнеленнән антлар итте. Ул ажгырып килгән язмышына карышты. Ярый, әти-әниләре кысмадылар, хәер, алар кысса да, Хәерниса үз сүзендә торыр иде.

Сабыр төбе сары алтын, дигәннәр борынгылар. Әнисе Закиржанның кайтуын әйткәч, Хәерниса эсселе-суыклы булып китте, чак нушыннан язмады, үзе ышанып та бетмәде, чөнки бу чамадан тыш зур яналык иде, Закиржан үлгән дисәләр, ул, ихтимал, тизрәк ышаныр иде. Әмма сөекле әнисе шаяртмый, Хәерниса аңа күнелен ачкан, януларын-көяләрен үкси-үкси сөйләгән иде. Ана кызының тетрәүләрен күрде, булдыра алганча аңа теләктәшлек итте. Ихтимал, бу аларның караңгы дөньяда бер-берсенә канат булулары, ярдәмләшүләре булгандыр. Бүтән аларга һич бер кем ярдәм итәчәк түгел бит. Хәерниса, сүз әйтә алмыйча, әнисен муенынан кочты, йөрәкләре бергәләп лепелдәп типте. Әтисе Гыйльметдин кибетеннән кайтып сөйләгәннәренә әнисе бәйнә-бәйнә кабатлап бирде. Шулай да Әбелхарис килеп әйткәнче, Хәернисаның жаны уч төбәндә торды. Атна кич Әбелхарис кибеттән иртәрәк кайтты, югарыдан төшә торган баскычларны себерүче апасын күреп, янына килде һәм көлемсерәп:

— Абыз, сүенчегә ни бирәсен, сәлам китердем үзенә,— диде.

Хәерниса, ут кебек кызарып, бармагын иреннәренә куйды. Бу аның әкрәнрәк, дип әйтүе иде.

— Яхшы кешедән сәлам китергән булсан, ни кыйммәтле бүләгемне кызганмас идем, Әбелхарис жаным,— диде Хәерниса шыпырт кына. Аның сулышы кайнар иде, мөгаен, йөрәге дөрлидер.

— Ярый, кантур кенәгәсенә язып куям, Закиржан абый сәлам жи-
бәрде үзенә.

— Кайтканмыни?— диде Хәерниса, иреннәре белән генә.— Кунакка чакырмадынмы?

— Кунакка чакырмадым, болай керермен диде.

— Кайчан?

— Иртәгә кич. Берсекөнгә китә ул.

— Кито?! Кая?— дип сорады Хәерниса агарынып. Ходаем, кайтканы юк, күрешкәне юк, инде китә. Үзе китәме, язмыш куамы? Нигә бу язмыш шундый рәхимсез, нигә кешеләргә бер-берсе янында эз генә торырга, күнел ачарга, кайгы-хәсрәтләрен онытырга ирек бирми, куа да куа.

Шушы минутта да Хәерниса Закиржанны гаепләми, барысын ачы язмышка кайтарып калдыра иде.

— Петербургка китә,— диде Әбелхарис.

Кешенең рухи торышына карап, вакыт әле күз ачып йомганчы үтә, әле минуты ай, сәгәте ел булып тоела. Иртәгәгә кичне көтә-көтә Хәерниса алжып бетте.

Кичен бай хатыныннан рөхсәт сорап, әйисе янына керер. Анда... Хәернисаның йөрәге леп-леп итеп типте, һич тынычлана алмады. Ходаем, тагын кая китә инде бу Закиржан? Озаккамы? Хәерниса турында уйламыймы икән? Ул бит чын жәһәннәм эчендә тора. Артык түзә алмас инде... Нигә соң сәлам әйттергән? Кызлар бит егетнең күз карашыннан да әллә нәрсәләр көтә, өмет эзли.

Әбелхарис белән Закиржан караңгы төшкәч килделәр. Бу вакыт Айтүтәләр өендә Әбелфәрит белән Хәерниса гына юк иде. Әбелфәрит, гадәт буенча, кибеттә куна, Хәерниса мондагы кеше, төшәр әле.

Мәрхабә Закиржанның исен-акылын китәрдә, үскән, чибәрләнгән, буй житкән кыз булган. Закиржан хәзер генә ул киткәннән соң никадәр озак вакыт үткәннен бөтен ачылыгы белән аңлады. Ул Мәрхабәгә карады. Хәерниса турында уйлады: ничек көтә алган, нәрсәгә ышанган? Закиржан үзенең ихтыярсыз кызаруын сизде, анда, ерак Төркиядә, мондый ачы вәждан газабы юк иде.

Мәрхабәдә татар кызларында булмый торган сыйфатлар шыткан кебек, ят ирләр каршында йөз яшерми, Закиржан белән кул биреп күреште, бик иркен хәл-әхвәл сорашты. Чырае мөлаем, көлемсери төшеп сөйләшә, кайчак кызара. Табынга утырмасы олыларга хөрмәт йөзеннән генә иде. Тагын бер яналык: Мәрхабә шифаханәдә эшли, укый икән. Бу татар кызлары арасында бөтенләй юк нәрсә. Шәфкать туташын кара эшче димәссен, ул бит бер баскычка югарырак.

Мәрхабә белән күрешкән һәм сөйләшкән арада менә шул уйлар Закиржанның башыннан үтте. Аннары Мәрхабәнең ачык йөзенә карап, ул, беренче тапкыр, бөтен тулылыгы белән, Хәернисаны күрде. Моңарчы ул Хәернисаның буен-сынын, кайчагында янып торган кара күзләрен күрә иде. Шул нурлы күзләргә ул ин элек гашыйк булды. Ул күзләр саф, тирән, алдашмый, турылыклы иде. Мондый күзләреннән ниясе, ике уйламыйча, сөйгәнә өчен утка, суга керә. Ә йөзен, гадәт буларак, Хәерниса шәл яки яулык чите белән каплап йөри иде. Билгеле, Закиржан алдында йөз яшермәгән Сөмбел белән Жәңнәт тә ямьсезләр түгел, аеруча Жәңнәт. Ләкин аңарда салкын матурлык, астыртын зәһәрлек ярылып ята, мәгърурлыгы житәрлек,— бай кызы ич. Хәернисада эрелекнең, тәкәб-берлекнең әсәре дә юк, аның эчкерсез йөрәге ничек лепелдәвен Закиржан бөلمә тактасы аркылы бик ачык сизеп килде. Әгәр үз алдына иң элек уку, халыкка файдалы хезмәт итү максатын куймаган, шуңа бөтен жаны-тәне белән омтылмаган булса, Закиржан ул чакта ук Хәернисага өйләнгән булыр иде. Яки тырышса, шуны бурыч итеп куйса, Закиржан баерак һәм уңышлырак төрек кызларын да табар иде, төскә дә чибәр булырлар иде, әмма бу кадәр турылыклы жанны, аны бу кадәр янып

сөючене табар идеме? Мөгаен, юктыр. Аның өчен икенче шундый Хәерниса дөньяга тумаган иде.

Ишек ачылган саен Закиржан, Хәерниса түгелме дип, эчтән калтыранып көтте. Хәзер сер түгел инде: ул бит монда вәгъдәләшү нияте белән килде. Дөрөс, гадәт буенча ул башкода жиһазларга тиеш иде. Ләкин ул читтә озак йөрдө, озак аерылып торды, монда турыдан-туры үзенне күрсәтәй сөйләшмәсәң, белмим, эш чыгармы. Үзәң аларның мең дә бер шикле сорауларына туры җавап бирә аласың, ә башкода ни белә? Монда бит матур сүзләр, тәмле вәгъдәләр кирәкми, монда кеше үзе кирәк! Ул Әбелмәнихның ышанып бетмичә каравын Гыйльметдин киңетендә чакта ук сизде. Хәзер дә аның шөбһәләре бетеп җитмәгәннәр. Шуңа күрә Хәернисаның үзен күрергә, ачыграк сөйләшергә булды. Айтүтәнең төпчәнүләренә каршы ул һичбер хәйләсез-нисез туры җавап бирде.

— Үзләре чакырып торгач, Петербург дәрәфәһүненә барып сөйләшергә булдым, Айтүтә апа. Шартлары мәгъкуль күренсә, ниятем риза булу. Аларга Көнчыгыш телләреннән мөдәррис кирәк икән. Бик олы, мөһтәбәрле хәзрәтләр анда барып эшләүне киңәш иттеләр үземә. Болай сөйләшү күптән бара инде.

Айтүтә белән Әбелмәних Закиржанның бу сүзләрен бик үк төшенеп бетмәделәр. Аларга калса, бер сүзен аңлаган булдылар. Бу — хәзрәт сүзе. Аларның туган авыллары Искилдә хәзрәт дип карт муллага әйтәләр иде. Карт муллалар кинәш иткәч, дин юлына басарга уйлый торгандыр бу. Әмма муллаларны өнәп бетермәгәннәр, сагая төшеп:

— Укыган кеше мулла булмаса ярамыймы икәнни?— диде Айтүтә.— Бәләш корсак булуның ни кызыгы бардыр тагы.

— Дөньяда яшәүне корсак асрау дип белгән кешегә башкасы нигә,— дип, Әбелмәних сүрән генә үз сүзен кыстырды.

— Сөз мине аңлап җиткөрмәдегез бугай,— диде Закиржан, чынаягын өстәлгә куеп.— Мин мулла булырга җыенмыйм. Хәзерге муллаларның күбесе дин сатудан башканы белми, үзләре усақ кәсәвә кебек пыскып янучы наданнар.— Ул Мәскәү мулласы Хөҗжәт турында әйтсә уйлаган иде, аның мишәр икәннен исенә төшереп, әйтми калды. Белмәсәң, якташларын, бәлки, зурга куя торганнардыр.— Мин муллалар эшенә кызыкмыйм. Теләгем — остаз булу, халыкка, аралашу өчен, шәрык телләрен өйрәтү. Шәрык телләре бик бай, мәдәниятле.

— Алай булса, бер хәл әле. Син инде, Закиржан, без карачаларны гафу ит, укымагач, көн кебек ачык нәрсәне дә төшенмисең. Бездә хәзрәт дип эштән чыккан карт муллага әтәләр.

— Менә ничек! Чынында хәзрәт олы, зур укымышлы, ил алдында хөрмәтле кеше дигән сүз. Аның мулла булуы һич шарт түгел.

Әбелмәних, хатынына карап, башын кашыды. Ул берәз унайсызланып калган иде.

— Питерда торыр урының бармы, укыткан өчен берәз акча-фәләң бирәләрме?— дип, Айтүтә берьюлы тормыш мәсьәләләренә күчте.

— Менә шул турыда сөйләшергә дип барам, Айтүтә апа.

— Сүләшү кирәк, сүләшү зарар итми,— диде Әбелмәних сабыр гына.

— Сүләшүгез озак булачакмы?

— Озақ булмаса тиеш, Айтүтә апа. Хат аркылы без аңлашкан идек инде. Хәзер, картлар әйтмешли, үзенне барып күрсәтергә, аларны күрергә кирәк. Уку-укыту эшләре ничек куелган икән — шуны белергә. Минемчә, беренче танышу өчен, күп булса, бер атна җитәрдер.

Айтүтә Закиржан каршына ашларны якынарак тибәрде.

— Сүзгә мавыгып, Закиржан, зинһар, табынны онытма. Әллә ни сыебыз юк, ни барын кире какма.

— Рәхмәт, Айтүтә апа, рәхмәт,— диде Закиржан тиз генә.— Мин бит Әбелхариска иярәп, хәл белә генә кердем.

— Безнен хәлләргә килгәндә,— диде Айтүтә, серне ача төшеп,— утыны коры булганда — гөрли, утыны чи булганда — пыскый. Болай үзгәреш юк. Без байлар түгел, базарына карап сату итмибез. Безнен әни, мәрхүм, әтә торган иде: иманлыны түргә утырт, имансызны — ишектән дә жибәрмә.

Кайсы яктан жыллар исә башлавын билгеләр өчен хатынның сүзләренә күбрәк игътибар ит, анда барысы көзгедәге кебек чагыла. Айтүтә лыгырдавык хатын түгел, кирәк чакта ул телен тыя белә. Хәйләләми, астыртын эш итми, тавышында салкынлыкның әсәре юк. Аның чын ихластан сөйләшүе хәзер Закиржанга көн кебек ачык. Айтүтә үзенә кирәк кадәресең белеп алды булса кирәк, Закиржанның башыннан ниләр үткәннән дә сорашып өлгерде. Күргән икән бичара. Юкка гына белем алуны инә белән кое казу димәгәннәр икән.

Ул арада шыпырт кына ишек ачылды, йөзен шәл чите белән каплаган Хәерниса күренде. Аның зур ачылган күзләре Закиржанга текәлгән иде. Аларның карашлары очрашты, бер-берсен никадәр сагынганнарын шул бик кыска вакыт эчендә анлап өлгерделәр. Хәерниса янган утта көйгән, су сипсәң чыжылдап китәр, дөньяны ак бу басар кебек!

— Исәнмесез, Закиржан абзый,— диде Хәерниса әкрән генә һәм җавап көтмичә кече якка узып китте. Закиржанга шул житә калды, беразга кысылган тавышы ачыграк, дәртләрәк яңгырый башлады. Билгеле, аның Хәернисаны табын янына утыртасы, туйганчы күзләренә карыйсы килде, шул сагышлы күзләргә карап барысын-барысын ачыктап-ачык сөйләргә теләде, бәлки аз гына Хәернисаның кайгысын жинеләйтер иде. Ләкин хәзергә бу эш мөмкин түгел. Аннары Закиржан, ир кеше, ни дә булса әйтә алса да, Хәерниса бу еллар эчендә ниләр кичерүен, күпме газаплануларын, кешегә күрсәтмичә күпме елауларын бөтенләй сөйли алмас иде. Еракта чакта Хәерниса Закиржанга ничектер жансыз картинка сымаграк күренә иде, аның калтырап торган тере жанын, куырып ала торган газапларын артык сизми иде. Үзен күргәч, барысы үзгәрде, ул ничә еллар буге хәбәрсез йөрәп Хәернисага никадәр гәшвиш ясавын анлады. Аның бит һичбер өмете булмаган, бары тик эчке сизенүләргә буйсынып кына көткән! Моңы үзенә барлык кешелек тойгыларын эчкә кертеп бикли алган татар кызы гына күтәрүе мөмкин. Закиржанга бу минутта Хәерниса бик кызганыч тоелды. Бигрәк тә Закиржанның үзенә гаебе монда чамасыз зур булып күренде. Әмма ни эшли ала иде соң Закиржан? Ул бит билгесезлеккә карап чыгып китте, кесәсендә юллык акчасы юк дәрәжәсендә аз иде. Билгеле, Хәерниса шулай да аннан калмас иде, ләкин ир намусы Закиржанга шундый шәфкатьсез булырга, бары тик үзең турында гына уйларга куша идеме? Юк бит, мең тапкыр юк!

— И-и, инде, Закиржан, сүз генә тынлап утырма, тамагыңны да кайгырт,— диде Айтүтә һәм Хәерниса өчен булса кирәк, кайтарып соралды:— Ул Питерда берәр кардәшенме, якташыңмы бармы? Чит жирдә барып төшәр урынын булмагач, бик кыен бит.

— Анысы хак, Айтүтә апа, ләкин ни хәл итәсен. Минем әти Петербургта булу түгел, авылдан да рәтләп чыкмаган. Бөтен гомерен игенчелек белән үткәргән. Яшьрәк елларында сәүдәгә тотынып караган, уңмаган. Ул әйтә торган иде: сату итә торган кеше хәйләли, күзен йоммыйча акны кара дип раслый, чегән кебек алдалый белергә тиеш. Миндә менә ул жорлык юк, шуңа күрә бөлдем. Мин башта үз авылыбызның мәдрәсәсендә укыдым, аннары әти, догасын биреп, Оренбур якларындагы Каргалы мәдрәсәсенә жибәрде. Каргалыдан соң, авылга кайтып имам булырга мөмкин иде, минем әти белән сүзгә килеп булса да, укыымны давам иттерәсем килде. Казанда, Уфада булдым, мең бала белән Мәскәу университетына укырга кердем. Тик мине университетта озак тотмады-

лар, сәбәбен дә әйтмиңә кудылар. Шуннан инде Бохарага, аннары Төркиягә барып чыктым. Укып бетергәч, тизрәк туган йортыма — Русиягә кайттым. Шуннан инде Каюм әфәнде, Шиһаб хәзрәт һәм башкалар Петербург дәрепфөнүн тәкъдим иттеләр.

— Каюмнар, Шиһаблар мулладыр инде, — диде Айтүтә.

— Юк, Айтүтә апа, Каюм учитель ул, муллалар белән гел бәхәсләшеп килә. Үзе бик укымышлы зат. Пайтахеттә аны беләләр, сүзен бик югары куялар. Шиһаб хәзрәт, дәрәс, мулла, ләкин башка барлык муллалардан үзгә. Үзем дә кайбер рус укымышлыларын Казанда күрәп калдым. Алар да мине дәртләндерде. Яхшы гына урнашсам, башлы-күзле булып идем. Яшьлек мәңгелек түгел, һәр нәрсәненә вакыты бар.

— Анысын рас әдәсәң, Закиржан энәкәш. Үз ояң бар чагында, ил йорты да буш булмый, — диде Әбелмәних.

Айтүтә үзенекен дәвам иттерде:

— Син, Закиржан, Питерда урнаша калсан, әти-әниңнең яныңа алдырырсың инде?

— Юк, Айтүтә апа. Авылда аларның яхшымы, яманны үз оялары бар, тереклек ителәр. Энәкәшләр белән сәенләләр алар белән. Кулга акча кәргәндә, билгеле, ярдәм итү — минем бурыч.

— Шулай, шулай, ата-анага булдыра алган кадәр булышырга кирәк, — диде Әбелмәних. — Ата-ананы онытырга ярамый.

Дөнъя мәшәкатләре турында алар әле байтак вакыт сөйләштеләр. Айтүтә түзмәде:

— Әй, житте инде, ирләр булып хәсрәт йотмагыз. Әнә сезгә карап Әбелхарис башын салындырган. Өйләнмәү яхшырак икән дип уйлый торгандыр, тиле. Күтәр башынны, улым. Дөнъяның рәхәте калгандыр әле, бөтен жирне шайтан каралтып бетермәгәндер. Буак артыннан кояш чыга. Кызлар, — дип кычкырды Айтүтә, — сезнең жаньгыз бармы? Самаварыбызны кайнарлатып бирсәгезче.

Хәерниса чыгып самаварны алды. Озын толымнарындагы чулпылары әкрән генә чыңлады.

Дәвамь бар.



Шәүкәт Галиев

Уй елгасы

Троицк шәһәре Уй елгасы буенда. Тукай
анда 1912 елда булган,

Буын арты
Буыннарны
Танып килә.
Уй елгасы
Гасырлардан
Агып килә.

Кемнәр аңа
Керә алган
Бары тездән.
Кемнәр аның
Чоңгылларын
Иңләп йөзгән.

Уйга чумып
Тукай үтә
Шушы ярдан.
Үләрәнә
Аның бер ел
Гомер калган...

Тыныч кына
Ага бирә
Уй елгасы.
Үтә шагыйрь —
Уе моңсу,
Уе ачы.

Уй елгасы,
Уй елгасы
Күңелендә.
Заманыңнан
Качып шунда
Күмелергә?..

Юк, шагыйрьнең
Ялгыз гае
Булмый, булмый —
Халкын уйлый,
Илен уйлый,
Телен уйлый...

Үтә шагыйрь,
Уй елгасы
Буйлап үтә.
Әйтми калган
Күп уйларын
Уйлап үтә.

...Үләрәнә
Аның бары
Бер ел калган.
Уй елгасы
Кебек чиксез
Гомер алда!



Ренат Харис

ЖИТМЕШ ИКЕНЧЕ ЕЛ ИКМӘГЕ

ПОЭМА

Хыялым — зурайткыч пыяла...
Зурайттым да арыш бөртеген,
Тикшерәм, өйрәнәм. Бу бөртектә
Былтыргы бөртектәй көр түгел.

Табигать бер генә боерган —
Бөртектә зур упкын уелган.
Упкынга коточкыч фәрманның
Хикмәтле мәгънәсә жыелган.

Гуж кебек ачкан да авызын,
Акылга, йөрәккә шом өрә...
Шулай да
Төшимчә аңа бер,
Житимчә, житимчә серенә!

Таугизәр күк төшәм...
Югалды
Жир исе, жыл исе, аш исе...
Житимчә серенә — безгә бит
Алда да әле күп яшисе!

Капшанам һәм карыйм —
Упкынның
Йөзенә сызылып ятканнар
Тыңлаган кешегә кешечә
Сүз әйтә алырлык катламнар.

Катламнар эчемдә — йа бәндә, —
Интеген, кысылып, басылып,
Нәрсәдер әйтергә тилмереп,
Ята ич елның һәр фасылы.
Сөйләшәм.
Мин күптән күнеккән
Яшәргә киңәшен-табышып...
Упкында коточкыч пышылдау,
Упкында — фасыллар тавышы,

Кыш әйтте:

— Мин сине сынадым —
Ужымга япмадым карымны.
Син моңа игътибар итмәдең,
Чөнки тук иде шул карының.
Бүгенгә бер кашык аш булса,
Уйларга иртәгәң хақында
Оныттың син, кеше, оныттың,
Офыгың тар синең, яқында...

— Алдашма, рәхимсез, алдашма!
Менә бу — син яткан катламда
Фидакаръ хезмәтем эзләре
Хаклык күк чип-чиста саклана.
Сабыйдай ужымнар өстенә,
Юргандай, син түгел, мин яттым.
Кар суы булып та яз көне
Тамырга син түгел, мин актым.
Син мине ашалый үттең дә,
Ужымга боз булып йөткердең...
Яралы ужымны күтәреп,
Мин язга китереп житкердем.

Сүзгә яз кушылды:

— Житкердең,
Сүзем юк, тырыштың-тырмаштың,
Син кышның аяусыз кырында
Каһарман булалдың бер башың.
Ләкин син акланып маташтың.
Килешәм, аклана аласың.
Һәм шулай, мең сәбәп табып та,
Буш табак янында каласың.
Акланып маташма!
Син уйлан!
Хаклык бар кышның бер сүзендә —
Ваемлык житешмәү эзе дә
Саклана катламнар йөзендә.
Ужымны икәүләп күтәрдек,
Һич ирек бирмәдек аварга.
Син биргән шифаны, дәрманны
Житкерә бардым һәр тамырга.
Афәтне яшереп, кырларда
Ямь-яшел дулкыннар уйнады...
«Яз — кышның азагы, ә жәйнең
Дәвамы була», дип уйладың.
Оныттың, башыңа килмәде
Тәмугтай жәйләрнең барлыгы.
Менә шул — ваемлык житешмәү,
Менә шул — офыгың тарлыгы.
Жәй сине алдады...

— Алдадым,
Дересен өйткәндә — сынадым,

Сынауның жибәрдем Егерме
Беренче елгылар сымагын.
Иртәгә явар дип, явар дип,
Бер яңгыр кеткәндә ил белән,
Корылык жибәрдем, эсселек,
Болгаттым барысын җил белән.
Ялкынлап яндылар урманнар,
Хәтта жир түзмәде, кабынды...

— Шул утлы табадан игенне
Ялан кул жыючы табылды —
Без жыйдык бөртекләп-бөртекләп...

— Бүлдермә син елның фасылын,
Телләшмә, тыңлап тор, син, кеше,
Фасылның гүзәлен, асылын.
Телең салынып, өздең син
Фикернең эзлекле агымын.
Бәхетле булырга теләсәң,
Бүлдермә табигать канунын...
Башаклар өлгергәч, аларны
Талкыдым теткәләп-теткәләп —
Икмәкнең кадерен белергә
Өйрәттем мин сине типкәләп.
Рәхмәтле була бел!
Бөртеккә
Менә бу упкынны мин уйдым.
Егерме бердәгә Ачлыкта
Чокрайган яңакка тиң уйдым.
Белергә теләдем: син һаман
«Ни булса — шул ярар» кешеме?
Юк икән — син яңа игенче,
Яңача корасың эшеңне.
Боз белән башына томырып,
Бихисап башакны үтердем.
Син җансыз башакның улларын
Сау килеш коткарып өлгердең.
Хезмәтең уңышка иреште
Йөрәккә сыйганга Ватаның!
Үз илен кайгырткан кешенең
Намусы ак аның, пакь аның...

Көз әйтте:

— Кешенең ныклығын,
Акылын, куәтен, түземен
Мин быел үземчә сымадым.
Я, кеше, үзең әйт сүзеңне.

— Жыярлык игене юк жирләп
Корыда яттылар каңгырып.
Уңышын аласы кырларга
Өзлексез яудырдың яңгырың.
Намуссыз кыландың, намуссыз.
Әле дә аңламыйм — ни сәбәп?

— Икмәкнең мәгънәсе турында
Уйламый башладың һәр сәгәт!

— Юк, уйлыйм!
Икмәк ул — олы көч!
Икмәкнең мәгънәсе бик тирән...
Таш бәрер жирләргә аш белән
Бәрәм дә мин ташны үтерәм.
Буйсына миңа һәр машина,
Урманнар, елгалар буйсына.
Тик океан...
Тик кояш...
Тик җилләр...
Аларга бәрелеп уй сына.

— Жилләргә киртәләр, океанга
Күперләр, дамылар салырсың.
Шуны әйт, менә бу упкыннан
Син ничек котыла алырсың?
Син кайчан котыла алырсың?
Куәтле, кодрәтле булсаң да,
Бер сүзгә тиеш син күнәргә —
Бөртектә уелган упкыннан
Котылу юлы бер — күмәргә!
Күперләр коткармас афәттән,
Күперләр — вакытлы юл алар.
Күперләр астыннан кайгылар
«Йотам!» дип һәр вакыт янарлар...
Без сине сынадык дүртәүләп
Каныгып-каныгып сынадык...
Амбарың, табының буш түгел,
Син түздең, сынауга сынмадың.
Жир шарын без яхшы беләбез —
Күтәрми шушындый шартларны,
Күп илнең, күп жирнең күп тапкыр
Умыртка сөягә шартлады.
Тарихта яманат калдырып,
Һижрәткә бирелде халыклар...

— Язмышым ак булып, әгәр дә
Керталсам мин сезне калыпка.

— Без көчле!
Булырмы?
Ай-һай-һай...
Тагын бер сүз әйтәм — тыңла син:
Илең яу күрмәсен дисәң — бел —
Жиреңдә тук башак җырласын!..



Егерме беренче ел булып,
Илемне, Иделне өркеткән
Упкыннар уелган булган бит
Ипекәй дигән бу бөртектә,

Мин шуның төбөндө...

Куркыныч!..

Гүр кебек тынган ул, туңган ул.

«Ни булса — шул ярар!» дип торсак,

Тирәнрәк буласы булган ул,

Житәсе булган ул тәмүгкә,

Чәчәсе булган ул ялкынын...

Тик жиңә алмаган йөрәген,

Акылын игенче халкының.

Мин упкын төбөндө...

Түзәрлек!

Суыкка түзәрлек, утына...

Шулай да егылма икән ул

Бөртеккә уелган упкынга.

Жирдәге иң тирән, куркыныч

Упкыннар — барысы чүп кенә.

Иң шомлы упкыннар, чоңгыллар

Бөртекнең битенә типчелгән.

Тиңләсәң, аларга без белгән

Бары тик бер упкын тиң кебек —

Кырык ай фашистлар камаган

Каланың чокрайган күз төбө.

Хыялга иярәп кенә дә

Бу чоңгыл төбөнә төшмә син —

Үзгәрә дөньяга карашың,

Болгана хыялың чишмәсе.

Буйсына максатлар тамакка...

Көн сүнә, сүрелә,

Төн — яна...

Ә без бит Жир шарын бизәргә

Керешкән кешеләр дөньяда.

Бакчалар салдык без, калалар —

Тарихлар күрсә шаккатарлык...

Барыбер, күрәсәң, икмәксез

Көр булмас, тук булмас матурлык!

Мин төштем упкынның серенә,

Ләкин мин төшмәдем егылып,

Каһарман булмаса игенче,

Шәт калыр идем мин йотылып.

Югары калыктым ук сыман,

Аш исе жәелгән дөньяга.

Учымда — ач арыш бөртеге.

Хыялым — зурайткыч пыяла.

Ә тормыш, ә табын гап-гади,

Күзгә дә күренә мул булып...

Бу упкын төбөнә сәяхәт

Калсачы хыялый юл булып.

Эдуард Касыймов

БАВАЛАРДА ТУРГАЙ

РОМАН

* * *



Госман кармагын эле бу тишеккэ китереп сала, эле тегесенэ барып төртөлө. Капмый гына бит. Тиунов аңа елдырманьң да шәбен, көмөштән коеп ясалганын биргән иде, югыйсә. Әйбәтләп өйрәтте дә үзен.

Шофер Сәлим инде әллә өчнө, әллә дүртнө тартып чыгарды. Карасу-яшькелт сыртлы, буй-буй күлмәкле алабугалар салкын боз өстендә бер мал генә тыпырчынгалап алдылар да тынып, шақыраеп

каттылар. Сәлим сырмасы өстөннән киң генә каеш буып алган. Өлгөр кылана. Актаныш егете ул. Агыйдел тирәсендәгә күлләрдә аз йөрмәгән, кышын да балык каптыруның әмәлен әйбәт белә. Энә ул тагын берне суырып чыгарды. Ачуың килмәгәе, беләк бие бардыр... Аргы читтә тал куагы төбөндәрәк Тиунов карт мыштым гына чүпләштерә. Чүмәләдәй гәүдәле Мороз аның тирәсендә. Селеккәли торгач, бусы да бер-ике мәр-тәбә гайрәт белән тамак кыргалап куйды, димәк, бар, чыгаргалый... Бүтәннәр рәтен белә шул. Госманның мондыйга беренче килүе. Коры кайтыр микәнни? Менә инде бу читтәрәк азапланган Левин да кисәк:

— Ге-ге, эләктенме, матросик! — дип, күл өстен яңгыратып жи-бәрде.

Госманның көнләшүдән тамак төбөнә төөр укмашты. Балыкка дип кил дә, бүтәннәр боз астыннан тыпырматып балык чыгарып торганда, көнләшмә, имеш!

Сәлимгә табарак күчеп, үткөн очлы сөймән белән тагын бер бәке тиште.

Көн әллә кайчан яктырып, дөнья йөзө бөтөнләй ачылып киткән инде. Энә анда, күлнең теге башындарак, салмак хәрәкәтләнүче

Ахыры. Башы 1, 2, 3 саннарда.

карачкылар күренеп алды, эмма озакка түгөл: борылыш артына кереп югалдылар. Анда айбатрэк каба микан эллэ?

— Нэрсэ, Госман абый? Элэкминне һаман? Кая, селекмәнне күрсәт әле,— дип, Сәлим Госманның боз астыннан өстөрөп чыгарган көмөш елдырмасын кулына алып, әйләндөргәләп карады.— Шәп уйнарга тиеш бу... Кая үзем! Син аны, Госман абый, менә болай, кабаланмыйча, иплә генә селеккәлэ... Су төбөнә тияр-тимәстә чак кына туктатып тор. Менә... эһе, сукты! Эһе...

Шофер Сәлим, кискен бер хәрәкәт ясап, балыкны ялт тартып та чыгарды. Буй-буй күлмәклә, эмма сарырак сыртлы алабуга авызыннан түгөл, каяндыр санагы төбөннән, кызгылт күкрәк канаты тирәсеннән эләккән иде. Госманның исе китте.

— Сиздәнме инде? Менә шушылайрак өшкерәләр аны! Бусы Чулманнан кәргән балыкка охшый... Мә, үзен!

Госман бер селкетте... дүрт... ун... Чү, сукты кебек... Тәне кисәк куырылып китте, гүя ул ялгышып электр тогына орынган иде... О, булды бу! Капрон жеп чынлап тартылды. Ах, ничек авыраеп, уйнаклап менә!.. Сикергәләнүен күр! Их, эттә генәсе!.. Госманның тамак төбөндәгә төерә кисәк эреп, юкка чыкты. Абзагызның дөнья шаулатып кычкырып жибәрәсе килде...

— Төшер тизрәк! Ташла тәмәкенне! Балык бар монда...

Сәлимнен дустанә һәм серлә пышылдавына колак салмыйча ярый-мыни! Эһә, тагын берәү сукты, тагын...

* * *

...Яр читендә куе тал төбөндә чытыр-чытыр учак яна. Зәңгәр төтен ак кар өстенә сылана. Учакта чиләк. Анда Тиунов карт белән шофер Сәлим уха пешерә. Эһә инде алар янына карсаграк буйлы, юантык гәүдәле Левин да барып басты. Кайры тунын жылбәгәй жибәргән... Боз өстендә, узара ярышка чыккандай хиресләнәп, Мороз белән Госман гына йөрәнә. Бозда тишекләр бихисап, талымсызланып селеккәли бирәләр.

Балык байтактан инде «сугып» та карамый. Уха пешерүчеләр боз өстөндәгеләргә эллә ничә тапкыр кычкырып, аларны учак янына чакыргалады. Болары аерыла алмый. Госман тоткан балыклар саны дистәдән артып китте инде. Ул торып-торып балык өеме ягына күз салгалый. Чибәр дә сон бу кызгылт канатлы, буй-буй киёмле алабугалар! Жылыда жебегәч, аларның беришесенә янә жан керә, ди, хәтта суда йөзеп үк китә алалар. ди... Рөстәм белән Ләйләсе ул чагында...

— Киләсезме инде, юкмы? Инчә тәмлесеннән колак кагып каласыз бит: «уха из петуха», дускайлар!

— Хәзер, хәзер!..

Ниткән әтәч монда? Ах, наяннар!.. Юк, барыбер яннарына бармыйча булмас, дуслардан бүленү килешми. Тик боздан калкынып, тырпаеп торган шушы чыбык янында гына сынап карар да кузгалыр, арылды, әлегә житардер.

Бозга сөймән белән жәһәт-жәһәт бәргәли торгач, астан атылып су күтәрелде. Госман көмөш елдырманы карасу бәке күзенә төшереп жибәрде. Бер мизгел генә көттә дә, елдырманың төпкә тигәнлеген абайлап, селкетеп куйган иде...

Чү, сукты! Зурысы! Шундук жен куәте белән өстери дә башлады. Түбәндә, су төбөндә, теге тарта, боз өстендә бу көчәнә — и тартышлар! Госманның баш түбәсеннән бүреге төшөп китте — йөрәгә бугазына килеп терәлде... Ниһаять, тарта торгач, балыкны бозга ук ките-

реп тереде. Тишекне бәләкәйрәк тишкән икән, сыймады бит теге, каһәр! Буылгандай ачы гыжлап кычкырды:

— Сәлим, тизрәк!.. Чуртан!

Учак янындагылар шундук калкындылар. Сәлим күз ачып йомганчы йөгереп килеп тә житте.

— Күр, чын бит! Кәнишне, чуртан... Кая, чак кына аскарак бир. Мин хәзер сөймән белән кинәйтәм тишекне... Чамала...

Госман капрон жепне аз гына жибәрә төште. Сәлим сөймәнне таза кулларында кысып, тишек кырыенда ипле генә бер орган иде... тишек күзеннән елдырмасыз-нисез буп-буш жеп башы килеп чыкты... Госман бер мизгел аңгы-минге катып торды, хәлне аңлагач, еламсырап шыңшыды:

— Өзде!..

Тез буыниары ук йомшап киткән иде, лып итеп боз өстенә утырды. Бүреге тегендә, ак кар өстендә аунап ята, үзе монда, бәке янында калтырана...

— Ки... кимендә кило... ярымнар булгандыр...

— Булгандыр, апаем...

Учак янындагылар, авызларын ерып, ах-вах итеп торалар иде. Госман аякларын өстерәп килеп житүгә, жеп очын күрсәтә-күрсәтә аилатмакчы булды:

— Менә, үткән пәке белән кискән кебек, керт кенә иттергән... Ай-йай, тартты да соң үзе! Кимендә ике кило булгандыр!..

— Ике кило!.. Левин Тиунов картка күз кысып алды.— Иске масштаб беләнме? Яңа акчага күчәрсән, алайса... ике йөз грамм! he-he...

— Чын, дим... Их, сезне!..

— Ә кем кушкан инде сина тишекне бәләкәй тишәргә? — дип, кырыс тавыш белән бер мәл акыл өйрәтеп торды карт балыкчы Тиунов, аниары мөлаем елмаеп, кулларын жәеп жибәрде.— Әйдәгез, суытмыйк! Хикмәтле хәлләр бетмәс монда.

Госман шул чакны ипләбрәк күз салды. Ни күрсен, яр читендәге тигезрәк бер төшкә кин генә плащ, плащ өстенә газеталар жәеп салынган һәм инде төрле ризык та өеп куелган иде. Шунда ук зәмзәм сулы «акбаш» кукраеп утыра. Ул да түгел, урталыкта кайнар бу һәм төмле ис таратып, күзләрне майландырып ни ята?..

— Этәч?

— Әһе, этәч... Балык эләкмәсә, нишләр иден? — Тиунов чүгәли төшеп, этәчне ботарларга әзерләнде.— Кире алып кайтырга да ярамый. Шулпасына, энәтерә, балык жибәрдек... Балыкчы, этәчле уха белән сыйлыым әле үзегезне, туганкайлар, бер!

— Һо, хайран ич бу!

Госман кабаланып үз букчасын актарырга кереште. Колбаса чыкты, ипи, сыр, термос, тагы нидер... Әмма энәшул «акбаш»лы янына өстәп утыртырдай кадерле нәрсә букча төбөндә юк иде. Үзе әйтә белмәде, Зөбәржәте исә... эх!..

— Балыкка барыр алдыннан кибеткә хатынны жибәрәләрмени, жүләр! — диде Мороз, өстендә озын һәм кин чабулы тун булганга, салкын кар өстенә курыкмыйча кырын ятып. Хәер, беравыктан бүтәниһәр дә аңа яярде.— Әйдә, шул гөнаһың өчен, безнен бу тылсымлы табында тамада булырсын.

— Э-э, юк, Иван Николанч кебек хөрмәтле кешене узып, андый әур эшкә керешә алмыйм.

...Тал куакларының шәрә ябалдашларында жил үзенә озын көен сузарга кереште. Һавада ара-тирә ак күбәләкләр бөтерелгәләде. Кояш күк йөзеннән салмак агылган күгелжем-соры болытлар артына яшенгән иде. Ул болыт ертыгынан боларга нурлы йөзен бер мизгелгә

генә күрсәтеп, күз сирпеп алды да янә качты. Сахрада жәяүле буран кубарга жыена иде, ахрысы.

Ә куаклар ышыгында тын һәм рәхәт иде. Кайсы юка ак карга кырын ятып, кайсы чыбык-чабык өстенә жәйрәп утырган көенчә, ашыкмыйча, тәмләп кенә төгәм жыйдылар.

— Гажәп икән лә монда! — диде Госман, аяк бөкләп утырган жирендә жинелчә чайкалгалап. — Үзебез Чулман ярында яшибез, ә кадерен шуның... бигрәк тә мин үзем... Эх!..

Тиунов, тез өстенә калкынып, бөөренә таянды:

— Рәхәтәи бик рәхәт тә, кырын ятудан мәгънә чыкмастыр... Чайме? Термоста бар әле, пожалуйста. Бик кирәксә, соңрак чиләктә дә кайнатып алырбыз... Балыкмы? Хәзер капмаса, кичкә табан уйнамый калмастыр: жил кояш баешыннан ла...

— Әйе, тырышып карыйк әле! Балык ул сиңа бәкедән: «Менә мин, туганнар, зинһар, калдыра күрмәгез!» дип, үзе сикереп чыкмастыр, шәт, — дип, Госман, жәһәт кенә урыныннан кубып, жыена да башлады. Аның күчеленнән бая ычкынган чуртаны һич китми иде. — Жәл, жәл... Кимендә өч килолар булгандыр, жен!

Дәррәү көлешеп алдылар.

— Синең ул чуртаның, өенә кайтып житкәндә, ярты пот тарта башлардыр, ахрысы!

Тыныч күл битендә, баягыларына өстәлеп, яна эзләр салынды, бәкеләрнең яңасы тишелде.

* * *

«Чуртанлы» тишек янында кармак сабын байтак селеккәләп торды Госман. Әмма балыкның хәтта «сукканын» да тоймады. Боз астындагы тереклек ияләре бөтенләй мәрткә киткән сыман иде. Алай да абзагызының өмете зур да, көчле дә иде. Башы гажәп саф, гәүдәсендә исциткеч бер жинеллек, жаны исә берөзлексез көйнең иң матурын көйли дә тора иде... Ничек чакыра белде икән аны Иван Николаевич?

Ул ипле генә селеккәләнеп торган урыннан әллә ни ерак та түгел, күл читендәрәк уентыграк бер төштә боздан ике-өч таяк очы калкып тора сыман иде. Кемдер анда тотып маташкан да бугай: юка кар астында иске эзләр беленә, ул да түгел, вак-вак боз өемнәре кабарып ята иде. Анда, күл төбендәге чыбык-чабык арасында, вак балыкны сагалап тормыймы икән теге иблис? Баягынак та шундыйрак төштә капкан иде ләбаса...

Ниһаять, хиреслеге жинде: олы киез итекләре белән шыгыр-шагыр басып шунда таба юнәлде. Күчелә артык иләсләнгәнә күрәме, аны-моны һич уена да китермәде, иреннәрен бөрештереп, «Яшь наратлар» көенә моңлы сызгырына-сызгырына, үз бәласенә таба ипле генә якынлаша бирде...

Әлеге таяк очлары тирәсенә сөмсезләнеп аяк баскан иде, кисәк юка боз чытырт итте, кулындагы коралы әллә кая очып барып төштә... үзе күз ачып йомганчы тын куырырлык салкын суга чумды...

— Ай... әхәй! Кот... кот... гыз!

Иптәшләре, ят һәм яман тавыш ишетеп, капыл күз салдылар. Аняры күкрәк тиңнентен бозлы суга чумган хәсрәт балыкчыны коткарырга өпен-төпен ана таба йөгәрделәр. Сәлим иң алдан килеп житте.

— Госман абый, нишләдең син?!

Бәке читенен ныклыгына ышангач, егет Госманны, култык астынан эләктереп, өскә йолка башлады, ниһаять, аны суырып та алды.

— Мурда бәкесенә эләккәнсең бугай... Эх, Госман абый!..

Госманнын өстеннән шабыр су ага иде. Тик шәп пальтосының яка тирәсе һәм тиен бүреге генә коры иде.

— Мурда? — дип, бәбәкләрен агартты Мороз, авыр сулуй-сулуй. — Кайсы нәгъләте куйды икән? Нефтьчеләрме, әллә болын каравылчысымы?

Ләкин аны-моны нечкәләп торырдай чак түгел иде, кискен боерык авазлары янгырады:

— Шақыраеп катасың бит! Ятырәк машинага!

— Ә сии, Иван Семеныч, монда кал, жыена тор! Без хәзер...

Бәхетләренә, нефтьчеләрнең болын түрендә агарып утырган будкасы бикле иде. Басып керделәр. Эчтә ярыйсы гына жылы иде. Сәлим шундук тимер «буржуйканы» көйләргә ябышты. Тиз арада ничтә газ дәрли дә башлады.

Госманны анадан тума калдырып чишендерделәр. Кайсы чалбарын, кайсы жылы свитерын тоттырды аңа. Юеш киёмнәрне исә мич кызуынарак тегенә-моңа элгәләделәр.

— Сез... зин... зинһар, хатынга сиз... — сиздерә күрмә... гез ия... инде! — дип үтенде Госман, тешләрен-тешкә тидерә алмыйча, һәм күгәрәнгән иреннәрен ялаштыргалады. — Хә... хәзер... жы... жыл... ынам мин.

— Эх, шешә төбөндә калдыра да белмәдек, тинтәкләр! Тукта, монда чәйнектә су бар икән, кайнатырга куйыйк әле шуны, — дип калбаланды Левин һәм кинәт Сәлимгә текәлдә. — Оч сии тизрәк авылга аракыга... Эй, тукта, икәү. Үзем, бәлкем, шәбрәген эләктерә алырмын.

Тышта газик каты выжлап кузгалып китүгә, Тиунов моңсу төстә ияген каккалады:

— Левинның Бәзәкәдә таныш-белеше аз түгел: буш кайтмастыр. — Аннары карт авыр уфылдап куйды: — Үзем дә кисәтә белмәдем, аңгыра баш. Хәвеф ул заводта гына түгел, мондый жирдә дә аяк астында гына сагалап ята... Кая, тегеләр әйләнеп килгәнче, тәнәңә, ичәсә, массааж ысыйм әле. Каның кызыша торсын, дим. Сузылып ят менә монда сәкегә!

— Ә сии бер дә хафаланма, Иван Николанч, этем дә булмас миңа, — диде Госман, карт дустан тынычландырырга тырышып. Аның йөзә әле һаман да агарынып торса да, калтырануы басыла төшкән иде инде. Сыртын шәрәләндереп, сәкегә сузылып ятуына, бар гәүдәсен дерәлдәтеп шырык-шырык көләргә тотынды. — Инде бусында шәп булды дип, сөенә генә башлаган идем. Кая ул! Минем белән балыкка барсаң, берәр кайчан юлын унармы сон?!

...Күл буенда Мороз япа-ялгызы торып калган иде. Ул: «Шундый да күңелле, матур көнне харап итте, жебегән» дип, үзалдына сукрана, тиргәнә, бар нәрсәне дә жыеп, әзерләп куйган иде инде. Тик аның үзен һәм әйберләрен алырга машина килүен генә көтәсе иде.

Агай ара-тирә каһәрләнүдән бигрәк кызыксыну белән Әхмеровны «йоткан» теге яман бәке ягына күз төшергәләп куйгалый иде. Ахырда, күңелендәгә шайтан коткысына буйсынып, шагыр-шагыр бәкегә таба китте. Барып житкәч, бер мәл әйләнә-тирәсенә күз йөртеп торды, тынын кысты. Аннары, житез бер хәрәкәт белән мурданы, таяк очларыңнан эләктереп, өскә сөйрәп чыгарды. Тал чыбыкларыңнан үрелгән юан бүксә эчендә берничә чуртан баласы һәм дистәдән артык табан балык чапыр-чалыр бәргәләнергә тотынды. Калган хәтлесен агай үтә кызу һәм шоматотты: мурдадагы балыкларны бозга бушатты да, маяга бер-ике балык кына калдырып, ауны ятырәк бәкегә батырды. Монның соңында як-ягына карана-карана һәм: «Монның пирогы галәмәт булачак!» ди-ди, бозда сикерешкән кара сыртлы, лайлалы балыкларны тиз-тиз целлофан капчыгына тутырырга кереште...

Гали үз эшендә, Вәли үз эшендә, дигәндәй...

— Алайса, тренировкага бармыйм, дисен? Баш тартасын?

— Бармыйм. Бөтенләйгә ташлыйм, Марс.

— Ә сәбәбе ни?

— Туйдым. Әллә олыгайдым инде. Жыен яшь тай арасында карт алаша сыман чабып йөрүнең кызыгы юк. Уңайсыз да...

— Егерме биш яшендәме? Көлдөрмә, Фуат...

— Ә син көлмә.

— Мәскау «Динамо»сыннан атказанган спорт мастеры Масловны беләсенме син? Жәен футбол тибә, ә кышын туплы хоккейда... Дөнья чемпионы!

— Әйткен дә соң, Марс! Ул бит атказанган. Жир йөзөндә андыйлар бик сирәк... Ә мин кем? Кул башын бер гөнаһсызга ядрә тишкән бәндә кисәге шунда... Аннары вакыт дигәнә, вакыт...

— Мескенләймә, зинһар.

— Мин үз уемны комсомол башлыгы Фәрит Бәдриевкә дә әйттем: «Булды, житте, футболда моннан болай миңа таянмагыз», дидем. Ыңгыр-шыңгыр итсә дә, ризалашты сыман. Мин барын да сиңа тапшырам, Марс. Аллаһы әкбәр! Кышкы тренировкаларны ничек оештырасын рәхим итеп үзөн карарсын инде.

— Ә мин кемгә тапшырырмын?

— Син?..

Лапаста жәеп салынган такталар өстендә мотоцикл детальләре ята. Ике дус шуларны, жентекләп караштыра-караштыра, майлап маташа иде. Марс Абуздырин майлы кул аркасы белән текә маңгаен сыпырып алды да каш астыннан дусына текәлеп карап торды.

— Соң син минем кая жыенганны беләсен ләбаса!

— Әле кайчан китәсен анда? Китәрсенме әле?

— Әйтәм бит: күңелгә кереп утырды, көн-төн уйлыйм мин андагы хайран хәлләр турында...

— Аны айлар, еллар бue уйлап, хыялланып ятарга да була, туган.

— Ниятем нык! Тәвәккәллим! Әтигә дә тишмәдем әле: я кирегә сукалый башлар. Тик, чәнчелгере, Сәкинә белән генә киеренкелек әле. Шул гына тоткарлый.

— Нәрсә, ул да ияер, дисенме?

— Энә кая, жеп шунда инде ул.

Таза майлы бармаклар әле бер детальне сөртештерә, әле икенчесенә үрелә. Фуат кинәт тирән итеп сулыш алды.

— Ә син, Марс, бәхет өләшкәндә чынлап та алдан йөгәргәисендер... Никме? Исән-имин армиядән хезмәт итеп кайттын, житмәсә, анда менә дигән һөнәр алгансын. Сәкинә дә кызың асылы — күлләргә эләкми андыйлар...

— Кызыгасыңмы? Әллә көнләшү дә бармы?

— Үз туганыңнан көнләшәләр димени, ахмак?!

— Алайса, ни...

— Мин үземнең хәлне уйлабрак әйтәм әле: бәхет өләшкәндә, кем әйтмешли, чабатам киндерәсә сүтелеп, шуны бәйләп калганмын, ахры. Армиягә алмыйлар инде. Тишек жилкәле нигә анда?..

— Башыңны тагы да мескенлеккә салмасаңчы...

— Ниткән мескенләнү булсын! Бәхет турында гына мин... Менә бит, туган, бик зур төзелешкә китәргә атлыгып торасың үзен.

— Әһә, жеңең кузгалдымы, кызыктырамы?.. Соң, әйдә бергәләп! Синәң дә монда кендек бәйләймәгән ич.

— Бәйләнгән. Чит-ят жирләрдә зимагур булып күп йөрдем инде мин. Житкәндер. Күңел бер эзгә утырды хәзер...

Марс башын кыңгыр салды да, дусын чак кына чәнчеп алырга

ниятлэп, ахры, тавышына ирониялерэк төсмер биреп эндәште:
— Бәхет дигәннән, сизәм мин синең исәпне... Син менә мотоцик-
лыңны рәткә китерәсەң дә берәрсенә ычкындырасың...

— Алучы гына булсын!
— Аннары «Запорожец»ка үрелмәкчесен.
— Мая гына тупланып бетсен!
— Анарчы, бәлкем, өйләнеп, башлы-күзле дә булырсын. Бала-чага
диярсен...

— Дөнъя миннән генә калмагандыр, Марс...
— Хатынынны кочып, мал жыярга тырышып, ипле генә, тыныч
кына яши бирерсен. Төтенен дә, бәлкем, туры чыккандай күренер...

— Тап эзенә бастың! Яшәрмен шулай имин генә, тыныч кына...

— Күгәрәп...

— Күгәрәп?! Син, нәрсә, мыскыл итүенме? — Фуат, кисәк кабы-
нып, кулындагы майлы чүпрәкне мотоцикл утыргычына тондырды,
аннары кесәсеннән сигарет кабы тартып чыгарды. Конгырт күзләрен-
дә яман чаткылар биеште. — «Күгәрәп», имеш... Таптын сүз! Юк, дус-
кай, ашыкма — пешәрсен. Безнең дә әйтердәй сүз әйтелмәгән әле.
Мин аны, ул сүземне, бер дә әллә кайларга китеп әйтергә жыенмыйм.
Монда күрсәтермен мин кемлегемне. Шулай тиеш тә!.. Үзөбезнең за-
водта! Барып життеме? Баш түбәнә төясә юкмы?.. Әйе, айга үрелмәсәк
тә, без дә ким-хур булмабыздыр, без дә ялтырарбыз әле бер! Юк,
ялтырау өчен дә түгел...

— Кызмасана! Мин бит юри генә...

— Юрime, түгелме, шаяртма син, яме!..

* * *

Бүлмәдә күз бәйләнерлек ярым карангы иде. Зөлфә, калын цемент
идәнгә шак-шок басып, түргә үтте һәм хикмәтле аппарат деривато-
графка текәлеп, дөнъясын онытып утырган шәүләнең тузгыган чәченә
нафис бармакларын тидерде.

— Житкәндер инде сиңа, Марс?.. Әйдә, тегендә без чәй өлгерт-
кән идек. Зиһеннәрең сафланып китмәсме...

Таза һәм көчле кул капыл гына кызның беләгеннән эләктереп
алды, бүлмә тынлыгында ят бер пышылдау ишетелде:

— Марсмы? Ул хәзер... Их, Зөлфә, синең дә минем баштан сый-
пар чагың булыр икән!

— Фуат!... — Кызый, утка орынгандай, кулын ялт кына тартып
алды һәм жәһәт кенә артка каерылды. Гәүдәсен әллә нинди кымыр-
жау өшетеп узды. Ничек абайламаган?

— Куркыттыммы әллә?

— Юк та... Ә Марс кайда?

— Хәзер кайтыр. Сигарет алырга киткән иде.

— Кайткач, әйтерсен үзенә: югарыга чәй эчәргә менсен...

— Ә мин?

— Әйдә син дә...

Карангыда да егетнең күз агы куркыныч елтырап күренде сыман.

— Чәгез тәмлемә?

— Тәмледер... Кемгә ничек...

Зөлфә, артка таба чигенә-чигенә, бусага төбенә житеп килә иде
инде, әмма ул абайлап өлгөргәнче, егет тиз генә кызның юлына ар-
кылы төште.

— Бер генә минутка, Зөлфә!..

— Жибәр! Кагылма миңа!

— Соң мәртәбә...

- Кычыраам!..
- Кычкыр. Рәхәтлән!
- Аждаһа син! Дию!..

Егет жәһәт кенә кызны кочаклап алып, тыгыз күкрәгенә китереп кысты.

— Барыбер... уф!.. Барыбер...

— Бер генә тапкыр, дим... Юлларыбыз аерылса да... Мәңгегә хушлашу өчен генә...

— Жибәр, дим! Уф, тиле, ахмак!..

— Элгәреге яхшылыгың өчен зур рәхмәт дип кенә.... Беренче һәм соң мәртәбә... Я инде!..

Кайнар сулыш йөзен, муеннарын өтеп алды, ләкин кызый башын тегеләй боргалады, болай — ләкин утта янган дымлы иреннәрен бирмәде...

— Юк... юк... юк!

— Хуш, алайса... Бәхил!..

Коридор яктысына атылып чыккач, Зөлфә калтыранган кулын күкрәгенә куйды: йөрәге атылып чыгардай булып тибә иде...

«Мыскыл итүме? Үч алуымы? Бәхилләшә, имеш... Ни пычагыма килеп йөри ул монда? Ничек чик куярга инде?».

Ләкин шушы хәлдән соң Фуат Шәймәратов аларның үзәк лабораториясендә бүтән күренмәде.

27

«Коры плеврит» диделәр.

Өч-дүрт көн Госманның температурасы галәмәт югары булды. Әле шабыр тиргә батып ятты, әле күкрәге катуының авырлыгын тойган хәлдә, коры ютәл белән газапланды.

Хатыны Зөбәржәт үзе дә врач кеше, авыру ирен жиренә житкереп, бик әйбәтләп дөваларга тотынды: вакытында тиешле уколларны кадады, горчичниклар куйды, кирәкле даруларны бирде.

Әнисе Зөләйхабану апа авылда иде. Ул ахирәте Нурдидә түти белән монда кайтып, улы өендә дә карчыклар жыеп, матур гына аш мәжлесен үткәргәч, бик тә күнеле булып, янә авылга китеп барган иде. Күнеле һаман да басыла алмый иде аның. Әлбәттә, карчыкны ирексезләмәделәр. Бу юлы да ул үзе белән Ләйләне ияртте. Тегеннән, авылдан, бер-ике мәртәбә шалтыраткалап, хәл белешкәләделәр белешүен. Күбрәге татлы һәм жор телле Миннур сөйләште... «Әле тиз генә жибәрмибез, туган авылында бер кинәнеп ятсын, ичмаса», — диде. Каз өмәләре үткән икән инде үтүен, әмма, аның каравы, гажәп матур һәм күнелле туйлар көтелә икән. «Иң кадерле кунаклардан булырсыз, ничек тә жаен табып, үзегез кайта күрегез инде, зинһар!» — дип, сандугачтай сайрап ялварды Миннур... Билгеле, улының балыкка баруын һәм менә хәзер түшәктә шабыр тиргә батып авырып ятуын хәбәр итсәләр, карчык минуты-сәгәте белән юлга чыгар иде. Ләкин карт ананы нигә борчырга? Тыныч кына үз рәхәтендә ята бирсен.

Зөбәржәт эшкә киткәч, Госман янында Зөфәр торып калгалады. Иртәнге якта Рөстәмне мәктәпкә озаткач, киңеткә чапты, аптекага барып кайтты. Аның аш-суга да кулы ята икән. Ишле гәиләдә үскән-легә әллә каян күренеп тора. Егетнең Кизелга туганнары янына кайтып китәр вакыты үткән иде инде. Әмма туганнан туган абыйсы шушылай каты сырхау белән яткан чакта, ничек инде ансат кына ташлап китәсен, ди? Ярардай, макталырдай эшме бу?.. Ләкин Зөфәрне монда тоткарлаган сәбәп абыйсының чирләве генә түгел иде...

Госман, ниһаять, бер иртәне хәле пактый гына жиңеләеп киткән-деген тойды. Ниңә көнгә беренче тапкыр, кухняга чыгып, кешечә табын янында кайнар ризык капкалады. Шунда улы Рөстәмнен дә, катыны Зөбәржәтнен дә йөзләрендә зур куаныч балкуын күрде.

Ләкин Госманның хәле юк иде әле. Көзгегә карагач, исе китте: аның күзләре генә утырып калган. Зур конгырт күзләр. Ияк-янаклары төк баскан. Әсирлектә ятканмыни? Кырынып алгач та йөз-кыя-фәтенә әллә ни төс иңмәде: барыбер ач саргылт янак, какча борын, очлайганрак ияк. Күгелжәмләнеп көйгән иреннәрен жәйгән иде, алтын төшләрәнен елтыравы да бик шөкәтсез тоелды.

Кире үз бүлмәсенә кереп, түшәгенә ятты. Ачынып үз хәлен уйлады. Чир бик тиз килә дә, бик озак китә шул, каһәр. Яше инде утыз биштә... Алай да, организмы нык һәм таза булса, бу кадәр үк бирешер иде микән? Димәк, яши торгач, йомшарган, артыгын йомшарган ул.

Хатыны Зөбәржәт: «Эш дип, фән дип, көн-төн эшли-эшли бер заман чекерәеп катуың да бик ихтимал, андыйсыңмы шуны?» — дип каклы тузына. Әйе, вакытынан иртә абынып егылудан ни мәгънә? Ә бит аның килчәккә эшлисе эшләрә бихисап... Юк, эш һәм тормыш режимын тамырдан үзгәртмичә ярамастыр, ярамастыр!

...Өйдә тынлык. Госман япа-ялгызы. Гәүдәсендә бер төсле хәлсез жинеллек. Әмма башы саф... Мондый иркенлек һәм рәхәт кайчан килер тагы? Вакытын бушка уздырсынмы? Укыйсы һәм кат-кат уйлыйсы өйберләре сансыз. Әлбәттә, иң әүвәл экономикага төптәнрәк ябышыр. Илдәге химия предприятиеләренен экономика проблемаларына... Инде байтак укылды, тикшерелде, белде, шулай да бу — аның әле иң йомшак ягы.

Хәтеренә килде: лабораториягә шалтыратмыйча ярамый. Анда пенсионер карт Муралев нишли икән? Аның белән икәү хлорлы барий производствосында, ай-һай, зур нәрсә кузгатмакчы булып тотынгалар бит алар: кыскартылган технологик схема... Барып чыгардыр, өт. Муралев ул әйткән анализларны ясаттырдымы икән?

Ләкин лабораториядә Муралев юк икән. Иртән бер күрәнгән дә, каядыр, хлорлы барий цехына, ахры, китеп барган.

— Әйтерсез, күрәнгәч тә миңа шалтыратсын, яме? — дип үтенде Госман.

Аннары эш өстәлендә тәртип урнаштырырга кереште. Кәгазь папкалар, төрле брошюра һәм журналлар — бары бергә буталып, өеленгән иде. Тартмаларда да тәртип юк. Күптәннән эчен пошыра иде. Актарына, рәтли торгач, бер тартма төбеннән көрән клеенка тышлы калын гына дәфтәр килеп чыкты. Көлемсерәп куйды: көндәлек дәфтәрә табаса! Төгәллек һәм эзлеклелек белән яза белмәде. Күнеле артык килкенгән чагында гына уй-хисләрен теркәп баргалады: кызы Ләйлә дөньяга килгәч, диссертация яклап кайткач һәм завод юбилее булган көннәрдә... Кызык, хәзер дәвам иттерсә, ничек булыр иде икән? Шулай да иң әүвәл ызылган хәтлесеңә күз йөртөп чыкмыйча ярамастыр...

Бүлмә ишеге шыгырдады. Госман дәфтәрне тиз генә ябып куйды. Абайламаган да: Зөфәр, кибеткә барып, сөт белән күмәч алып кайткан икән инде. Тик ул, кичәге шикелле, нишләп әле заводка яисә үзәк лабораториягә китеп бармады икән? Пропускасы кесәсендә ич... Аңлашылды: абыйсы белән сөйләшәсе, житди кинәшәсе бар икән.

— Абый, инде күренеп тора: син инде бөтенләй терелеп киләсен. Миңа китар вакыт та житте. Дөресе, күптән узды... — Егет бер мәл таш жимереп, сүзен йотып торды. — Турысын әйткәндә, китмәс идем син. Синнән, абый, сорыйсым килә: монда эш табылыр иде микән кичә?

— Эш? Кайда, кем булып?

— Заводта инде, билгеле... Бигрәк тә сезнең лабораториядә, Марслар, Рәшитләр янында... Башта өйрәнчек булып...

Зөфәрне завод цехлары белән күбрәге Зөлфә таныштырып йөргән иде. Балдызы чаткыны шәп сала белгән моның күнеленә!.. Хәер, Госман бу хәлне, шушындый сөйләшүне, үзе дә көтә иде.

— Соң син тегендә үзегезнен телеательда эштә исәпләнәсез бит. Этиен, эниен ни дияр тагы?

— Эти дә, эни дә каршы килмәс, куанырлар гына... Ә телеательда тоткарламалар: аларга минем кирәгем шул чаклы гына...

Бер кичне сөйләшеп утырганда, Зөфәр, беркадәр ачыла төшеп: «Бездә анда чумара каерырга яраталар. Иртән баш төзәтәләр, аннары тотыналар юк-барны чәйнәргә», дип, ихлас күнелдән зарланып алган иде. Техникасы-мазары гажәеп кызыктыр кызыклыкка, эмма егетнең урыны анда түгел: шушы яшеннән әллә нинди кыек юллардан китеп, харап булуы да ихтимал.

— Мин сезгә, Госман абый, тамчы да комачау булмас идем. Заводта штат чыкмый икән, телевизорлар төзәткәләп тә яши алыр идем әле. Тик шул Марслар янында...

— Ярар, ниятең изге, энекәш! — дип, Госман егетнең какча инбашына шапылдатып кул салды. — Кадрлар бүлегенә кереп үзем сөйләшермен. Яна ел да ерак түгел. Безгә штат бирмәсәләр, КИПта, бәлкем, рәт чыгар. Заводта башлы егетләр бик кирәк! Тик соңыннан үкенмәсез микән?

— Үкенмәм!

Зөфәр инде юлга әзерләнеп тә куйган икән.

— Сәгать унбердә автобус көтә, шуңа өлгермичә ярамас, — дип, минутында кабалана да башлады. — Өч көннән дә ары тормам, көтәрсез, Госман абый, яме!..

10 декабрь, чәршәмбе.

...Монарчы белмәгәнмен икән: өйдә авырып яту бик уңай, бик файдалы икән: борчымыйлар...

Көндәлек тормыштагы жыен вак-төяк мәшәкәтләр кай ягы беләп көчле? Мең төрле булуы белән! Алар еш кына адәмне баш түбәсеннән үк каплап, басып китәләр, изәләр, кысалар. Кайчакларда зурысын кечкенәсеннән, әһәмиятлесен чүп-чарыннан аера алмыйча йөдисен. Ә проблеманың иң зурысы, иң кирәклесе шул арада бер кырылда, төтенсез генә көйри тора...

Муралев белән байтак утырдык. Өйгә үзе килде. Лаборатория анализлары өметле. Алай да кат-кат тикшермичә, сынап карамыйча ярамас. Хлорлы барий производствосын кыскартылган схемага күчерү, ниһаять, тормышка ашырылдыр. Күптәнге уебыз. Теге чакны цехта эшләгәндә нидер житмәгән иде, тупикка кергән идек. Бәлкем, аны заводның план бүлегенә күчermәгән, ә мине баш инженер урынбасары итмәгән булсалар, эмәлен тапкан да булыр идек... Хәер, кем белә бит, ул заманда төплерәк сынау-тикшерүләр өчен бүгенгедәй шәп аппарат-приборлар бар идемени соң?

Муралев инде өч-дүрт ел пенсиядә. Эмма хәтеренә шаккатам мин бу бәләкәй гәүдәле мыштым картның. Тәҗрибәсе дә галәмәт. Практик! Штатка бик алыр идем, Мороз каршы: имештер, «күперәбез». Бәхеткә, Муралев хак сорамай, аңа картлык көнендә лаборатория һәм цех ишекләре генә ачык булсын...

Әйе, бүгөнгөсө көнне хлорлы барий технологиясе — иң беренче мәсьәлә...

Рәхмәт яугыры, бер банка маринадланган ак гөмбә кыстыра килгән картым. Бөрәңге пешердем. Бергәләп сыйландык. Гажәеп!..

11 декабрь, атна кич. ♦

Икенче көнө инде температурам нормаль диярлек. Ләкин хатын урамга чыгарга кушмый. Эмере каты.

Муралев белән янә бик иркенләп утырдык. Зөбәржәт аның килеп утыруын белми, мине ял итәдер дип уйлый: үзе больницада... Ә картка мин хатынның эш графигын бик төгәл язып бирдем. Эш өстәлем бәләкәйрәк булганга, олы яктагы өстәлне төрлө кәгазьләр, белешмә китаплар, сызымнар белән тутырабыз. Кулларда карандаш...

Муралев инде әлеге кыскартылган схеманың экономик ягын да исәпләп караган. Эффект галәмәт булачак! Ашыкмыйча да ярамы: хлорлы барий производствосы өчен яна цех корылырга тора, проекты инде кайтарылып, фундаментына жир казырга да керештеләр. Ә бит анысы да иске технологик карта белән проектланган. Бигрәк тә шунысы эчнә пошыра... Әйе, баш уйлар өчен, йөрәк яну өчен билгеләнгән!..

Ах, ай саен берәр атна шушылай бюллетеньдә ятсаң икән! Әллә ни каты чирләмичә, билгеле. Аулакта, тынычта, ай-һай, күп жимертеп була икән, билләһи!

12 декабрь, жомга.

Бүгөн Муралев әйтә миная:

— Идеядезнең барып чыгасына тамчы да шикләнмим инде. Ләкин аны производствога тиз генә кертә алырбыз микән, Госман Габдулыч? Иң авыры алда булмагае,— ди.

— Әллә конструкторлык бюросына тыгылабызмы, Алексей Николоревич? Алар бит күптән шомарган,— дидем мин юри генә.

— Син нәрсә?! — Картымның чал кашлары шундук югары сикерде.— Без үзөбез конструкторлар! Алай да булышчылар кирәгер. Тик ышанычлы адәмнәр булсын!

— Әйе, соавторлар... Кемнәр? Директор белән Морозмы?

— Мороз? Тәтеми торсын! Инде күп суырды... — Бу очракта да карт коллегамның бай тәжрибәсе, төпле практик акылы ашыгырга юл куймады.— Хлорлы барий цехының башлыгы Исаковны тартсаң, кулайрак булмасмы, дим? Аннан килеп, баш механик Сомовны, ә? Бик күп нәрсә аларга бәйле... Ярар, килеп төртелгәч, ныклабрак уйлашырбыз әле,— диде.

Дөрөстән дә, эшнә тизләттим дисәң, соавторлардан башка гына ерып чыгуы бик читенгә килер шул. Күнел тырнала, әлбәттә. Ләкин бүлешмичә дә булмас, бүтән чара юк.

Монда бит иң әүвәл дәүләт интересы...

14 декабрь, якшәмбе.

Тиунов килде. Ул әле һаман да минем бәкегә чумуыма үзен гаепле саный, хафалана икән.

— Үзем вакытында кисәтә белмәдем. Аның чуртаны да чуртан түгел, жен иде, ахрысы: шул тикле аңгыраймас иде кеше,— ди.

— Бик дөрес: чуртан гаепле! — дип шапырынып күтөрөп алдым мин.— Менә Зөбәржәттән сорагыз: температурам хәтәррәк чагында шул чуртан, шул алабугалар белән бөтенләй саташып яттым... Әмма

барыбер, бу кышны булмаса, киләсе жәйне эләктерәм әле мин ул женне! — дидем.

— Жөнләнүен хак. Тик моннан болай тәтер микән сиңа балыкка барулар? — диде Зөбәржәт, усал көлемсерәп.

— Ә син, апакаем, бер генә дә кайгырма: жизнине сакларга үзөм баргалармын... Менә, бик ялынса, Зөфәрне дә иярткәләргә булыр, — дип кеткелдәде Зөлфә һәм нәзек билле рюмканы кулына алып, югары күтәрде. — Әйдәгез әле, качкан һәм качачак балыклар хөрмәтенә то-тыйк әле бер!.. Әйе, моңа өстәп, тагы суга чума белеп чумучылар исәнлегенә дә!..

Табын күңеллеләнәп китте. Картыбыз, барыбызны да уздырып, рәхәтләнәп келде.

Анары, бүтәннәр телевизор экранына кадалгач, Тиунов белән икәү минем бүлмәдә беравык гәлләшәп утырдык. Сүз уңаенда партком белән администрацияне дә читтә калдырмадык. Тиунов та минем парткомнан китүне өнәп бетерми икән. Әмма турыдан бәрми, астыр-тынрак һәм нечкәрәк суга: «Үзеңне күрсәтә белмисең, һаман да күлөгәгә шыларга чамалыйсың кебек, — ди. Ә бит сиңең самый жегәрле вакытын, сахраларда ат уйнатыр чагың», — ди...

Тиуновка ихтирамым чиксез булса да, ана да чәчеләп түгелмәдем. Әле иртәрәк. Тик:

— Мин ат уйнатырга керешсәм, булышырсың микән, әллә читтән генә тел шартлатып торысыңмы! — дип, төрттергәндәй иттердем.

— Миңа да таянмасаң, кемең бар тагы? Их сине, Госман! — дип, бөтенләй ачулана язды картым.

Әлбәттә, озакламамдыр, кулдагы карталарны жәеп салырмамдыр... Ләкин иң әүвәл ачыктан-ачык парткомда Вероника Борисовна белән киңәшермен. Ныклы терәк кирәк. Ул акыллы ханым, бүгенге белән генә яшәми, киләчәккә дә аеграк күз белән карый белә...

29

Зөфәр абыйсы Госманның эшкә чыгуын гына көтә иде. Ләкин ул, вакытын бушка әрәм итәргә теләмичә, шундук яна дуслары Марс Абуздырин белән Рәшит Сәлмәнев тирәсенә елышты. Тегеләр дә егетнең сәләтле һәм күндәм холыклы булуын бик тиз абайлап алганнар, аны бөтенләй үз итеп өлгәргәннәр. «КИПта да кызык инде кызыгын, әмма син абыеңнан урынны безнең янга сора: дөнья кендеге электроникада! Теләсә, ничек тә жаен таба белер ул», — дип, егетне дәртләндереп торалар иде.

Менә ул мыштым гына кайтып керде, чишенде һәм, түргә үткәч, ниндидер кәгазьләргә чумып, уйга калган абыйсы Госманга берни дә булмагандай гадәти тавыш белән әйтә куйды:

— Тегендә, абый, эстоннар килде.

— Эстоннар? Каян? Кохтла-Ярведанмы?

— Белмим. Шуннан бугай. Бер ир белән бер апа. Ире синнән дә яшырәктер.

— Әйе, ниһаять, көймәләре комга терәлгән, ахрысы.

Госман шундук телефонга килеп ябышты. Ул югында үзәк лабораториягә баш булып өлкән инженер Мөстәкыймә Афзаловна калган иде. Ләкин чыбыкның теге очында трубканы алучы булмады: төшке тәһәфес вакыты иде...

— Алар дүрт-биш кеше өеләшәп ашханәгә таба киттеләр.

Госман, үтә кәефле йөз белән кулын угалап, ишекле-түрле йөрергә кереште. Зөфәр аптырашта калды: анда кемнеләр көймәсе комга терәлсә дә шуңа бу тикле куан, имеш.

— Нишлэл хэбэр итмэдэлэр микэн ница? Күр син оешмаган бэн-дэлэрнел!

— Борчийсылары килмэгэндэр. Син бит эле һаман да савыгып житмэгэн, абый.

— Аны кем эйтэ? Врач жиңгиен! Монда шундый да зур, шундый да жаваплы эш чыгып торганда, сырхау, имеш, таптын!

Зөфәрнен кызыксынуу чиктэн ашкан иде. Абыйсы, ниһаять, арлы-бирле йөрөнүдән туктап, йомшак кэнәфигэ утыргач, егет аңа кыюсызгына сорау белән төбөлдө:

— Ни нэрсэ соң ул?

— Улмы? — Госман, айнып киткэндэй, энесенэ сээр генэ карап алды һәм, бер мэл баш селеккэлэп торгач, көлөмсөрөп куйды. — Ярый, сина сөйлэсэн дә була: монда синнән файда ни дә, зыян ни...

Госманның уйлап табулары инде дистэдән артык иде. Һәркайсына авторлык таныклығы бар. Дүртесе турыдан-туры диссертациясенэ бэйле. Шул дүртнең берсен, югары сыйфатлы саф гипосульфит житештерү технологиясенэ караган табышын, хэтта чит илләрдә дә патентламакчылар. Ләкин... үз Ватанында ул тиешле жирендә тиешенчә кулланыш таба алмый эле. Һаман да кырынак карыйлар. Югыйсә, Дәүләт комитетыннан таныклык алганына да өч ел тула бит инде...

— Син, Зөфәр, Эстониядәге янар сланецлар хақында беләсеңдер ииде? Менэ шунда Кохтла-Ярве каласында шул сланецларны эшкәртүче зур бер комбинат бар, янар газ житештерәләр. Шул газны сода эремәсе белән тазартканда, производство калдыгы булып, үзеннән үзе гипосульфит эремәсе барлыкка килә. Баштарак аны, нишләтергә белмиңә, канализациягә агызганнар. Аңлайсыңмы? Дистәләгән мең тонна гипосульфитны! Елгага, Фин култыгына түккәннәр. Ахырда, акылларына килеп, файдаланырга исәп иткәннәр. Цех корганнар. Эмма продукцияләре бик түбән сыйфатлы чыга. Ник дисән, төрле кушылмалар күп. Аерата мышьяк зарарлы. Бүтәнән эйткән юк, гипосульфитлары хэтта фотографиядә дә кулланырлык түгел... Андый продукциянең кемгә кирәге бар? Алсалар бик аптыраганнан гына-дыр...

— Ә син, абый, шуны...

— Әйе, бик гади нэрсә: махсус реакторда шул ташландык судагы алама гипосульфитны натрий бисульфиты белән эшкәртсән, менэ дигән продукция аласын. Әллә ни чыгымнар да тотасы юк, технологиясе дә нигездә шул ук кала. Ә файдасы? Үзең уйлап кара, Зөфәр: менэ без үзөбез дә аны житештерәбез. Иң югары сыйфатта. Дәүләтнең «сыйфат билгесе» бирелүе дә ихтимал. Шул сәбәпле безнең завод гипосульфиттан бик шәп табыш та ала. Ә гомумән дәүләт күзлегеннән караганда, киңрәк колач белән эш йөрткәндә, ничек? Без читтән, жәһәннәм тишегеннән китертелгән чимал исәбенә яшибез, бездә аның тоннасы йөз илле, йөз алтмыш сумнарга төшә, аларда исә... алтмыш-житмеш сумнан да артмаячак. Производство калдыгынан бит! Житмәсә, безгә карый ике-өч мәртәбә күбрәк тә эшләп чыгара алалар. Андый предприятие бер Кохтла-Ярведа гына булса икән. Бар эле андыйлар... Табигатькә зарар китермәү хақында эйтмим дә инде. Борының сизәмә, Зөфәр: монда бит миллионнар исе килә! Тик, кызганычка каршы, киртәләр дә бәләкәй түгел. Зур эле киртәләр!..

— Ә сиңа, Госман абый, шуның өчен премияме инде?

— Хикмәт премиядәмени, Зөфәр? Эле ул гынамы... — Госман, үзләрен берәрсе тыңлап тормыймы дигәндэй, як-ягына карангалап алды, табышы пышылдауга ук күчте: — Калган хәтлесең әлегә үзең генә бел: әгәрәнки алар югары сыйфатлы гипосульфитны илгә, хэтта экс-

портка да житәрлек итеп эшләп чыгара алсалар, — ә без аларга булышырга көчөбезне жәлләмәбездер, — ул чагында беләсенме нәрсә, Зөфәр? Ул чагында... ул чагында — шалт — Мөхәммәтжан! — үзөбездәге гипосульфит производствоһын ябабыз да куябыз. Нигә ул андый кыйбатлы производство? Аның каравы, әллә ни зур чыгымнар тотмыйча гына, бик әйбәтләп бром-йод житештерүне жайга сала алабыз. Синә Зөлфәнен жир астындагы тозлы сулар хақында аңлатканы булдымы? Менә-менә... Аның бездә технологик картасы бар инде, башка заводлар белән чагыштырганда да, бездә шактый арзанга төшсәчәк ул... Сиздә инде, нигә күнел жилкәнә минем? Кохтла-Ярвега моннан ике-өч ай элек каты иттереп хат язган идем. Бактың исә, почтадан җавап хаты көтөп ятканда, үзләре килеп төшкән. Шәп, шәп! Ашықтырмыйча да ярамый, энекәш: елның һәр кварталы саен миллионнар югалтабыз... Миллионнар!

— Бик кызык әле бу! Син, абый, Американың эре капиталисты сымак: миллионнарны ансат кына чәпәдисен!

Госман ихтиярсыз көлөп жибәрде:

— Ә-ә, Зөфәр, Зөфәр, капиталист шуна барамы соң, конкурентына андый идеяне бушлай бирәме соң? Жиде кат йозак астында саклай ул аны. Ә конкурентын суя, аннары чәйнәмичә йота... Син нәрсә, тарихтан йомшаграк идеяме әллә?

Зөфәр, йөзөнә кайнар кан йөгөргәнлеген тойган хәлдә, какча жилкә башларын тартыштыргалап алды да диван почмагына поса төште.

— Соң бит мин... бик сәер булганга күрә генә...

Госман янә телефонга үрелергә итенде, әмма, сәгәткә күз төшөреп алгач, ниятенинән кире кайтты. Аннары, аякларын, билен язып, беркавым йөрөнгәләп маташты да диванга Зөфәр янына утырып, кулын егетнең тез башына салды, ягымлы көлемсерәде. Госманның бу минутта күнеле гажәеп күтәркенке иде.

— Син сәер дисен, кызык дисен... Ләкин ул уйлап табуның мәзәк ягы да булды әле, юморы! Сөйлимме?

— Сөйләмичә!..

— Ничек булгандыр, уй туды бер заман. Лабораториядә чыга да инде. Әмма гипосульфитның энә шул ташландык су хәлендәгесә юк, натурадагысы. Каяндыр табарга кирәк... Шуннан китте безнең егет командировкага... Юк, Кохтла-Ярвега түгел, Уралдагы бер заводка. Анилин буяулар заводына. Анда да пычрак, ташландык сулар Кохтла-Ярведагыныкына охшашрак: гипосульфитлы. Мышыягы да, бүтән катнашмасы да житәрлек. Биреп жибәрдем мин моңа бер канистр, «Шуна тутырып алып кайтырсың», дидем. Бу нишли? Барып керә туп-туры баш инженерлары янына. Бик әйбәтләп үтенеч-гозерне аңлата, ялвара. Ә баш инженерның, мескеннең, коты алына! «Юк, Главканың рөхсәтенинән башка жибәртә алмыйм, теләсәгез нишләгез», ди...

— Коты алына? Нишләр?

— Коты алынмаса, аларның ул пычрак сулары шактый ук зарарлы бит. Тазартулары да тәк сибә... Шүрләмәслек тә түгел тегенәргә... Ә безнең егет Васил Землянов жебеп калмый. Әле белмисең син аны... Елгыр егет. Нишли бу? Завод ишегалдында тыр-пыр чаптырып йөргән әржәле мотороллерны туктата да шуның хужасына бер яртылыкны төртә... Аннары инде, син күр дә мин күр, мотороллер иясе безгә кирәк нәрсәне проходнойдан чыгарып, Василга тоттырып та жибәрә. Шәпме?! Монда кайтаргач, миңа тәжрибәләр ясарга әйләнеп чыгарлык булды. «Суясы да туңыйсы» гына диярлек... Энә ничегрәк килеп чыкты ул уйлап табу, энекәш!

— Кызык икән шул, he-he...

16 декабрь, чәршәмбе, 1969 ел.

Аймэ Арнольдovна белән Эльмар Янович миңа шактый ук эрудициялә һәм киң колачлы инженерлар булып тоелды. Русчалары шомагына, акцентлары сизелми диярлек. Төптән кызыксындылар. Лабораториядә сорашмаган, күзәтмәгән нәрсәләре калмагандыр. Ә безнен күнелләр чамасыз киң...

Алар, үз күзләре белән күрәп ышаныр өчен, беркадәр күләмдә производстволарындагы әлегә дә баягы эремәне дә алып килгәннәр икән. Рәхим ит — эшләп күрсәттек. Аннары үз куллары белән дә ясап карадылар. Шәп чыга! Гипосульфитның иң югары маркасы! Ах-вах килделәр.

Цехта йөргәндә дә барын да энә күзә аша үткәрделәр. Безнен максат — кунакларыбызның күңеленә очкын салу ғына түгел, аларны бөтенләй яндырып жиберү иде. Максатыбызга ирешә яздык шикелле.

— Кайту белән керешчәкбез. Үзәбездәге кире беткәннәренң ябагасын коячакбыз! — диделәр.

— Эшегездә алай-болай кыенлык туса, хәбәр итәрсез, шундук моннан төпләрәк белгеч жиберербез, — дидем мин.

Безнен халыкның кунакчыллыгы мәгълүм. Кичә кич аларга үз өендә Галиуллин сый-хөрмәт күрсәткән иде, бүген менә бик әйбәт, бик күңелле итеп бездә утырдык. Китеп өлгөрмәсәләр, әле Мөстәкыймә апә да кунак итмәкче, аннары тагы Рива... Үзләре, эстоннарыбыз, бик тартынып кына риза була, оялчан, хәтта, әйтер идек, артык әдәплә кылана, ләкин без татарның басымына чыдап кара син! Шуңадыр микән, сүз арасында ғына булса да, кайтыр якларына таба машина хакында белешеп тә куйдылар инде.

21 декабрь, 69, дүшәмбе.

Тагын ун көннән Яна ел!

Житмешенче елга аяк басабыз — олы юбилейлар елына!

Шунысы кызык, хәтта, тарих күзлегеннән карасан, гыйбрәтләр дә гомер түгәрәк санга ирешкән саен, каршында зур юбилейларның кайнар сулышын тоясын. Мәңге-мәңге шулай булчак бу!

Алтымышынчы еллар начар үтмәде. Сынатмадык. Шөкер. Тилпенә белдек. Зур-зур үрләр биреште. Түбәләрен күрдек. Ләкин биек үрләргә таулар ялганып китә ләбаса...

Житмешенче еллар ни китерер икән?!

Шәт, янә сынатмабыздыр. Колач-канатларны тагы да киярәк жәеп, тагы да куәтләрәк тилпенәсе килә. Үр-тауларның тагын да биегрәкләре безнеке булырдыр.

Бүген минем кабинетка, эшемне бүлөп, Зөлфә килеп керде. Куанычы сөйкемле йөзәнә ук чыккан. Ни икән дисәм, әйтә бу:

— Без Рива белән яна күкерт цехына барган идек. Анда хәлләр әкәмәт шәп, жизни, — ди.

— Беләм, — дидем, әллә ни исем китмичә генә. — Сыйфатның иң югарысына ирештеләр. Автоматлашкан цех бит ул. Өр-яңа техниканы жигә белсәң, шулай булмый ни...

Ләкин хикмәт бөтенләй бүтәндә икән: Зөлфәм аз ғына көлемсерәп торды да, зәңгәр күзләрендәге куанычлы, шук чаткыларын сүндермичә, мин һич уйламаган яктан китереп чәпәде:

— Анда күгәрченнәр ияләшкән, жизни!

— Күгәрченнәр?! Тапкансың икән сөенер нәрсә, — дидем мин. Авышым үзәннән-үзә кыйшаеп китте бугай. — Соң, кайбер цехларда синен

ул чибәр кошларын нихәтле җәһазны эштән чыгармагандыр. Ничек биздерергә белми йөдиләр...

— Йөдәсәләр йөдәр... Э син әйт, жизни: әлгәре иске күкерт цехы контактный белән сернобашенныйда бар идеме алар, күренә идеме? Эһе, юк шул. Ачы газдыр, зәһәр сөрөмдөр иде һавасы... Э монда? Димәк, сафланабыз, агара барабыз, жизни!

Сулышымны йотып, тынып калдым, ә Зөлфә бер мизгелдән, тавышына чак кына сагыш төсмере катыштырып, өсти куйды:

— Әллә нихәтле алар. Суыктан качып керәләр...

Наз... сөрөм... күгәрченнәр... адәмнәр... пычрак кунмаган саф һәм пакь жаннар...

Тагын ун көннән Яна ел! Тагы да яңарырбыздыр...

31

Рәшит Сәлмәновның сәеррәк холкына күпләр, бигрәк тә яшь кыз-кыркын, әле һаман ияләшеп бетә алмый иде. Егет кайчакларда үтә мөлаем кылана, балавыздай эреп сөйләшә, хәтта төчеләнеп тә киткәли, кайвакытларда исә шуның киресе — сары сакалын сыпыргалап, сүзләрен вәкарь белән генә ычкындыргалый, үзен бер дә харап эре тоталар иде. Һәм бер үк вакытта искитмәле беркатлылык та күрсәтеп куйгалар иде.

Бер мәлне шулай комсомол җыелышында стена газетасының яңа редколлегиясен сайларга керештеләр. Кемдер моның да кандидатура-сын күрсәтте. Әмма җәмәгать эшләрен бөтенләй сөймәс жан, тыела алмыйча, кыбырсыланып, шундук урыннан купты һәм бик яман, бик ямьсез төстә үз кандидатурасын хурларга кереште, ахырда:

— Сайласагыз да, сайламасагыз да кыл да кыймылдатмаячакмын! — дип кырт кисте.

Шуның артыннан ук икенче берәү Зөлфә исемен дә кычкыргач һәм кызылның, карулашуына карамастан, редколлегия составына үтәгә шөбһәсездәй күренгәч, Рәшит янә сикереп торды да бөтен җыелышны шаккаттырып әйтә куйды:

— Алайса, мин дә риза!..

Җыелыштагылар дәррәү көләштеләр: яшьләренң байтагы Рәшитнең шыпырт кына кемгә күз атып йөргәнлеген әллә кайчаннан ук сизенә иде. Егет бер тиенсезгә үзен-үзе сатты шулай иттереп...

Аның шунысы кызык бит әле тагы: Зөлфәне, укуы да бар, юбилей елында үзешчән сәнгать эшчәнлегендә дә жиде кат тир түкми булдыра алмаячак дип, редколлегиягә сайламадылар. Рәшит исә энә шулай эләнеп калды. Соныннан, җыелыш беткәч, бер-ике телчәне:

— Э син, Рәшит, бер дә кайгырма: гәжитенә Зөлфә турындагына язып ятарсың, — дип, егетне чәметкәләп тә алдылар.

Ләкин моңа да карамастан, лабораториядә егеткә ихтирам кечкенә түгел иде: өлкәнрәкләр аны белемле, төпле булуы өчен хөрмәт итә, ә яшь-жилкенчәккә исә аның энә шул сәер гадәтләре күбрәк ошый иде, ахрысы: ни генә әйтмә, мондый «хикмәтле сакалбай» аларның үзәк лабораториясендә генә түгел, бөтен заводта да бердәнбер ләбаса!

Энә шулай иппе генә эшләп яткан чакларында, бер кичне «хикмәтле сакалбай» яман экәмәт хәлгә юлыкты.

Гадәтләренчә, өч егет, эштән соң да калып, кичке тынлыкта лабораториянең физхимия бүлмәсендә сикер кылырга керешкәннәр иде. Тикшеренүләре шомагына башланып киткән иде... Әмма бер мизгелдә Марс Абуздырын әлерәк кенә эшли башлаган суыткычның кинәт керт иттереп туктап калуын абайлады. Чехословакиядән кайтарылган бу җыйнак кына аппаратта температураны минус җитмеш икегә кадәр

тешерергә мөмкин иде. Суыткычны көйгә китермиңә ярамый иде. Әл-
бәтте, мондый чөтөрөклә нечкә эшкә иң әүвәл Рәшит үзә тотына иде.

Менә ул суыткычның капкачын ачты, иреннәрен бүлтәйтәп, сакалын
сыйпаштыргалап алды, аннары тегесен боргаларга, монысын капшаш-
тырырга кереште.

Ләкин егет бу аппарат схемасын ныклабрак өйрәнмәгән идеме, әллә
илтифатсызлык күрсәттеме, яшен яктылыгы белән нидер чатырт
итте!..

Бүлмәгә шундук яман ис — янган резин һәм көйгән йон исә таралды.

Әлеге яктылыктан Марс белән Зөфәрнең дә күзләре камашкан иде.
Янадан шәйли алыр хәлгә киләп карасалар — Рәшит суыткыч алдында
бөгелә төшәп басып тора, йөзен куллары белән каплаган иде.

— Сакал янды!.. — диде ул ыңгырашкан бер тавыш белән:

Марс белән Зөфәр көлөп жибәрергә өлгөрмәделәр, Рәшит бер якка
чайкалып китте, ләкин егылмады, кулларын алга таба сузып, ирәгән
тавыш белән:

— Сукурайдым, егетләр... Дөм караңгы... — диде.

Ике егет аны ике яктан качаклап алдылар һәм хәлне аңлап, берсе
шундук телефонга йөгерде.

Бераздан ашыгыч ярдәм машинасы да киләп житте...

...Иртәгәсен бөтен лаборатория халкы «ах» итеп, ут йотып калды.
Мондый ук яман «ЧП»ның булганы юк иде әле. Әрәм бит егет, сәлектәй
чагы бит! Нечкәләбрәк сорашырлар иде, бу хәлнең бердәнбер шаһитла-
ры Марс та, Зөфәр дә юк. Лаборатория башлыгы Госман Әхмеров үзә
дә күрәнми иде.

Ниһаять, лабораториядә куанычлы хәбәр таралды. Бу хәбәрне
Зөлфә китерде. Кызый, мондагы эшен ташлап, больницага чапкан икән,
күз врачын күрәп сөйләшкән дә икән:

— Рәшит өч-дүрт сәгатътән соң ук күрә башлаган, имеш. Әллә ни
ыйян килмәгән, бәхетә бар икән. Аны инде чыгарып та жибәргәннәр.
Марс үз өенә алып кайтып киткән бугай. Зөфәр дә шунда...

Ышанырга да, ышанмаска да белмәделәр. Ләкин һәркайсы жинел
сулап куйды...

Көтә торгач, егет, ниһаять, үзә дә күрәнде. Лаборатория халкы
коридорга сибелеште. Егетне күргәч ах-вах ителәр, сөенештеләр.
Рәшит авызын жыя алмады.

— Сөз нәрсә инде? Бу хәглә кемит итәргә... Университетта укыган
чакта да бер булган иде инде шулай...

— Сине, Рәшит, алыштырып жибәргәннәр бугай, син түгел бу!..

Бөтен хикмәт шунда: Рәшитнең күпереп торган сары сакал-мыгы
юк! Вольт дугасында көйгән сакалы белән кеше арасында йөрмәс бит
инде! Кырдырып атмыйча нишләсен!..

Лаборатория халкы менә шуны хайран итеп тамаша кыла иде.

Моңарчы һич абайламаганнар да икән: олы бер абзый кебек зрә
сымак кыяфәт белән сакалын сыйпаштыргалап кына йөргән Рәшит
Сәлмәнов, бактың исә, бөтенләй яп-яшь чырайлы бер егет икән!

— Сине, Рәшит, туганкаем, бу хәглә дә сөендергәч, житмәсә тагы,
үзең шул тикле яшь тә, чибәр дә булгач, моннан болай эшләрмәбез
инде! Өф иттереп кенә йөртербез, кәртинкә итеп кенә тотарбыз! — дип,
шау-гөр килде хатын-кыз.

Кая монда вәкаръ, кая һавалану — егетнең буыны буыңга бөтенләй
таралып китә язды. Ахырда, ул бүтән әмәлен таба алмагач, үз бүлмәсе-
нә кереп билкәнде.

Бәла дигәннәре һич уйламаганда көлкөгә әйләнде дә куйды.

Әлбәтте, бу вакыйгадан соң Рәшит Сәлмәновның абруй-дәрәжәсе
бөртек тә кимемәде, хәтта, киресенчә, егетнең бәһасе күтәрелде дисәк
тә, шәт, хата булмастыр.

Чангы юллары бормалы-сырмалы. Көч салып этенгән саен, йомшақ карда таяклар батып-батып китә.

Зөлфә инде байтак элдерттә. Гәүдәсендә гажәп бер жиңеллек. Иерәге ашкынып тибә. Куллары белән түгел, канатлар белән һаман алга таба тилпенә, оча бирә...

Күзләрне камаштырып кар бөртекләре жемелди. Зынлап торган, чак кына яз исе сизелә башлаган февраль салкыны. Тын алуы жинел һәм рәхәт. Әлегә шулай. Аяз күктән алтын қояш ягымлы итеп күз кыса...

Мәктәптә укыган вакытында Кукмараның тау итәкләрендә чангыд аз ярышмаган иде ул. Жиңгән чаклары да булгалады. Ярыйсы гына остарган, шомарган иде. Ах, бар иде заманалар!.. Монда килгәч кенә ничектер ташлады. Әллә бик иртә олыгаеп киттеме?

Вак наратлы урман авызында, аланда дөрләнән газ факелы, берөзлексез һава бушлыгын ялаган телләре белән үчәкләп, уң кулда калды. Көнләште бугай: Зөлфәнең дә мамык башлыгы һәм кофтасы ут төсендәрәк бит.

Чангы юлы сөзәкләнеп урман эченә юнәлде. Ап-ак карга аркылы-торкылы юан һәм озын күлгәләр сузылып яткан иде.

Кыз тукталды. Беравык тын алып торды. Борулып карады. Жәизәсе Госман аңардан калышмыйча диярлек килгән иде. Мөгаен, ул Зөбәржәт белән Рөстәм каршысына таба кире борылгандыр. Тегеләре әкрәңрәк кыймылдый шул, бигрәк тә Зөбәржәт берәз гына ара үтүгә үк ах-ух килә башлый.

Алар дүртенче ялларын инде шулай бергәләшәп чангы шуып үткәрәләр. Жәизәсе Госман: «Саулыкны ныгытмыйча ярамый»,— ди һәм үз сүзен каты тотта. Теге чыгуларында Туйрә буйларынан гына әйләнгәннәр иде, ә бүген менә беренче тапкыр еракка, Чулман буендагы калын урман ягына юл тотарга исәп иттеләр. Хәтта шактый эчкәрегә, ерактагы пионер лагерена тикле үк барып житмәкче булдылар. Анда шуарга таулар да искитмәле, имеш. Тик барып житәргә көчләрәннән килерме икән? Ай-һай, азапланып атлыйлар...

Зөлфә уң кулындагы таякны күтәрәп һавада селеккәләде дә тыгыз чангы юлы белән янә жәһәт-жәһәт алга таба элдерттә. Шактый юл алгач, тагын туктады. Кызык: шәһәрдән чыгып киткән чагында урманга таба сузылган чангы юлларында халык байтак кебек иде, ә монда адам заты сизелми дә... һәммәсен дә урман йотып алган. Эзләр, бихисап эзләр генә сырланган ак карда.

Сирәк нарат ябалдашлары өстеннән каркылдап ала карга очып китте.

Бүген үзәк лаборатория халкы да мондадыр. Кичә бик гайрәтләнгәннәр иде. Кызганыч, Зөлфә аларга иярмәде, апасы Зөбәржәтнең сүзен сүз итте. Хәзер тегеләр, мөгаен, пионер лагерена ук житкәннәрдәр дә рәхәтләнеп, шау-гөр килеп тау шуа торганнардыр. Бәлкәм, карда, яр читендә, учак ягып чәй кайнату, бәрәңге пешерү хәстәрәнә дә керешкәннәрдәр инде. Кичәгенәк шулайрак сайрашканнар иде. Рәшитләр, Люсялар, Мәрьямнәр...

Кыз сулга каерылып, әле янарак кына салынган тирән эз белән урман ешлыгына атлады. Аннары кинәт ачыклыкка килеп чыкты. Күр, Чулман-дәрәя янәшәдә генә икән ләбаса! Әнә ул түбәндә калын боз һәм кар юрганына төренеп тыныч кына йокымсырап ята. Язга тикле шулай тын гына хәл жыеп ятар ул, аннан кубар... Аръякта — кин ак сахаралар. Куе рәшә эчендә жир күк белән тоташкан. Қояш яктысында күзләр камаша. Тып-тын. Ах, бу кышкы урманның, кышкы дөньяның тын хозурлыгы! Күкрәкләр үзеннән-үзе киңәеп китә. Қинәт кенә канат-

ланырга иде дэ Чулман-дөрҗә өсләреннән энә шул кин ак сахраларга таба тилпенә-тилпенә очып китәргә иде!..

Югарыда янә ала карга каркылдады. Эмма аның шыксыз авазы кызга ямьсез булып тоелмады, күнеленә пошаман салмады, киресенчә, кышның бу тылсымлы хозурлыгында үзенчә күркәм булып яңгырады...

Исенә килеп, текә яр өсте буйлап сузылган чаңгы эзе белән китте. Чикләвек куакларының, миләш, юкә агачларының шәрә чыбыкларына орынып үтте, ылыс ботакларына кунган бүрек-бүрек карларны бияләе белән сыпырып-сыпырып төшергәләде...

Чу, үр кашы буйлап ике кеше бара лабаса. Кардагы тирән эз энә кемнәрнеке икән. Егет белән кыз. Яшел кофта белән көрәнсу свитер... Белгән болар дөнья яменәң кайдалыгын!

Зөлфә, үзе дэ сизмәстән, адымын кызулуй төште.

Яшел кофта белән көрәнсу свитер, әлбәттә, үзләрен арттан кемдер кызыксынып күзәтүен уйларына да китерми иде. Менә егет чак кына тилпендә дэ кызы янәшәсенә басып, уң кулын аның иңбашына салды. Шудай ярым качаклашкан килеш әкрән генә атлый бирделәр. Менә бәхетлеләр!.. Кемнәр икән?!

Кечерәк кенә таучыктан төшкәндә икәвесе бергә этенеп киткәннәр иде... кинәт, качаклашкан көенчә, яшь нарат төбенә карга чумдылар. Аннары шырык-шарык көлештеләр дэ тынып калдылар.

Тукта, күрчә үзләрен: йомшак карга муеннан чумган хәлдә үбешеп яталар лабаса! Кубарга уйламыйлар да...

Зөлфәнең хәтта башы әйләнеп киткәндәй булды.

Ниһаять, кузгалыштылар, бер-берсенә булышкалап күтәрелделәр һәм, өс-башларын да кагып тормастан, янә качаклаштылар, янә...

Кисәк Зөлфәнең зиһенә чатнап китте, йөрәге жу итеп куйды: Фуат белән теге Асия ич бу!.. Ах, аллам! Кызый шундук якындагы чыршы агачы артына посты. Йөрәге аның чыннан да бугазына ук терәлеп, ярсынып тибә иде. Ярый әле, күрмәделәр шикелле, югыйсә, юри ияргән дип уйлаулары да ихтимал бит.

Асия булдырды, үз бөхете өчен көрәшә белде, жебеп ятмады. Инде хәзер исемнәрен дэ янәшә йөртәләр: тырышып эшли дэ, укый дэ беләләр дип, әле күптән түгел генә профсоюз жылышында телгә алдылар үзләрен, ул да түгел, хәтта газетага да язып чыктылар. Инде хәзер, бик теләсәң дэ, элеккеге егетенә бу чегән кызының кочагынан суырып ала алмассың. Мәңге ычкындырмас ул аны...

Теге елны Идел буендагы фестиваль дип башы әйләнгән чагында Зәбир очрамаган булсаңы! Гомере буена каһәрләнәчәк сәгатьләре, көннәре... Фуат эжәл белән көрәшеп, кызын көтеп ятканда да, Зөлфә аның янына бара белмәде. Асия белде, сыланды һәм жинде... Ә Зәбир аны хәтта Яңа ел белән дэ котларга теләмәде, дуңгыз. Димәк ки, онытырга, оныттырга исәбе... Ах, шул иблиснәң мәкерле шаукымына иярмәгән булсамы? Фуат белән, мөгаен, шушылай ук иңне-иңгә терәп, тез тиңентен карлар ерып йөрер иде. Инде былтыр ук өйләнешкән дэ булырлар иде...

Имештер, Фуат — гап-гади эшче, тормыш төбе, зимагур, ә бактың исә...

Әле былтыр гына Зәбир рухы белән шашынып, иләсләнеп йөргән чагында, Фуат ана атлап кына үтәрлек ямышайгән һәм мескен бер түмгәк кебек тоелган иде, ә хәзер, дөнья айныткычында әвәләнә торгач, бактың исә, егет буй житмәслек биек, текә һәм горур бер кыя икән...

Яшел кофта белән көрәнсу свитер, һич ни сизмиңә, көлешә-шаярыша, урман эченә кереп киттеләр.

Зөлфә дэ чыршы ышыгынан чыкты һәм, кинәт авыраеп киткән гәүдәсен көчкә өстерәгәндәй, салмак кына атлаштырып, юан нарат, чыршылар арасынан кирегә таба юнәлде.

Каян килде эле бу карга — нэлэт! Үзе күрөнми дэ, баш өстеннэн генэ эйлэнэ дэ үтэ. Тавышы шундый ямьсез, шыксыз.

Кая олакты соң эле жизнэсе белән апасы?

Урман тып-тын, урман эндәшми.

33

Тормыш үжәт нәрсә, бер дэ шома гына бармый.

Жиргә тыныч жан, саф вөждән белән ипле генә басып йөрисен. Хезмәтендә уңышлар бере артыннан бере килә тора, экренләп дан-шөһрәт яулый барасың... Һәм энә шулай акылың һәм жаның кушканны күтәренке кәеф белән эшләп килгәндә, бер дэ бер сәгәтьне син һич көтмәгәндә, баш түбәнә авыр күсәк белән кундыралар...

Госман Әхмеровка энә шулай искәrmәстән һәм суга белеп суктылар...

Партком утырышында булды бу.

Үзәк лабораториядә партгруппа үз канаты астындагы комсомол һәм профсоюз оешмаларына ничегрәк житәкчелек итә, ярдәме зурмы, кечкенәме дигәндәй — утырышта менә шушы мәсьәлә уртага куелган иде. Госман моңа риза булды гына түгел, андый тикшерүне үзе үк күптәннән теләп йөри иде.

Заводта гына түгел, бөтен ил күләмендә киеренке көрәш бара.

Бөек юлбашчының олы юбилее алдыннан игълан ителгән йөз көнлек удар ярыш!

Мондый чакта, бөтен Ватан буйлап сафландыргыч жилләр искәндә, инбашларыңа кунган тузаннарны кагынып тазарындан ни зыян?..

Партком үзәк лабораториядәгә хәл белән төптәнрәк танышуны ПТО инженеры Роза Бариевнага һәм тоз-сульфат цехы мастеры яшь коммунист Ленар Хәкимовка йөкләгән иде. Әмма аларның берсе дэ, үзәк лабораториядә ничә көн буена тыз-быз килеп йөрүләренә карамастан, Госманның үзе белән күзгә-күз карап сөйләшүне, хәл-әхвәл белешүне ни өчендер кирәксенмәде. Элементар нәрсә, югыйсә: итагәтьлек йөзеннән генә булса да, житәкчене күрмәмешкә, белмәмешкә салынмыйлар бит. Тикмәгә булмаган икән. Ленарның яшьлеге, тәжрибәсезлеге аркасында шулай килеп чыккандыр, э тегесе, мондый эшләрдә шомарып беткән хәйләкәр хатын, әлбәттә, юридер...

Утырышта партгруппорг Таися Мироновна, лабораториядәгә уңбер коммунистның роленә дәрәс бая биреп, хәлгә ярыйсы гына әйбәт анализ ясый белде. Мактанырдай эшләре аз түгел иде, әмма ул, һаваланудан бигрәк, аяк асларында чәбәләнгән, алга баруга комачаулык иткән житешсезлекләргә күбрәк тукталды. Аның чыгышын профорглары Жәгъфәрия Муллина белән комсорг Наилә Сафина тулыландырды.

Партком бүлмәсендә житди, эшлекле сүзләр сөйләп, үз-үзләренә принципналь жирлектә бая бирделәр.

Жәгъфәрия сөйләгәндә, заводның хәвефсезлек техникасына җавап бирүче Ваулин, эле күптән түгел генә Рәшит Сәлмәнов китереп чыгарган зур «ЧП»ны искә алып, профоргка бәйләнчегрәк сорау биреп маташты.

Ниһаять, сүз лабораториядәгә хәлләр белән танышкан кешеләргә бирелде.

Ленарның вак-төяк кимчелекләргә эллә ни исе китмәгән иде булса кирәк. Ул уңай якларга, макталырдай нәрсәләргә тукталды. Партком утырышында, соңгы вакытларда гадәткә кертелгәнчә, завод идарәсеннән дэ, цехлардан да зур гына актив катнаша иде. Ленар, шушы хәлне истә тотып, ахрысы, «менә нинди күренешләрдән, менә кемнәрдән үрнәк

лганда зыян итмэс иде» дип, ап-ачык үгеткэ дэ беркадэр урын биреп илди.

Роза Бариевна купты. Иомры иңбашларын селкеткэлэп, тирэн сунап алгандай итте, нечкэ итеп кырылган кашларын югары чөйде.

— Ленар иптэш хак сүз сөйлэде: үзэк лабораториядэ күркэм эшлэр, матур башлангычлар аз түгел... Минем үземэ калса, миңа аеруча техник эдэбиятның күчмэ китапханәсә ошады. Үрнэк төсөндә куелган. Үзешчән сангаты түгэрәкләре дэ гөрлөтөп эшли. Спорт та эллә ни аксамый. Яхшы ял итә беләләр... Әмма иң әһәмиятлесе — күп кенә ашыллар ижади эзләнүләргә тартылган...

Эйбэт кенә мактарга кереште әле бу! Роза Бариевна авызыннан мондый мактауларны көтмәгән Госман мыштым гына көлемсерәп тыра бирде. Дөрөс, ханым аның исемен бөтенләй телгә дэ алмады, сүя лабораториядәге уңышларда Госманның катнашы бөтенләй юк иде... Партгруппорг белән профоргны исә күкләргә чөйде. Анысы да ярый... Кызык бит! Госманның иреннәре капыл жыелды.

— Әмма эчнә бик пошырган нәрсә дэ бар, иптэшләр. Партгруппорг та, профорг та администрация эшенә, ачыграк әйткәндә, лаборатория житекчесенә кылангышларына күз йомыбрак карый кебек... Сорау бирергә рөхсәтме, Вероника Борисовна?

Әһә, шомә гына сыйпаштыра торгач, ярык табып, чөйне энә кая кыстырмакчы икән бу!

Өстәл түрөндә терсәгенә таянып утырган партком секретаре, рөхсәт сиздереп ым кагуга, Роза Бариевна, нәзек кашларын жимереп, партгруппорг белән профоргка күз атып алды:

— Госман Габдулыч үз белдәге белән лабораториядәге шактый кыйммәтле приборларны, төрле реактивларны туган авылына үзе укыган мәктәпкә озаткан. Дөрөсме? Дөрөс. Сөз бу хәлне искәрмичә калдыгызмы? Әллә...

Таня Мироновна, күзләрен зур ачып, иңбашларын бөрештерде:

— Мин аны белмәдем дэ...

— Ә мин белдем. Белдем генә түгел, кул да куйдым, — диде Жәгфәрия Муллина, калкынып. — Озатса соң... Эшкә ярамый торган нәрсәләр бит инде алар... «Списанный»... Бездә тиктомалга бозылып ятканчы, ичмаса, файдага китте...

— «Списанный», имеш... Барыбер дәүләтнеке ич! — дип чытырдады Роза Бариевна. — Нәркайсыбызның туган авылы бар, укыган мәктәбе бар... Эш болайга китсә...

Утырыштагыларның һәммәсә дэ директорга күз салды. Марк Львович йомры няген угалаштырды:

— Беренче ишетүем... Матур күренеш түгел: югарыдан рөхсәт та сорамайча!.. Соң, безнең үзөбезнең калада ике урта мәктәп бар, болар өстенә тагы подшефный колхоз белән совхозда берәр... Ай-һай, юмарт кылангансыз, Госман Габдулыч!

— Исегез китте инде иске чикмәнгә! — дип, сүзгә катышты Тиунов карт, тамагын кырыс кыргалап. — Бик әйбэт, бик дөрөс иткән. Үзөбездәге мәктәпләргә аз булыштыкмы? Аз булышабызмы? Инде кадеребез дэ кимеп бара кебек. Чит авылга, янәсә... Соң, чит илгәмени? Дошмангамыни? Монда мактарга лаек бер эш эшләнган, ә без, ә сез... Эх, кайчагында үтә тар күңеллелек күрсәтәбез дэ соң!..

Роза Бариевна бусын ук көтмәгән иде бугай, бер мәлгә ык-мык итеп торды, аннары йөзөнә елмайган сыман төс чыгарды:

— Сезнең белән килешергә дэ була, килешмәскә дэ, Иван Николаич. Ярар, бәхәскә кермик. Юк, минем сорауларым бетмәде әле, Вероника Борисовна... Минне тагы бер нәрсә хәйран аптырашта калдырды анда. Танышсан, беләсез икән. Ә без үзек лабораториядә барысы да ал да гөл дип тыныч кына яши бирәбез. Анда, бактың исә, Госман Габдулыч

үз канаты астына балдызын таткан, эле күптөн түгөл генә тагы чыткан килгән энәкәшен урнаштырган. Местәкыймә Афзаловна да кызын үз тирәсенә сыендырган, Римма Семелькина бертуган сәенелесен, тагы берике кеше шулай... Кызганыч, юрист утырмый монда, хәер, Марк Львович бар, ул үз чыгышында әйтер: туган-тумачалыкка, ямьсез әшнәлеккә тартмыймы икән бу? Законга сыйдырышлымы бу?

Бу хәлгә Госман Әхмеров мазасын жуеп утырган жиреннән купмыйча булдыра алмады.

— Белним, законга сыядырмы-юкмы, тикшерүчесе мин түгел, — диде ул, сабырлык сакларга тырышып. — Әмма бәйләнергә икән, иң әүвәл менә ни өчен минем кулга сугарга кирәктер: нәкъ менә сөз әйткән туган-тумачаны мин катырак кысам да инде. Кайчагында алар белән бергә бүтәннәргә шәп кенә төшкәли. Авыр йөкне бергәләп өстерәргә өйрәнәләр... Әйе, шулай, иптәшләр: гаепләргә икән, иң башта мине әнә шул кешеләрне буп-бушка артыгын эшләтүдә, ягъни изүдә, эксплуатацияләүдә гаепләү дәрәс булырдыр. Минем файдага түгел, завод файдасына... Ник дисәгез, миңа фәнгә жаны-тәне белән бирелгән чын фанатиклар кирәк! Ә гыйльми эзләнүләрдә бернинди дә норма юк һәм һичбер кайчан булмайчак та... Мәгълүм нәрсә.

Роза Бариевна усал итеп, бәбәкләрен агартып Госманга караган иде. Инде менә уң кулы белән бөеренә дә таянды.

— Ярый, инде кушкансыз икән, яшермичә тагы шунысын да әйтсез, Госман Габдулыч: сөз үзегезнең туган авылыгызга кайткач, үз кулыгыз белән карт-корыга хәер-сәдака өләшәп йөргәнсез икән. Дәрәс сүзме ул?

Баягы сораулары баласы гына булган икән, яманның атасы менә кайда икән. Оста йөртә бу чая хатын итәк астыннан утны! Тик барын да каян, ничек төпченеп бетерде икән?

— Бик дәрәс! — диде Госман, ачы көлемсерәп. Кинәт аның күңелдә юмор чаткысы кабынып алды. — Кулларым белән генә түгел, шушы бармакларым белән берәмтекләп саний-саний көмешен, бакырын жалләмичә өләшәп йөрдәм.

Әмма аның юмору кызган табага су сипкәндәй булды, ахрысы: каршы якны ярсиндырды гына.

— Көлмәгез, зинһар! Партком бу! Коммунист башыгыз белән яшермичә, курыкмыйча җавап та бирә белегез. — Бу минутта Роза Бариевна үзен алланың кашка тәкәсе дип хис итә иде бугай. — Өгездә жыен диндар карт-кортканы жыеп, корьән укуттырып ятуыгыз да ялганмы? Житмәсә тагы, атаклы фанатик карчык Мөхлисә абыстайны завод машинасында, аңлыйсызмы, завод машинасында! — өеннән китертеп, аннары кире илттереп куюларыгыз да дәрәслеккә туры килмиме? Тагы да шул... Оятрак булса да әйтим: бердәнбер малаегызны бәләкәйрәк чагында сөннәткә дә утырткансыз түгелме әле сөз?.. Минем бүтән сорауларым юк, Вероника Борисовна...

Роза Бариевна тантаналы бер кыяфәт белән урындыгына утырды да кулларын калку күкрәгенә кушырды.

Госманның башына кинәт кайна кан йөгәрдә, күз алдында ямьсез түгәрәкләр биешәргә тотынды... Кая монда юмор!..

— Соң бит ул авыру иде... сөннәт, ди, сиңа... Аны бит хирург... Без юримени?

— Зинһар, койрык болгамыйча гына, Госман Габдулыч: сөз бит коммунист кеше, житмәсә, житәкче кеше! Әле кайчан гына партком члене да идегез...

Роза Бариевнаның тавышында ук ачы мыскыл төсмере: янәсе, күрдәгезме, сиздәгезме инде кемгә ышанып, кемне мактап, хуплап ятканбыз моңарчы!..

Госман бүлмәдәгеләргә күз йөртөп чыкты. Һәммәсә дә тоньк пыяла аша күрәнгән сыман тоелды. Ваулин белән Мороз мәсхәрәлә көләмсәргән кебек авызларын кыйшайтканнар. Тиунов карт белән Герой Белобородов исә, муеннарын суза төшөп, иреннәрен кысып аптыраган хәлдә утыралар. Вероника Борисовна үзә дә шундыйрак халәттә шикелле: кашы-күзә жимерек, йөзә агарынган... Ичмаса, берәрсенә йөзәндә теләктәшлек чалымы сизелсә икән! Госманга шулай тоелды. Роза Бариевнаның зәһәр мыскылы түгел, нәкъ менә шушы хәл Госманның йөрәген яман ачыттырып алды...

— Димәк, мин икейөзлө? Минем шәхес мәсьәләсә уртага куеласын уйламаган идем, көтмәгән идем... Әмма минем кирәгем монда шул хәтлө генә кебек хәзер... Ярар, язма рәвештә аңлатма бирермен... Гафу итегез, иптәшләр, гафу...

Идәнгә шыгыр-шагыр басып, ишеккә таба атлады. Аны туктатучы булмады.

— Әһе, күрдегезме, сызды... Туры әйткән — туганына ярамаган ди шул!

Шапылдап ишек ябылуы һәркайсын сискәндереп жибәрде. Бер мизгелдә айнып киттеләр. Иң әүвәл чәчрәп Тиунов карт купты:

— Ниткән туры әйтү булсын бу! Тырнак астыннан кер эзләү дә түгел... Чеп-чи яла ягу бу, иптәшләр! Жә, Госман Габдулыч жебегәнлек күрсәтеп чыгып китте. Хәер, мин үзем дә мондый хәлгә түзеп тора алмас идем, пожалуй...

— Сөз каян жыйдыгыз мондый информацияне? — диде Белобородов, Роза Бариевнага кырыс карашын төбәп. — Үзеннән аныклап сораштыгызмы?

— Сорашмасам соң... — дип җавап кайтарды Роза Бариевна, тәкәббер генә кеткелдәп. — Кеше сөйли бит. Ә сүз, үзегез дә беләсез, иясе белән йөрми.

— Жыен имеш-мимеш! Партком хәтлө партком утырышын гайбәт сату урынына әйләндердегез... Оятыгыз юк! — дип, иягә гөрләп алды Тиунов карт.

— Аныктар өчен әллә сорау бирергә дә ярамыймы? Сөз, Иван Николаич, зинһар, тәнкыйтьне кысмагыз әле! Яклашмагыз да...

— Яла ягуның донос формасы, анонимкалар формасы гына булдыр дип йөридер идем моңарчы. Инде картлык көнемдә күрдем дә, ишеттем дә: бактың исә, моның сорау бирү формасы да була икән!

— Комиссия төзик давай, комиссия! — дип аваз салды мастер Чернов. Бөрьюлы Роза Бариевнаның үзен дә тикшерергә кирәк!..

— Мине? — Роза Бариевнаның тавышы кискәк чатнап китте.

Вероника Борисовна кулындагы карандаш белән графин пыяласын чыңлатып алды, аягүрә басты. Ниһаять, ул да үз хәленә килде бугай.

— Кызмыйк, иптәшләр, кызмыйк! Һәр чүп-чар аркасында, һәр талаш-ызгыш өчен комиссия төзәргә керешсәк, меңанлык сазлыгына муеннан батканыңны сизми дә калырсың монда... — Партком секретаре, иренен тешләп, бер мизгел тын торды, аннары усал бер караш белән Роза Бариевнага кадалып алды. — Ә сөз Госман Габдулычка бик зур гаеп ташладыгыз. Уңайсызлану гына түгел, хәтта оялып утырдым. Үзегез әйтмешли, партком бит бу, зур утырыш бу!.. Сөзгә дә, Роза Бариевна, аңлатма язып бирергә туры килер. Тикшерербез, аңлашырбыз. Әмма фактларыгыз расланмаса, үпкәләштән булмасын. Төрлө гайбәткә чик куярга бик вакыт безгә! Житкәндер!.. Ярар, иптәшләр, төп мәсьәләгә кайтыйк. Бүтән вакланмыйк. Инде болай да... Кемнәр сөйләргә тели?..

14 февраль, шимбэ, 1970 ел.

Бу соңгы бер-ике көнемдә эллә нишләдем. Йока бөтенләй качты. Инде менә тагы төн уртасы. Аптырагач, шушы көңдәлегемә ябыштым. Барыбер ишетер дип, парткомда булган хәлне Зөбәржәткә текмә-тек сөйләп бирдем. Шундук тузынып кабынды, элбәттә.

— «Сөннәт», ди, э, сыбызгы? Поликлиникада «авыру тарихыннан» күчәрмә алам әле мин... Йөрмәсен гайбәт чәчеп! Житмәсә, кайда диген! Судка бирерлек нәрсә бит бу!..— дип ябышты.

— Вакланмыйк,— дидем.

Аннары ул берара чигәсен тотып утырды да капыл гына:

— Карале, Госман, сиңа килгән теге анонимкаларның да иясе шул бәдбәхет Роза Бариевнагыздыр әле,— диде.

Үзем дә уйга калдым. Ихтимал, элбәттә, бик ихтимал... Эмма ул, нихәтле кара эчле булмасын, андый ук түбәнлеккә төшкәндер дип күз алдына китерәсе килми. Күнелгә сыймый.

— Тәгаен белмичә, гөнаһлы булмыйк, кулы да аныкына охшамаган иде бит,— дидем.

— Охшамаса! Бүтән берәүгә әйтеп яздыртуы кыен эшмени?— Зөбәржәт энә шулай үзенекен тукуй торды, мунча ташын кыздыра торды.— Эх, бөтенесенәң дә эзенә төшеп, анык дәлилләр белән көн яктысында халык алдында бер күрсәтсән иде шуның кара йөзен!

— Пычранасың бик киләмени?— дидем.

Зөбәржәт акылсыз хатыннардаң түгел, ахырда:

— Анысы шулай инде: яманның исе дә яман,— дип килеште тагы. Тына, тынычлана төште.

Энигә сиздермәскә тырышкан идек, эмма аның белгән корткалары бар, э тегеләренәң я кызы, я килене заводта эшли. Ишеттергәннәр. Яхшы хәбәр атлап килер, яман хәбәр йөгереп килер, диләр бит... Кара хафага төшеп, бөтенләй каушап калган.

— Соң, корьән аятьләре укыштырып утыруларыбыз хак бит, ди, хәер-садакасы тагы... Коммунист өендә ярамый торгандыр шул инде, нишләтерләр микән сине, улым?— ди.

— Кайгырма юкка, заманалар үзгәрде хәзер, күсәк күтәргәннәрнен дә кулыннан тотып ала беләләр, миңа пычак та булмас, тик син үзең генә рәнжи күрмә,— дидем.

Ни әйтсәң инде аңа?

— Рәнжүе бер хәл, инде нишлим икән хәзер?— ди бу.

— Үзеңнекен бел. Вөжданың кушканны эшлә,— дидем.

И газиз әнкәй... Аның үз кыйбласы, безнең үз кыйблабыз. Кемгәдер ярыйм, кемгәдер ошыйм дип, аны, бер аягы белән кабер якасына баскан кешене, рәнжетеп, үз кыйблама таба борырга тиешмени мин?! Көчәннән килгәнчә, бирердәен биргән бит инде ул тормышта. Әйе, карт анана инсафлылык, чын итагательлек күрсәтү урынына каты бәгырьле, кансыз-жансыз ханжа булсан, хақың бер тиен лә синен, адәм...

Уйлар йокыны качыра, йокысызлык уйлар тудыра. Сумалага баскач жәфаланган саескан шикелдерәк...

16 февраль, дүшәмбе.

Бүген эшкә барган идем, кабинетка Таися Мироновна, Жәгъфәрия Муллина һәм комсорг Наилә Сафина килеп керделәр. Өчәүләшеп. Лабораториядә гомуми жылыш уздырырга уйлаганнар икән. Парткомның карары эйбәт. Хәтта жилкендергеч, аны тиз арада үзезбездәге халыкка житкермичә ярыймыни?

— Шәп булыр, — дидем.

Әмма алар мине сагаерга да мәжбүр итте: жыелыш исеменнән Роза Бариевнаның яман кыланышына, чүптә актарынуына протест белгертмәкчеләр икән.

— Тимерне кызуында сугарга кирәк, Госман Габдулыч. Ачуның да кабарган чагы, — диде Муллина.

Мин көлеп жибәрдем. Ләкин юморга урын юк иде монда... Шундук төкселәнеп ачулана яздым.

— Сез нәрсә? — дидем. — Шундый житди, зур мәсәләләр белән шөгыльләнеп ятканда, эшнән иң киеренке бер чагында, чүпрә өстәп күпертмәкче буласызмы? Юбилей вахтасында бит без... Аңлайсызмы? — дидем.

Төшенделәр шикелле.

Парткомда да Вероника Борисовна белән каты гына сөйләшү булды. Әлбәттә, гафу үтендем. Әмма ул, тыела алмыйча, мине шәп кенә кыздырып, әрләп ташлады. «Ир егетләрчә ныклык» күрсәтә алмауда гаепләде. Аннары, тынычлана төшкәч, барын да бәйнә-бәйнә сорашты. Язмача аңлатуны кирәксенмәде дә... Хәлгә керде кебек.

— Шулай инде, карт әңкәләрне рәнжетергә беребезнең дә хакы юк, — диде һәм кырыс бер төстә өстәп куйды: — Тик үзек борыныңны салындырма тагы... Эшенә зыян килмәгәе, — диде.

— Борын салындырырга уйлаганым да юк, — дидем.

Ә Роза Бариевна, күтәргән күсәгенен бер башы үзе муенына төшәсен сизеп, чын-чынылап хафага калган, имеш. «Мин аны икейөздәлектә гаепләргә уйламаган идем, жыен гайбәткә чик куяр өчен, аныкламакчы гына идем», дип әйтә, ди. Хәтта миннән гафу үтенергә дә эзер икән. Боларны миңа Тиунов карт сөйләде.

— Елан чага да белә, кача да белә, — диде ул. — Шул бәндә югарыга үрләмәкче бит. Юк, минем урын тәтеми торсын инде хәзер!.. Ә син, Госман Габдулыч, беләсенме, ни өчен бәйләнеп маташты ул сиңа?

— Зинһар, юк белән башны катырмыйкчы! — дип кул селтәдем мин.

— Син тыңла әле!.. Парткомнан төшеп калдың, яулаган позицияңне какшатып, ачык көрәштән читләшә төштең... Йомшардың! Менә ни өчен! Бүтәнчә булганда кыймас та иде ул...

— Көрәш дисең, Иван Николаич, көрәш... Әмма аның ни зурысы, ни авыры алда бит әле... Роза Бариевна кебекләр белән генә дә түгел...

Шулай дидем дә ничектер ачылып китеп, күнелдәге серне, — әлегә дә баягы, — житди проблемаларны картка сөйләп бирдем. Башта күзләре шар булды, аннары авызы жәелеп китте.

— Нидер бар дип сизенгән идем шул... Әмма минем колакка икенче төрләрәк чалынган иде, имештер, син, жиң сызганып, докторлык диссертациясенә материал туплау, шуны язарга жыенып ятасың, ди... Бер китап төзегәнсең бит инде.

— Тагын имеш-нимеш, — дип көлемсерәдем мин.

Диссертация... Әлбәттә, аңа материал күп, эзер... Минем кул астында житмештән артык кеше эшлди. Телим икән, шуның яртысын, хәтта аннан да күбрәген берәр проблеманы тикшерүгә утырта алам. Зур мобильлек бездә! Житмәсә, өстән контроль дә жинелчә генә... Кайсы фәнни институтта бар шушундый мөмкинлекләр, шушундый шартлар?.. Ләкин ашыкмыйк. Производства принципияль үзгәрешләр булырга тора. Миллионнар исе килә лабаса монда! Ә диссертация янмый әле — көне килгәннен көтәр...

Кичен Муралев белән байтак эшләр башкардык. Тәжрибаләр өметле генә түгел, уңышлы. Инде озакламый цехка күчәчәкбез... Экономик исәп-хисаплар да эзер. Ниһаять, соавторлыкка хлорлы барий цехы

начальнигы Исаков белән баш механик Сомовны тартырга ният иттек. Юкса ифрат кыен булачак. Ярый, хәерлегә...

Күнел жилкендергеч эшләр!.. Эч пошулар, жанны кимергән вак-төяк хәсрәт кыйпылчыклары булмаган да кебек...

Юл йөргән, эзләнгән адәмнең итәгенә сырыша инде аның тигәнәге, бүтән чүп-чары да... Кагынырга, тазарынырга, рәхмәт, Роза Бариевна булышты берәз!..

35

Проблемалар, проблемалар... Төрлесе бар. Көн саен туа торалар, кабыргага төртә торалар...

Энә шул бетмәс проблемаларны хәл иткәндә, кем син, ни син?

Моңа чаклы, парткомда дилбегәнә Вероника Борисовна Савченко үз кулына алганга кадәр, Марк Львович аяк астындагы жирнең тибрәнгәләп куюын эллә ни тойганы юк иде. Заводта ул үзенең төп хужа икәнлеген аермачык сизеп яши һәм моны бүтәннәргә дә шәп кенә сиздерә белә иде. Тезген аңарда иде, һәм ул үзен житәрлек дәрәжәдә көчле дә, булдыклы да дип исәпли иде. Инде кайчакларда абынгалап куйган һәм аңа шуның өчен шелтәсе дә эләккәлгән икән, ни хәл итмәк кирәк: тормыш юллары сикәлтәле шул. Эшләмәгән кеше генә хаталанмый...

Зур гына предприятиенен, бер ритм, бердәм сулыш белән уйнаган оркестр сыман, чатакламыйча бер көйгә гөрләп торуы, әлбәттә, бик тә хәерле. Өстән караганда, Чулман заводында шулай да кебек — монда оста дирижер бар кебек. Әмма Марк Львович үзе генә белә: дирижерлык таягы аның кулынан төшөп киткән инде. Ул әлеге зур оркестрда хәтта беренче скрипкада да уйнамый шикелле инде. Скрипка бүтән берәүдә...

Олы юбилей алдынан удар вахтада хезмәт ялкыны дөрләгәндә, бу хәл үзен аерата нык сиздерә иде. Ул житәкләргә тиешле коллективта, бөтен ил күләмендәге кебек, көчле агым кузгалды, рухи күтәрәнкелек дулкыннары купты. Алар сиңа буйсынмыйлар. Алай гынамы, алар сине үзеннә, кочагына кысып, тирбәлдәрә сыман. Марк Львович, әлбәттә, бу агым-дулкыннарның нидән, ни сәбәптән туганлыгын бик аңлый, бик белә, мондый хәлнең килеп чыгуына шатлана, әмма бер үк вакытта, әлеге дә баягы үз оркестрында дирижерлык итә алмавы аның күңелендә тирән пошаманлык кузгатып, жанын сызландырып та куя иде.

Вероника Борисовнаның хезмәт девизы да, эш принцибы да ачык: «Политик интереслар белән хужалык итү интересларын бергә үрөп бара белгәндә генә төпле уңышка ирешеп була, партия безне шуңа өйрәтә», — дип яши дә, эшли дә ул. Шуңа күрә аңа күп өлеш ансаттыр да. Ә Марк Львовичка ничек, ул иң әүвәл кемгә таянырга тиеш? Үзенең урынбасарларынамы? Производство киңәшмәләренәме? Болар да, әлбәттә, зур көч. Ләкин аның да төп төреге — Савченко житәкләгән шул ук партком. Анда алар икесе дә берәр тавышка гына ия. Тик бөтен хикмәт шуңа: Савченко бүтәннәрне ничектер үз ихтыярына ансат кына буйсындыра ала, ул гына да түгел, кайчагында үз теләген, үз фикерләрен зур бер коллективның уе-теләге рәвешендәрәк иттереп бик тә оста әйләндереп куя да белә. Аңарда бер төсле серле сиземләү бар сыман. Ә директор Марк Львовичка житеп бетми шул андый осталык...

Хәер, Вероника Борисовна, чая һәм үткен хатын, партком белән дирекция арасында ерганак ерылырга тиеш түгеллеген үзе дә бик әйбәт аңлый шикелле. Берәрсә дә сорый калса, Левин, мөгаен, яшереп тормас иде: ул монысын да бик ачык сизде бит бер мәлне...

Бөтөн ил буйлап ныклы экономия режимы булдыру өчен кискен
ярәш жәелде. Аны-моны уйламыйча, халык байлыгын унга-сулга тара-
у, әрәм-шәрәм итүләр бетерелеп, һәр тиен исәптә булырга тиеш! Пар-
тия һәм замана шундый таләп куйды.

Болар ничектер абайламаганнар: соңгы елларда идарә аппараты
пактый кинәйгән икән. Тыгызланырга, кысрыкланырга ниятләделәр.
Ашыкмыйча, мәсьәләне һәр яклап һәм төптән килеп тикшерделәр. Тик
шуниң соң гына керештеләр. Сыктану-зарланулар да булмады түгел.
Ләкин нигездә шомга үтте. Администрация аппаратында бүселгән өлеш-
ләр киселде. Бер үк вакытта производствонң түбәнге звенолары идарә
эшләреннән бушаган белгечләр исәбенә ныгытылды. Бу исә — артык
ныгымнарның киселүен әйтеп торасы да юк! — һәр кайда жаваплылык
тисе үстөрөп жибәрде, оперативлык көчәя төште.

Шушы уңай белән Вероника Борисовна:

— Кулга-кул тотынышып көрәшсәң, әйбәт кенә нәтижәгә ирешеп
була икән, дәрәс бит, Марк Львович? — диебрәк Левинның күчелен
ачыктан-ачык кытыклап та алды. — Ләкин без идеалдан ерак шул әле...
Сезнең ишеткәнегез булдымы икән: Донбасста бер яхшы завод бар,
ди. Бөтөн предприятиеләре белән коммунистик хезмәт коллективы исе-
мен яулап алганнар, ди... Әкәмәт, имеш, анда! Администрация дә, парт-
комнары да эшләрен искитмәле оста корганнар, ди. Ах, шундый бер
жиргә барып, гыйбрәт-акыл жыеп кайтсаң иде бер, Марк Львович!
Сезгә дә, миңа да... э?

— Әйбәт булыр иде, — диде Левин.

Ләкин Вероника Борисовна шушындый минутта да жиңелчә генә
булса да төрттереп алудан тайчанмады:

— Кая инде безгә анда бару! Мәскәүгә аз йөрмибез. Шекино хим-
комбинаты энә башкаланың борын төбендә генә... Шекино тәҗрибәсе
ахында ни шаулылар, ни мактыйлар, әмма безнең чын-чынлап кызык-
сынып шунда аяк басканыбыз булдымы, ичмаса? Әллә ниткән пошмас
бәндәләр инде үзәбез дә... Юк, болай ятарга ярамас. Эшчеләрдән, бел-
гечләрдән бер төркем активны анда жибәрмиңа булмастыр.

Левин бусына да шундук күнде:

— Ә ниңә, оештырабыз аны. Файдасы тими калмастыр, шәт.

Мөнәсәбәтләре менә болай һәр чак итагатьле, иплә булып, эшләрә
гел шомга гына тәгәрәсә икән! Юк бит, тормыш дигәнең әллә ниләр
китереп чыгара да сөзештерергә генә тора...

Әле күптән түгел генә директор урынбасары Чагин белән ничек
килеп чыкты? Транспортка жавап бирә ул. Ел ярым эчендә ул иң чете-
рекле һәм авыр тармакта эшне ярыйсы гына көйли белде. Шомарган
бәндә — төмам эт каешы инде. Әмма ертлачлыгы да көчле үзенең. Шу-
лай тыныч кына ятканда, Главка аны эшеннән азат итәргә кушты.
Хикмәт шунда: директор урынбасарлары да, баш инженер яисә баш
бухгалтер шикелле, Главка номенклатурасында исәпләнә. Ә Чагинның
югары белем алганлыкка дипломы юк икән... Зар-үпкәсен шундук
сиздерде, хәтта: «Китәм сездән», дип янады. Левин бу хәлдә нишләсән?
Тотты да Чагинны шул ул транспорт бүлегенә баш итеп куйды һәм,
өстәвенә, аның хезмәт хахын да, элеккеге белән чагыштырганда, кырык
сумга арттырды. Мондый гына нәрсәләр директорның үз карамагында
бит хәзер. Чагинның түбәсе түшәмгә тия язды...

Әмма шушы хәлне кемдер минуты-сәгәте белән парткомга ишеттер-
гән. Телефон трубкасында Савченконның ачулы тавышы яңгырады:

— Сөз нәрсә, Марк Львович, казна кесәсе дигәч тә, шундый ертлач-
лыкка юл куясыз? Главкага үч итүегезме? Аның акчасында гынамыни
бәла? Политик һәм мораль жирлеген уйлап карадыгызмы? Меңләгән
коллектив ни әйтер? Нинди сүзләр таралмас, э?..

— Китәм дип куркыта бит,— диде Левин, кисәк кенә авызы кипкәп-леген тоеп.— Әнә, Чаллыга барып, автозавод төзөлешендә ниндидер урынга сөйләшкән дә бугай инде. Анда бит Чагин кебекләре суырып кына алалар.

— Күпөртәсез!

— Реаль карыйм. Транспорттагы хәл, Вероника Борисовна, үзегезгә дә бик таныш, мин монда ике кулсыз калыйммыни?

— Ә сез Чагинны гына алыштырырдай белгечләр бездә беткәндер дип уйлыйсызмы? Хаталанмагыз. Бусы бер... Аннан килеп, коммунист бит әле ул. Оятына көч килмәдеме икән? Тегендә киткән тәкъдирдә дә бездән характеристика сорамайча булдыра алмас ич. Чаллыдагы зур төзөлешкә андый ертлач эшқуарны ансат кына озатып жиберергә хакыбыз бармы әле безнең? Намус кайда? Килсен әле үзе! Сөйләшербез.

Парткомда гәпләре ни рәвешләрәк баргандыр — Левин, әлбәттә, тәгаенли алмады, әмма ул ап-ачык күрде: Чагин аның кабинетына чытык йөз белән килеп керде, сәер генә елмайгандай итте, аннары кулын селтәп:

— Төкерик без ул кырык сумга, Марк Львович! Дөнъя кендеге шунарга терәлмәгән ләбаса...— диде.

Барий тозлары производствосында килеп чыккан вакыйга тагы.

Бусы да шул кадрлар мәсьәләсенә бәйлә иде һәм, житмәсә, Чагин белән булган хәлгә ялганып ук китте диярлек. Шулай инде: кадрлар проблемасын партия органнары һәр вакыт күз агында тотта.

Берләштерелгән хлорлы барий цехына баш итеп кемне куярга? Төен очы менә нидә иде.

Левин ГОБ¹ башлыгы Сулиминны яклады: имештер, тәжрибәле, таләпчән һәм эшчән кеше. «Менә ничә ел инде үз участиын алдынгылар рәтеннән төшерми, сыйфат өчен дә ныккы көрәш жәелдерә белде», фәлән дә фәсмәтән.

Вероника Борисовна исә хлорлы барий производствосын житәкләгән Исхаковны хуп күрдә. Савченконың да дәлилләре ышандырырлык иде: дәрәс, ул яклаган кандидатура алай ук зур тәжрибәле түгел түгелен, әмма, аның каравы, егетнең инженерлык белеме төплә, эрудициясе зур, болар өстенә, ул Сулимин шикелле тәкәббер, дорфа кеше түгел. Ни өчен ышанмаска ди ана? «Яшь» булганы өчен генәме?

Левин ризалашырга теләмәде. Чагин вакыйгасыннан соң заводта бердәнбер хужа үзе икәнлеген катырак сиздерәсе килде бугай. Абрыйдәрәжә дигән нәрсә дә бар бит әле кешедә!

Әмма Вероника Борисовна да алай ансат кына чигенергә теләмәде. Ханымның таяныр терәге нык һәм ышанычлы шул... Левин кабинетында йомшак кәңәфидә тез чәнчеп утырган жирендә, ул күкрәген кабартып авыр гына сулап куйды да, күзләрен кыса төшөп:

— Ярар, маңгайга маңгай бәрәп, очкыннар очыртырдай нәрсә түгел, Марк Львович. Ләкин онытмыйк: кинәшләр эш таркалмас, ди. Партия волюнтаризмның тамырына күптән инде балта чапты,— диде.

Мәсьәләне партком утырышына куйды.

Язылган приказны бу юлы да кабат үзгәртәргә туры килде.

Профсоюз активында коллектив договорны тикшергәндә дә уйланырлык хәлләр булды. Елның елында кабатлана торган жыелыш. Тәмләп һәм кайнарланып сөйләгән эйберләре дә гадәттә тормыш-көнкүреш хәлләрен яхшырту, эш шартларын уңайлаштыруга һәм культура-агарту мәсьәләләренә кайтыбрак кала иде. Коллектив бакча булдыру, нефть-челәрнеке шикелләрәк профилакторий оештыру, фәлән дә төгәй... Әлбәттә, кирәкле эйберләр.

¹ ГОБ (гидрат окиси бария) — барий эчесе гидраты.

Бу юлы да завод һәм яшь җаланың социаль үсеш мәсьәләсенә тукталучылар булмады түгел, булды. Әмма ничектер гадәттә булмаганча кискен итеп хезмәт һәм производство мәсьәләләре куелды.

Шушы профсоюз активына кадәр завод цехларында жылышлар булып узган иде инде. Левин аларның берсендә дә катнаша алмады: ничектер вакыт таба алмады. Ишетүенчә, аларында ук администрация адресына каты гына сүзләр әйтелгән, имеш.

Нилектән әле бу?

Әйе, баш ватып торасы юк монда: теге ел азагында гына партия Үзәк Комитетының, ВЦСПС һәм комсомол Үзәк Комитетының экономия режимы һәм хәстәрлелек турында хаты ыглан ителгән иде. Әлбәттә, турыдан-туры шуның йогынтысы һәм тәэсиредер. Аннан килеп, бар халык бөек Ленинның юбилей вахтасына баскан лабаса! Рухларның иң кызган, иң кайнар чагы...

Бер-бер артып ашкынып чыгып басалар. Каушап, тотлыгып калучылар да булгалый. Әмма барыбер трибунадан берөзлексез утлы очкынар сибелә дә тора. Кай арада сүзләрнең аерата үткене Левинның йөрәгенә үк кадалып ала иде...

Кем ул Мирыч? Имеш, «Безгә дә шулай яманлыкка, әрәм-шәрәм итүләргә каршы күкрәк киереп, жан аямый ташланырга кирәк!» — болай дип, «Коммуна» кинотеатрының тынчу залын шаулатып, слесарь Әхмәтсафин әйтте... Мирыч... Чынынан да кем икән ул Мирыч? Левинның моңа кадәр андый бәндәне күрү сөйләшкәне түгел, хәтта исемен дә ишеткәне юк иде. Бу тикле һавага чөярлек ни эш кырды икән соң ул? Президиумда янәшә утырган цех башлыгы Белобородовтан сорашмакчы булып ымсыгган иде, тыелып калды: Белобородов иягенә таянган хәлдә, колакларын торгызып, трибунага төбәлгән иде.

Ә менә мастер Черновны бик әйбәт белә Левин... Өченче елны шушындый ук зур бер жылышта Чернов «волюнтаризм калдыгы» дип үк әйтмәде әйтүен, әмма «кара акыл белән эш итүләрдән төмам гарык инде, чик куярга бик вакыт» — диебрәк Левинга әйбәт кенә сылаган иде. Әйе, ул чагында хлорлы барий цехын реконструкцияләргә тотынып, аның алда уйланылганнан өчлэтә кыйммәткәрәк төшсә ачылгангач бәйләнгән иде Чернов... Күр, тагы «экономия» дип, «дәүләт дигәч тә, әндрй казнасымыни ул?» дип бигрәк хәтәр купты ла бу!

Үз чыгышында Марк Львович күңелендәге шөбһә һәм икеләнүен, әлбәттә, сиздермәде. Теленә елан төкөргән аның — чит илгә дипломат булып китәрлегә бар... Кызган башларны ипләп кенә берәз суындырмакчы булып маташты:

— Ныклап уйлашырбыз, киңәшәрбез, иптәшләр. Аннары, Главка ни әйтер бит? Күркәм башлангыч, билгеле, әмма ашыкмау, кабаланмау яхшы булыр,— диде.

Әллә ни ышандыра алмады шикелле. Күпләр аның чыгышына карт төлкеңең койрык болгавы дип карады сыман... Вероника Борисовна төксе, хәтта караңгы чырай белән тыңлап утырды. Әмма ул, трибунага чыгып баскач, ни директорга каты орынмады, ни залдагы кызган башларны тагы да кыздыра төшмәде, сабыр һәм тыныч тавыш белән әйтте:

— Дөрөс, иптәшләр, тәвәккәл — таш ярып, ди. Дәүләтебез интересында бу... Хәлне әйбәтләп өйрәнәрбез, мөмкинлекләребезне ныклап тикшерәрбез. Әмма озакка сузу да ярамас. Шушы зур тантаналы, гажәеп күтәренке олы юбилей елында максатыбызга, ниятигезгә, ирешергә тиешле без. Бу — безнең намус эшебез...

...Профсоюз активы жылышынан соң, Левин берничә көн буена үзен куәтле пресс астынан янычеләп чыккандай хис итеп йөрде. Һай, авыр да соң бүгенге заманда житәкче кешегә! Бер үк вакытта алла да син, иблис тә син, Адәм улы да син!

Завод хэллэрен анализлаудан бигрэк, үз халэтен нечкэлэүчэн булып китте...

Ни сэбэпле адым саен диярлек сөрлөгэ һәм чигенэ, хэтта жинцелэ бара соң эле ул? Куэтле агымга аркылы бастымы эллэ? Юк шикелле... Ни житми, нинди сыйфатлары яман? Принципиаль булам, талэпчэнлек күрсэтэм дип, эллэ бөтөнлэй вакланып, бэйлэнчек адэмгэ эверелдеме? Белеме-колачы тармы, эрудициясе азмы? Хэзер социаль психология бик модада. «Үз канатың астындагы микроклиматны тирэнтен белү бик тэ эһамиятле», дилэр. Шунуң ни нэрсэ икәнэн тэмлэп карамавы, аны юнлэп белмэве аякларын чэбэлэндэрэ микән эллэ?

Курсларда гыйлем-гыйбрэт жыеп яту кешене яңарта, сафландыра, элбэттэ. Ләкин ул ғына житмидер, күрәсен. Кешенең үзендэ төплө һәм ныклы бер нэрсэ булырга тиеш, ахрысы. Күкрәген эчтән жылытып һәм нурландырып тоткан үз йолдызымы, үз кояшымы шунда... Анадан яңадан тусаң икән! Ул чагында, үскэндэ, дөньяны өйрәнгәндэ, ниңгә һәм ничек тотынасыңны бик белер идең.... Булмастай хэл шул бу!..

Замана кемнэрне сайлый, нинди типларны алга сөрә?

Бер мәлне Левин баш инженер Мороз хақында: «Тормыштан артта калып, бер урында таптана. Замана графигы өстерэп барасына ышанып яшәүчэ бәндэ»,— дип, үзе өчен кызыклы ғына ачыш ясаган иде. Инде хэзер менэ ул үз-үзенэ мөнэсэбэттэ тагын да зуррак ачыш ясады: соң ул үзе дә Мороз сыңары икән ләбаса! Дәрәжәсе югарырак, хэлэ катлаулырак, әмма барыбер аның ише! Замана ике адым алга атлаганда, син бер генэ адым ясарга өлгөрәсен. Темп һәм ритм. Ритм һәм темп... Замана житэкчеләрдән ничэ адым алда баруын талэп итэ? Икеме, өчме, дүртме?..

36

Үзе турында Марс Абуздырин алай шапырынмас иде, мөгаен. Тыйнак егет. Лабораториядэ кичке чэй янында, ничектер күнелэ йомшап китеп, Зөлфэгэ сөйләгән, э Зөлфәсе жизнәсенэ...

Казанга профессор Бергман лабораториясенэ баргач булган бу. Монда, үзэк лабораториядэ, байтак кына матдэлэрнең термо-химик процесста кинетик үзгәрешен сыйфатлаган мәгълүматлар алынган иде. Спектраль анализлары да бар. Ләкин дөресме алар, юкмы? Бүтән жирдэ, бүтән приборларда сынап һәм чагыштырып карамыйча ярамый иде. Госман Казанга университет лабораториясенэ Марсны озатты.

Барып кERGән егет. Профессор үзе юк икән. Андагылар моны салкын каршылаганнар. Сәерсенеп һәм шикләнеп караганнар. Ник дисән, кәэфләрэ алама икән: полярографлары эштән чыгып, шуны көйлөп азапланалар, әмма көйли алмыйлар икән. Марс нишләсен? Солдат халкы чигенергэ өйрәнмәгән. Аның бит үз бурычы... Кыюсыз ғына үзенең ярдәмен тәкъдим иткән. Шикләнсэлэр дә, юл куйганнар моңа. Апыраганнан, йөдөгәннәндер, мөгаен. Шуннан, Марс-солдат жиң сызганып керешкән дә тегелэр ике көн буена төзэтэ алмаганны ике сөгатытэ рэтлэп биргән. Полярографлары жырлап эшли башлаган. Ах иткәннэр.

Ул арада лабораториядэ профессор үзе дә күрәнгән. Мактарга тотынган. Әмма лаборатория халкы чын хэлне төшендереп биргән аңа.

— О,— дигән профессор,— кулларың алтын икән, егет! Болай булганда, хөрмәтлө дустым, бәлкем, менэ монысын да рэтли алырбыз, э? — дигән.

Шулай дигән дә Марсны икенче бер прибор янына алып килгән. Солдат чигенсенмени? Колак артын кашыган.
— Ярый, карап карыйк,— дигән.
Бәхете бар икән. Мангаена бөрчек-бөрчек тир бәрәп чыкса чыккан, әмма көйләп биргән ул приборның бусын да...

Моның соңында профессор:
— Инде үзеңне кем дип белик, кадерлем? Кайсы вузны тәмамладың, кайда эшлисән? — дип сораган.

Марс үзенең кемлеген дә, университет лабораториясенә нинди йомыш белән аяк басуын да аңлатып биргән, аннары:

— Ләкин мин вуз тәмамламадым шул әле, керергә генә жыенам,— дигән.

— Китче!... Үзең вуз да тәмамламагансың, үзең инженер-мазар да түгел икәнсен, ә үзең... о, хайран тамаша бит! — дип, профессор егетнең беләгеннән эләктереп алган. — Алайса, безгә кер син. Нич икеләнмиң! Үзем булышырмын. Синең кебек алтын башны читкә жибәрергә ярыймыни? — дигән, имеш...

Әкияткә тартым, әмма чынга да якын.
...Менә ул әлеге дә баягы «алтынбаш» Госманның каршысында кабинетта басып тора. Төз, чандыр гәүдәле солдат-ракетчик. Әмма аның хәрби киёмне салып атканына биш былтыр инде. Өстендә ак халаты. Жиңиәрен сызганган. Кулында ак кәгазь бите. Йөзө борчулы.

— Ни йомыш, Марс?
— Менә, Госман абый, гариза белән кергән идем әле.
— Гариза? Тагын ял кирәк булдымы әллә? Иртә булмасмы?
— Мин сездән китәргә исәп итем әле. Эштән, дим.
Госман урыныннан ук торды.

— Нәрсә-ә-ә? Нишләп тагы? Син үз акылыңдамы? Исәреп түгелме?
— Түгел... Шул, автозаводка инде. Комсомол путевкасы белән... Менә сезгә гаризам да шул хакта инде.

Госманның тамак төбенә йота алмаслык төер утырды.
— Чал... Чаллыга алайса?.. Соң... соң... хатының ризамы? Син бит әле өйләнгән кеше.

— Риза булмыйча! Шуңа күрә без өйләнешергә ашыга төштөк тә... Сәкинәгә дә путевка язалар. Энә кая, жеп шунда инде ул.

— Энә белән жеп, имеш... Күр сине! — Госман егет сузган гаризаны кулына алды, әмма укырга ашыкмады. — Анда ни эшкә кермәкче булдыгың соң?

— Анда шәпләп укыталар да, өйрәтәләр дә, Госман абый. Сәкинә маляр булмачы. Ә мин үзем... Белмим әле. Бәлкәе, ташчы булырмын, ә бәлкәе, монтажга тотынырмын. Минем кул теләсә нигә ябыша бит. Үзегез беләсез.

— Ябыша, ябыша... — Лаборатория башлыгы тыела алмады, ярсуы тышка бәрәп чыкты. — Аз гына миң эшлиме синең, юкмы, Марс? Дәүләт югарылыгыңнан уйлап кара: кем белән алыштырым сине? Ташчы, монтажчы... Анысы аңсатрак аның. Ә югары квалификацияле белгечне, электроникада синдәй останы өлгертүе жиңелме, ә? Акылың бармы, дим, иблис өшкөргән нәрсә?!

— Кеше акыл белән генә яшимени? Жан да бар бит әле.
— Жан?

Госман, башын түбән игән килеш, тәрәзә янына килде. Егеткә арты белән борылды. Укылмаган гариза өстәлдә ята бирде.

Куз алдына мондый күренеш килеп басты: юка кырпакка төрәнгән киң сахра... Салам эскертләрә... Ачы жил... Булачак автогигант жирләрә... янәшәдә хезмәттәше Рива белән шофер Салим... Ни дип лаф орган иде әле ул шул вакытта? Әйе: «Их, яшь чак түгел, нич нигә карамыйча

килер идем мин мондагы гигант төзөлөшкө! — диген иде... Э хазер, бак, шуның киресен сукалый. Бүтөн берүүгө... Ни хэл бу?

Алар заводиннан байтак кеше нялөшкөн жылы урыннарыннан кубып, тегендөге михнөтлөргө чыдарга китте дө инде. Шофер Сәлим дө шунда. Директорлары Левин: «Каян табарга инде Сәлим кебек унган егетне миңа?» — дип, зар сыкранып йөри хазер... Нинди сихерле көчкө ия булды эле ул автозавод?

— Аннан килеп, Госман абый, мин үзем белән бер дивизионда хөмөт иткөн ике иптөшкө дө хөбөр салган идем. Ахирилөр идек. Аларда да дөрт кузгалган. Берсе — Кременчугтан, икенчесе — Жизказганнан. Бусы казакъ егете. Вөгдә-иман бит.

— Казакъ егете. Солдатлар... Вөгдә-иман, имеш... Соң, аңлыйсыңмы: терелөтө суясың бит син мине! Эшнең иң кызган чагы. Приборлары беткөнчө жигәсе... Жан дисең икән, энә кызларны, Зөфәрне бар приборларның нечкөлегенә өйрөтөп китсән иде, ичмаса.

— Зөфәрнеме? Соң... ул да өч-дүрт көн инде гаризасын кесәсендө йөртө бит. Сөзгө күрсөтөргө генә шүрли эле. Путевкалар бергә языла безнең...

— Зөфәр, дисеңме? Кая, чакыр эле үзен... тиз!..

Бусын ук көтмөгөн иде Госман. Эшкө кереп, беркадәр вакыт үткөчтө, Зөфәр, жилкуар Зөлфә шикелле үк, үз-үзенә хужа булырга, мөстәкыйль яшөргө ниятлөп, алардан киткөн иде. Тулай торакта Рәшит Сәлмәнов үзе янына сыендырган иде аны. Соңгы араларда энә ни өчен күзгө чалынмыйчарак йөргөн икән, мәми авыз...

Керде. Колгадай гөүдәсен селкеткөлөп алгач, тураеп катты. Күзлегенә орынды. Э гаризасы инде таушалып беткөн...

— Син үпкөләмә инде, Госман абый. Киңәшмөгөн өчен дим. Тегендә этилөр дө ачуланмаслардыр... Бүтөнчө булмый! Мин автозаводка барып кайткан идем инде. Искитмәле эшлөр анда, абый! Экияттөге кебек, — Зөфәр күзлегә аша күзлөрөн мөлдөрәмә тутырып карады, сабылларча беркатлылык белән авызын ерды. — Э укырга кайчан да өлгерермен эле... Ие бит?

— М-м-да...

— Аннары, туганын үз янына алды дип, бөйлөнөлөр дө бугай эле сиңа...

— Чүп сүз ул. Аны әйткөн кешенөң йөзенә төкерик, энем... Э мин сөзгө шундый да өмөт тоткан идем, шундый да...

Госман тәрәзөгө күз салды. Тышта иренеп кенә сирәк кар бөртөклөрө төшкөли иде.

«Автогигант... Эле төзөлө генә башлаган. Жиргә ятып тыңласаң, андагы дөбөрдөүне ишетәсең кебек, анда купкан дулкыннар жанын айкап жибәрә сыман... Әллө ниткөн катламнарга үтөп керә, әллө көмһөрне йөкымсыраган хәллөрөннөң уята. Бу айларда, бу көннөрдө, хәтта шушы сөгәтлөрдө менә болай йөзлөгөн, мөңлөгөн конфликт туа торгандыр. Вагы да, эресе дө... Озакламас, тагын өч-дүрт елдан монда, алар каласында да, галәмөт зур төзөлөш жәелөчөк бит. Яңа химкомбинат... Көтөлмөгөн нинди социаль, нинди психик үзгөрөшлөргө дучар булырлар икән эле? Чын эгөр, Ватан картасында Чулман-дөрья буендагы бармак бите белән генә басарлык нокта илнең үзөк бер жиренә өверөлөп бара сыман...»

— М-м-да... Хикмөт өстенә хикмөт... Анда баргач та, шөт, сынатмасыздыр инде, э? Тукта, ашыкмагыз, минем сөзгө каты шартым бар эле: олы юлыгызга купканчы монда ун көн буена жимертеп эш күрсөтөсөң! Көнөнә жиде сөгәт түгел, уникешөр сөгәт!

— Була ул, Госман абый!

Ике егет мыштымгына чыгып киткөч, Госман кайнар маңгаен берәз вакыт тәрәзөнөң салкын паяласына тидереп торды...

Яз котырынып килә... Галәмәт!

Иртүк уянып, эшкә барганчы, берәз саф һавада йөрүчән булып киттем әле. Шәп: жан уйнаклай, ә зинен ачыла бара!

Бүген Туйма буендагы эрәмәлектәргә үк барып житә яздым. Аяк астын төнлә яхшы ук чираткан. Һава тыгыз — зыңлап тора сыман. Үпкә белән түгел, йөрәк белән сулайсың кебек...

Кайткан чакта булачак «Яшьлек» паркы аша үттем. Көзен утырткан үсентеләребезнең бөреләре инде күренә дә башлаган. Бары да хәлләп, тернәкләп китә алса икән! Яшеллек... Азабы, ах, күп булыр әле аны! Әмма жанны аямабыздыр...

Үр битләре инде күптән шәрәләнгән. Озакламый анда кояш нурларында жылынырга карт-коры чыгар, бала-чага чыркылдый башлар, ә дугайлы үр үзе йомшак һәм ямь-яшел чирәмлеккә әверелер. Инде күп көтәсе түгел...

Шунда басып торган чагында кисәк хәйран калдым: һавада, баш өстемдә, тургай сайрарга кереште... Тургай! Инде килеп житкән дә икән беренче яз кошы... Үзе күреми дә!

Монарчы аны үзезнең бу тирәдә ишеткәнем юк иде минем. Әлгәре дә килгәләде микән, оялады микән безнең кала тирәсендә? Әллә мин генә, туңган бәндә, моңа кадәр абайламыйча йөрдемме икән?

Шашынып сайрый. Куанычы зур, күрәсен...

Күнелне әллә нишләтте: нечкәртте, жилкетте... Ә бит жанның бик тә ямансулаган, бик тә кыйналган чагы иде. Бер дә сәбәпсезгә түгел, билгеле. Сәбәбе авыр...

Мин һич уйламаганда, Ривабыздан колак кактык: очты сөйкемле жанбыз!

Кай арада: «Абайлаган булсам, Нефте-Чала тарафына жибәрмәгән дә булыр идем», — дип уйлайым, पोшынып... Ләкин кеше язмышына киртә кую килешер идеме? Ярамавы хак.

Күнелен шунда калдырып кайткан икән, бахыр. Егетенең исеме Жәвад. Сумала мыеклы. Болай чибәр генә. Акылга да төпле сыман...

Туйлары 8 нче мартта булды. Бөтен лаборатория купты. Минне дә дөшкән иде. Бик инәлгән иде. Ләкин ничек барыйм?

Туйның олысы тегендә буласы, ди, әле.

Сабуллашканда Рива кулын озак кына ычкындырмыйча торды. Нәфис һәм йомшак кул. Кайнар кул! Ә зур дымсу күзләрендә сагыш та, куаныч та... Һай, зур хәзинәмнән мәхрүм итте дә мине ул елгыр әзербәйжан! Кадерен белерме?

Авыр, бик авыр. Күнелдә бушлык.

Марс белән Зөфәрнең китүе башка балта түтәсе белән кундыргандай булган иде. Ә бусының очуы тәмам көл итте...

Шулай, лабораториябездә көчәю, ныгу урынына, таркалабыз, какшыйбыз сыман... Я, кем алыштыра алыр Риваны? Зөлфә дә, Люся да яшә әле, белгеч булырга өлгереп кенә киләләр. Боларының да «гыйшык-мыйшык» дип, «парлашабыз» дип, мөгез чыгарып куюлары бик ихтимал бит. Тизрәк бер эзгә басып, төпләнен куйсалар иде, ичмаса...

Планның корган буласың, өметләргә таудай өясең, хыял чөтәләрләре үрәсен, бактың исә, үргәнең комнан ишелгән булып чыга. Тормыш усал кизәнә, каһәр... Ярар, өметсез шайтан булмыйк әле...

Ә Ривага мең рәхмәтләр! Күп булышты, күп тырышты. Житмәсә, киткән чагында: «Аралар өзәлмәячәк», дип ышандырды. Мөлаемлыгын, тыйнаклыгын әйтмим дә, аның шикелле гыйльми эзләнүләргә беткәнчә бирелгән фанатик жанлы берәү килерме инде безгә? Эх, кадрлар, дибез, кадрлар...

Ун-унбиш көн элек хатлар язып тараткан идём. Төрле институтларга, төрдөш заводларга.

Үзөбездә гыйльми конференция уздырачакбыз.

Ярдём итешергә ымсынып торучылар булган кебек, яшерен мыскыл белән:

— Ай-һай, Госман Габдулыч, үзөбездә ВХО советының башы булырга өлгөрмәдең, энә ниләр кузгатып йөрисең. Тик фән әһелләре безнең ише завод жиренә килергә алай атлыгып торыр микән?— дип, көлемсәргән адәмнәр дә юк түгел иде.

Телемне тешләдем мин. Сабырсызланып көттем. Өметем акланды. Инде менә Казан университетыннан, КХТИ дан, хәтта КГМИ дан жавап хатлары килде, ике-өч төрдөш заводтан тагы... Ризалар!

Фәндә без дә сүз әйтә алабыз лабаса. Әйтергә тиеш тә! Үзөбездән дә биш-алты кеше эзерләнә.

Әх, алдаирак кубасы калган икән! Ленин юбилеена өлгөрә алмабыздыр. Хәер, хафаланмыйк: Татарстанның да олы юбилее ич. Ялганып китә диярлек.

Докладларың тезисларын типографиядә бастырасы. Шуны дауыйлар. Эшләрбез.

Көндезләрен күбрәк вакыт цехта уза. Хлорлы барий житештерүнең кыскартылган схемасы белән янабыз. Яна соавторларыбыз Исхаков белән Сомов шәп. Идея кузгалуында, тикшерү-эзләнүләрдә катнашулары булмаса да, аны тормышка ашыруда жан аямыйлар.

Карт төлке Мороз да, безнең учак жылысына кул сузып, жылынмакчы иде дә бу юлы без аңа елмаймадык.

Ә директор шундук күтәрәп алды, хәтта ашыктырып маташа:

— Давай, давай, иң беренче эшегез шул булсын! — ди. Борыны сизгер аның: миллионнар исе килә ләбаса... Главкада соңгы арада хәле хөртирәк, ахрысы, анда да күкрәк сугарга жай...

Левинның уңай мөнәсәбәтен истә тотып, мин жир асты эремәләренән йод-бром житештерү мәсьәләсен дә ачыктан-ачык куйдым.

— Безнең гыйльми отчет эзер. Техник-экономик мәгълүматлар да эшләнеп ята. Бусын да озакка сузмыйсы иде. Директив органнарга кичекмәстән мөрәжәгать итәргә кирәктер, Марк Львович,— дигән идём, чырае нишләптер капыл караңгыланды.

— Инде эзер дәме? Кабалаңмадыгызмы? Зуррак фәнни учреждениегә тикшерергә бирәсе иде аны, һич югы, үзөбезнең Главка карамагындагы берәр институтка тоттырасы иде. Шуннан соң күз күрер иде,— диде.

— Үз-үзеңә ышанмаумы бу?— дидем мин.— Юк инде, безнең проектның әллә ни гомерләр томаланып ятуын теләим. Көн кадагына сугыласы нәрсә ул,— дидем. Нигәдер ачуым купты, тавышны күтәрә төштем: — Ә Главка институтлары минем өчен авторитет түгел. Турысын әйткәндә, аларның яртылаш туздырып, таратып, алардагы талантлар исәбенә безнең ише завод жирендә фәнни-тикшеренүчеләрне көчәйтәп жибәрер идём мин. Никме? Аларда байтак халык: «Алма пеш,— авызыма төш!» диебрәк утыра...

Әлеге институтларның бер ишесе, завод белән договорга кереп, Левинны кәкре каенга бер генә тапкыр терәмәде шикелле, алай да директорның күзләре шар булды, аннары миңа:

— Ревизионист! — диде.

Аңлап бетерә алмыйм мин Левинны. Хәтәр дулкыннарда айкала сыман: бер — дулкын сыртын иярлэгәндәй була, бер — упкында тыпырчынгандай күренә...

Әллә томан, әллә куе рәшә. Күк гөмбәзен тоташ соры болытлар то-
лап алган. Аларның агылганы сизелми дә...

Дым, дым... Тын алуы да кыен. Үзәнлектә бигрәк тә...

Кая монда сина тургай, кая кошлар сайравы!..

Табиғат тикмәгә авыраймаган, тикмәгә хәлсез тынлыкта сагаеп
илмаган икән...

Өйгә өстерәлеп кайтуыма, радиодан, балта түтәсе белән кундырган-
ай, авыр хәбәр: кичә Казанда Гыйлем ага Камай вафат булган!..

Тетрәндем.

Соңгы мәртәбә Менделеев съездында очрашкан идея, бергә утырган,
бергәләп йөргән идея. Дустанә сөйләшүе әле дә колак төбендә яңгырап
ора сыман, мөлаем, саф елмаяуы әле дә күз алдымда...

Ничәмә йөз кешегә аякка басарга булышкандыр, азмы кешене фән-
нен тылсымлы юлына кертеп жибәрмәгәндер? Арада мине дә...

Үз тармагында аллаларның берсе иде, ачышлары белән бар дөньяга
мәшһүр иде.

Фәндә аның урыны һәм йогынтысы кайбер академиклардан бер дә
ким түгелдер.

Гыйлем ага Камай.

Бик тә бала жанлы кеше, диярләр иде. Үлеп чәчәк яратыр иде. Күп
күргәләдем. Исиәп торулары әле дә күз алдымда...

Изге рухлы чын адәм...

Химиклар съездының азаккы көнендә Таврический сарайның Овал
залында галәмәт зур банкет оештырылган иде. Гыйлем ага белән бер
тирәдәрәк булдык без. Хәмерне әллә ни йотмады да бугай, әмма тостны
шәп әйтә белде:

— Фәнебезнең киләчәге өчен, аның авыр һәм сикәлтәле юллары,
әмма якты балкышы өчен, менә Госман энекәш кебекләренң янар йол-
дызы өчен бер күтәрик әле, дуслар! — диде.

Бу сүзләре мәңге онытылмастыр...

Әйе, аның хезмәте безнең эшләрдә давам итәр, көрәшебездә аның
да ялкыны сакланыр. Авыр туфрагы жиңел булсын!..

38

Күптән күрешкәниңерә юк иде.

Сәрия икенче нарасыен алып кайткач, Зөлфә аларның бәбәй туенда
була алмады алуын — чөнки анда Фуатның да булачагы шиксез иде —
әмма нәни жанны бик тә хөрмәтләве йөзеннән, бүләкнең әйбәтен илткән
иде.

Һәм менә кичен шактый сонга калып репетициядән кайтып килгән
чагында, яна киbet янында тап булды ул ана... Кочаклаштылар. Нигә-
дер эссе булып киттеме, икесе бердәм диярлек пальто якalarını төшер-
деләр, маңгайларын ачып жибәрделәр. Витрина яктысында Зөлфә
әүвәлге хезмәттәшен һәм дустан сагынып, сөеп жентекләде. Йөзе
шактый сулып киткән кебек. Күз төпләре күгәрәнке. Ә тавышы көр.
Бик әйбәт, таза-сау яшәүләрен әйтте, нәниенң тупырдатып үсүе хакын-
да авыз тутырып сөйләде, бу нигездә аның чак кына һавалануы да
сизелде, әмма шуның артынан ук көенечен дә әйтә: күкрәгенә сөт аз
килә, бәбиенә житми икән. Ана кеше бит... Аннары сөзеп карап алды да:

— Соң, үзәңдә ни хәлләр? Бу араларда нишләптер кермисен дә,
күрәнмисен дә... Әйбәт ятасыңмы? — дип сорады.

— Әйбәт. Шау-гөр! — диде Зөлфә, жиңелчә кеткелдәп. — Минем,
беләсең инде: басылып эшлисе, күзләре тонганчы укыйсы, аннары тыпыр-

тыпыр бинсе, жырлыйсы... Цехлар арасында эстафета бара бит, олимпиада тагы... Удар юбилей көннөре ич.

— Беләм. Алайса, эйбат, дисен? Мин генә ул өйдә бикләнеп бәйкөчөп утырам... Ярар, көөнмик! — Сәрия кинәт пышылдап айтте: — бездә яңалык булырга тора: Фуат абый өйлөнөргә йөри бит. Туйлар тагын өч көннән. Бу ялда...

— Өйләнсен. Бик эйбат, бик вакыт, — диде Зөлфә, гамьсез генә. Бу мизгелдә аның бу хәбәргә чынлап та исе китмәгән иде, ул хәтта «кемгә?» дип тә сорамады.

— Ә син кил, яме? Ул чакырмаса, мин чакырам менә... Бергә-бергә утырулар күнелле булыр. Чынлап, Зөлфә!

— Фуат туенамы? Ашларына таракан булып төшәргәме? Өнөндәме син? Үзегезгә ничек тә бер сугылып чыгармын әле. Бер туйганчы сөйләшеп утырырбыз, гайбат сатарбыз, ичмаса... Килештекме?

Дусыннан аерылып, караңгы сукмактан тулай торагына таба атлаган чагында гына Зөлфәнең йөрәге кисәк-кисәк чәнчеп-чәнчеп алды. Димәк ки, өйләнә... гөрләтеп туй итәчклар...

Адымы әкрәңиде. Ә сукмагы караңгы. Дөм караңгы... Нигә дикерде әле ул бу аулак һәм куркыныч тыкрыкка?

Кешеләр парлаша. Марс та өйләнде. Рива да очты инде. Һәр кайсы үз аясын корырга кереште. Бәбиләре булыр...

Асия сихерли белде. Чибәрлегенә төкерәсе. Акылы белән дә Зөлфәдән өстен булдымы әллә ул чегән кызы?

Үткән шимбәдә генә «Коммуна» кинотеатрында күргән иде ул аларны. Күрдә һәм янып утырды.

Цехлар арасында юбилей эстафетасы бара. Бу шимбәдә Фуатлар цехы эстафетаны гипосульфиттагыларга тапшырды. Юри шулай оештырганнар шикелле: Фуат эстафета таякчыгын Асияга тоттыргандай килеп чыкты.

Фуат — алдынгы эшче. Мактап телгә алдылар. Аннары, цехларынан өч-дүрт егет арасында ана да «Үз профессиясенен алтын кулы» дигән грамота тоттырдылар. Бик бәләкәй, бик матур транзистор бүләк иттеләр. Шул транзистордан агылган күнелле һәм талгын музыканы тыңлый-тыңлай бер-берсенә сыенышып кайтканнардыр, әлбәттә. Бәл-кем, шушы минутта да аның колагын икәүләшеп борып азаплана торганнардыр?

Залда Фуатның әнисе Рабига апа белән үги әтисе Мирыч та утыра иде. Алар белән янәшә үк нәфис озын муенлы, сумала чәченең тәлгәшләрән кабарткан Асия... Бер мәлне Сәрия Зөлфәгә сөйләгән иде: имештер, аның әнисе — Рабига апа ул «чегән кызын» тупсаларына якын дикитерергә уйламый, имештер, аны жене сөйми һәм сөймәячәк тә, ди. Фуатның әнисе инде күнгән, инде буйсынган, күрәсен. Ә бәлкем, жанына якын да итә башлагандыр? Әнә бит ничек күнелле гәпләшеп алгаладылар.

Ә Фуат, әлеге грамота белән бүләкне алгач, төз, калку гәүдәсен ничектер катырган шикелле, куанычын яшерә алмыйча, балкып, кире килдә дә әнисе белән Асия арасына утырды. Асия һич тартынмыйча, беләген аның иңбашына салды... Нәкъ менә шул мизгелдә Зөлфә үзенң бар гәүдәсе көзән жьергандай тартышып куюын һәм табан асларына тикле кызыша башлавын тойган иде...

Ә Зәбиренә өмет бөтенләй киселгән инде. Егет кисәге Зөлфәне хәзер бөтенләй искә дә алмый торгандыр, инде ниндидер күбәләк белән тормышын төенлөргә жыенып йөри, ди, имеш... Әх, шунда, Тольяттига барып, аның ул нәрсәкәенә бер күз төшереп үтсәң иде. Чибәрме, искитәрлек сөйкемлемә икән? Зөлфәдән күпкәме өстен икән?

Мондыйрак жай әле күптән түгел генә туа да язган иде.

Ел башында көтмөгөндө генә Главкадан жааплы, кичектергесез бер зур эш — йөкләмә тагылды. Идел буенда Тольятти каласында автозавод корылып бетеп килә, андагылар юбилей көннәрендә беренче автомобилләр чыгарырга да жыеналар икән — менә шуларга ярдәм йөзөннән хикмәтле бер препарат әзерләп жибәрергә кирәк икән. Анда, кою цехларында, ахры, сыек алюминий эретмәсен ниндидер окислылардан һәм эрегән газ калдыкларынан тазарта торган препарат шунда... Италиянарда «Альпургол» дигән нәрсә бар ди барын, әмма аны алтын валютага сатып алып ятаргамы? «Үзбездә булдырырга тиешбез!» — дигәннәр югарыда.

Жизнәсе Госман үзәк лабораториядә тәҗрибәле өлкән инженер Мөстәкыймә апалары житәкчелегендә махсус «мобиль группа» төзедә. Көнне төнгә ялгап диярлек эзләнәргә керештеләр. Бетмәс тәҗрибәләргә күмелделәр. Зөлфә дә шул «мобиль группага» эләгергә бик кызыккан иде. Жизнәсе:

— Кирәкмәс, үз эшен дә муеннан элел — диде.

Хикмәт шунда: эшләре унышлы тәмамланган тәҗдирдә, әзер продукты тегендәге автозаводка кем дә булса илтәчәк бит. Моңы Зөлфә бик тиз абайлап алган иде дә тәтемәдә шул.

Эзли, азаплана торгач, нидер китереп чыгардылар. Әйбәт сыман, хәтта, сынап карар өчен, ике сыйфатта әзерләнгән.

Тольяттига, тикшеренүләрдә иң күп тырышканы да шул булды, үткендә дә житәрлек дип, комсорглары Наилә Сафинаны озаттылар.

Барып кәргән бу. Сафинаның үзенен дә чайлыгы түбәсеннән ашкан, житмәсә, лаборатория житәкчесе дә юлга чыгар алдыннан өйрәтмичә калмагандыр, — юморны аның жизнәсе Госманга бир инде, — кызыл тегендәге белгечләргә иң әүвәл препаратның «әйбәт» дигәннен тоттырган. Сынап караганнар икән: «Шәп бара бу!» — дип мактаганнар.

Икенче көнндә «бик әйбәт» дигәннен биргән. «О, гажәп ич моңысы! Чит илнеке бер кырыда торсын! — дип, бусына бөтенләй һуштан язганнар, имеш. — Инде болай булгач, аның производствосын да үзегезнең заводта жайларга туры килердер», дигәннәр.

Наилә, монда кайткач, түшен киерә-киерә сөйләнде:

— Мактанырга да, һаваланырга да тулы хақыбыз бар, кызлар: «Жигули» конторына бездән дә өлеш кәргән! Юлдан чаптырып үткән-сүткән чакларында, мыск чолгыйларын бөтерә-бөтерә карый алабыз!

Зөлфә ана бернинди дә йомыш кушмаган иде, әмма Наилә үткер күзә, сак колагы белән ишетеп кайткан. Әйтте Зөлфәгә:

— Анда синен Зәбирен бер сыек сенерне эләктергән. Кармагын тирән салган кебек. Үзләренең баш инженер кызы диме, баш электрик кызы диме... Эскәмия аяклырак, ә болай ярыйсы гына чибәр үзе, — диде.

— Һи, исең киткән икән иске чикмәнгә! — дип, беркатлылангандай, кеткелдәгән булды Зөлфә. — Без инде, ачуланышып, араларны бөтенләйгә өзгән идек.

Белеп торуларын хәерле, әлбәттә...

Атлаган карангы сукмагы урам яктысына чыгарды...

Алда игезәк таш пулатлар. Тәрәзәләрдә утлар.

Каршыда сул кулдарак аның тулай торагы. Ул анда бүлмә ветераны... Гомергәме?

Тәрәзәләрдә утлар. Бик күп утлар...

Кыз сулга үз тулай торагына таба борылмады. Унга каерылды. Унда янә тулай торак. Монда берәү яши... Иң югарыда түбә кыегы астындагы почмакта аның бүлмәсе. Зөфәрне Чаллыга озаткач, тагын япа-ялгызы калды Рәшит... Үзе янына кеше кертәсе килми, ди, имеш. «Минем өйләнәсе бар, бүлмәмне бүлмим», дип әйтеп айткан, ди...

Зөлфә Рәшит Сәлмәновның кемгә ымсынып караганлыгын күптән сизә, тик аңа жавапка үз дулкынын гына кузгата алмыйча йөди. Әлегә

булдыра алмый. Кызык: Рәшит сары сакалын тагын үстәрә башлаган иде, әмма Зөлфә аны ошатмавын әйткәч, шуның иртәгәсендә үк шопшома иттереп кырдырып килде егет. Үзе күндәм ул бик...

Күктә болытлар тарала төшкән, ахрысы: сирәк-мирәк йолдыз жемдәгәнә күрәнә. Аяк астын инде чираткан...

Күз алдына китерде. Барып керер дә түргә узып, койкасына утырып. Утырып да: «Мин китмәскә дип килдем сина, Рәшит!» — дияр. Теге ни кыяфәттә калыр микән? Ә бәлкәм, Зөлфә ана бер сүз дә әйтмәс әле.

Рәшитне ул бик тә ихтирам итә, бик дус күрә... Тора-бара аның бу күркәм тойгысы, бәлки, яратуга да әйләнәп китәр?

Бер әйләнде, ике әйләнде. Тәрәзәсе яп-якты!

Яз исе борыннарны яра! Яз канны кыздыра. Яз башны әйләндерә!

Подъезд ишеге ачык.

Баскычтан атлады. Тукталды. Уйга калды. Ниндидер сихри көч аны һаман өскә таба тарта иде.

Түбәндә — карангы, югарыда — якты...

Янә менде. Янә тукталды...

39

Кышкы салкыннарда сынатканнар иде, инде хәзер, көннәр жылына төшкәч, парны дуамал кыздыралар.

Госман Әхмеровның киң мангаенда бөрчөк-бөрчөк тир.

Техник белемнәр кабинетында утырыш бара. Менделеев исемендәге Бөтенсоюз химия жәмгыятенен мондагы оешмасын житәкләүче совет утырышы.

Советның элеккеге рәисе Иван Семеныч Мороз бер читтәрәк мыштым гына утыра. Моннан берәр ай чамасы элек баш инженер үз жылкасеннан авыр гына йөкне аударып төшерүләренә бик куанган иде. Ни дисән дә, дөнья мәшәкате кимрәк.

Ә яңа житәкче Госман Әхмеров байтактан сөйли инде. Аңа кулын дагы карталарны жәмәгатьчелек алдында ачып салырга, ниһаять, көне житкән, күрәсен...

Аның инде, югыйсә, икенче утырышны уздыруы...

Стеналарга төрле диаграмма һәм схемалар эленгән. Ләкин Госман алар янына чыгып йөрөнәп маташмый, сүз сөрешендә кирәк булганда гына тиешле нәрсәнең номерын әйтә дә шуннан, түрдәге өстәл артына баскан жиреннән, кул белән ишарәләп күрсәтә. Чөнки бары да эре азылган, бары да ярылып ята.

Кабинетта кемнәр утырганлыгын бик әйбәт шәйләгәнә күрә, Госман артыгын чәйнәп тормый, сүзләрен кистереп бер жепкә тезә бара...

— Шулай, иптәшләр, гипосульфитны ябарга туры килердер. Сез, иптәш Галиуллин, соңрак әйтерсез. Аңлым, авырдыр. Һәркемнен бармагы үзенә таба кәкре. Ә монда — завод, монда — халык милке. Дәүләт күзлегеннән карый белү дә безгә шарттыр... Эстоннар инде жин сызганып тотынганнар кебек. Хатларында шулайрак язалар. Ләкин без аларга һайбәт гипосульфит житештерүдә зур ярдәм итәргә тиешбез. Сыйфаты безнекеннән түбән булмасын. Юкса, кызыгы калмый, юкса, безгә гипосульфитны бетереп, йод-бром производствосын жәелдерергә рөхсәт бирергә дә ашыкмаячаклар... Йод-бромның файдасымы? Экономик исәп-хисаплар турында менә Муралев иптәш төплерәк аңлатыр. Хәер, әйтим алайса: Башка заводлар белән чагыштырганда, шул ук күләмдә продукция житештерү өчен өч миллион сумлап акча яңа калачак. Ягъни капитал чыгымнар ярты елда капланачак, аның соңында инде саф табыш... Сәерме? Ләкин һич сабын куыгы түгел бу. Барысы да гыйльми һәм реаль жирлектә, иптәш Ваулин... Инде хлорлы барийга

ик. Энә анын кыскартылган схемасы. Күз салыгыз. Хәер, беләсез е. Эшләп ятабыз. Шушы юбилей көннәрендә цехта да ахырына чыгардыр. Дәрәсә, иптәш Исхаков, дәрәсә, иптәш Сомов? Шулай... кономиясе... Иске цехта миллион чамасы. Чимал азрак тотыла. Эш еләя һәм ансатлаша. Ә бит әле бездә яна хлорлы барий цехы ялып ята. Гигант цех. Вақыт көтми. Яна производствоның генеральектына тамырдан үзгәреш кертергә кирәк. Директив органнарға кмәстән һәм төплә, ышандырырлык дәлилләр белән мәрәжәгать ога тиешбез...

Тимәк ки, иптәшләр, безнең бүгенге производствобызда житди принципаль үзгәрешләр булуы ихтимал. Ә киләчәктә? О, гажәп спективалар! Ашламалар житештерә торган гигант завод. Иделман буйларында гына түгел, Европада бер... Киң колачлы, чиксез кинлекләргә ия булган производство берләшмәсе. Концентрация специальләшү. Анын жылысында галәмәт киң һәм тирән гыйльми перенүләр, искизмәлә эксперименталь жирлек. Әйе, әйе, фән завод... берләшмәнең үзендә канат жәя, фән турыдан-туры производствого леп, аңа таянып үсә. Безнең өчен заман жиле энә ничегрәк исә кебек. тою һәм аңлау өчен әллә ни зур акыл да кирәк түгелдер шикелле... Төн караңгысында ябалак-ябалак жепшек кар ява.

Кар башын кар ашый. Техкабинетта бәхәсләр кайнар булган, ахры, чыккан бере мангай-ен тирәсен сөртештерә, йотлыгып салкынча дымлы һаваны сулый. — Кызганыч, Марк Львович булмады,— диде баш инженер Мороз, ртком секретаре Савченкоко елышыбрак.— Ай-яй, хәтәр кизәнде дә Госман Габдулыч! Тик абайламый әле. Каш төзәтәм дип, күз чыгаргае.

— Чыгармас. Мангай күзен ботак тишеге диебрәк карый ул. Мороз калын иренен генә бүлтәйтте. Идарә турысына баш инженерның иске «Волга»сы килеп туктады. Мороз автомобильгә таба атлап, ханымга да ишарә ясады, әмма тегесе баш тартты.

— Сөз нәрсә, Вероника Борисовна?... Бу юештәме? — Саф һаваның ниндие дә әйбәт... Мин Госман Габдулычның чыкканын көтәм әле.

40

Яз бик иртә килде. Казан урамнары, юып алгандай, ялт иткән. Юбилей өмәсендә бик тырышканнар, күрәсәң. Еракта, Идел битендә, әллә су, әллә боз ялтырый. Биектә зәңгәрсу-аксыл болытлар агыла.

Левин, Кремль капкасынан чыккач, беравык Муса Жәлил һәйкәле янында йөзен Идел ягынан искән тыгыз һәм дымсу жилгә куеп торды. Тирән һәм авыр сулаштырды. Аннары кул сәгатенә күз төшереп алды да ашыкмыйча гына университетка таба атлады.

Өлкә комитеты секретаре аңа: «Ярар, Марк Львович, сәгать дүрткә керерсез»,— дигән иде.

Аңлаша алырлармы? Урам тулы яшьләр, студентлар. Һәммәсә дә көләч йөзлә, шат! Бөтен урамга тик ул гына, ахрысы, балтасын суга төшергән адәм кыяфәтендә...

Айларга тиештер, хәленә керергә тиештер! Левин аны ярыйсы гына әйбәт белә: бик башлы һәм принципаль кеше, әмма бер дә алай каты бәгырьлә түгел кебек...

Ике елга якын элек алар заводының йөз еллык олы бәйрәменә үзе килгән иде. Калку гәүдәле, чәченә бик иртә чал кертгән житәкчә.

Завод байрагына хөкүмәт исеменнән орден кадады. Бик жылы, бик күркәм речъ сөйләде. Аннары, инде соңга табарак, ничектер сүз арасында гына:

— Мондый бәйрәмдә гадәттә гел мактау гына ява. Алай да үпкәмәй әйтим әле, Марк Львович: ник кермисез, нигә күренмисез миңа? Әллә кинәшер-әйберегез булмыймы? Ай-һай, зур һәм житди нәрсәләр бик шикелле әле сездә!» — дип, Левинга төрттереп алган иде ул.

Инде менә кинәшергә килде.

Заводның киләчәк язмышы хақында сүз кузгатыр, аннан да бигрәк үз халәтен аңлатыр. Тик сөйләшүләре ни рәвештәрәк барыр икән? Моңы Левин, йөз кабат уйласа да, күз алдына китерә алмый иде.

Ихтимал, секретарь ин әүвәл Ленин өмәсенәң ничек үтүе хақында сораша башлар. О, аз тырышмадылар, бөтен Ватан күләмендә туплана торган маяга бәләкәй өлеш кертмәделәр алар! Левин моңысын жиренәжиткереп тасвирлый белер. Аннан инде әкрәнләп үз хәленә күчәр, ә бусы аның иң авыры булыр...

Заводка, әлбәттә, иң беренче нәүбәттә Мороздан котылырга кирәк булыр. Бу хакта Левин бер генә тапкыр баш ватмады. Яңа кешенә дә күңеленнән күптән уйлап, әзерләп куйды. Ярып салыр: «Госман Әхмеров яисә Вероника Борисовна Савченко», — дияр. Сәбәбен дә төшендереп бирер: «Оста оештыручылар, шәп белгечләр», — дияр. Хәер, Савченко болай да үз урынында шикелле...

Ә бәлкәм секретарь капыл гына: «Аңладым сезне... Соң үз урыныгызга кемне тәкъдим итмәкче буласыз?» — дип сорар. Левинның моңа да җавабы күптән әзер, жаны әрнесә дә, әйтер: «Бусы инде сезнең ихтыярда, — дияр. — Шул ук Госман Әхмеров ярап куймасмы икән! Андый йөкне дә күтәрмәстәй адәм түгел», — дияр... Үзләре уйлашыр тагы...

Ирек мәйданы бигрәк күркәм! Әйләнә-тирәдәге йортлар елмаеп тора.

Мәйдан уртасында Ленин һәйкәле. Аның нигезе гөлчәчәкләргә күмелгән. Бик иртә өлгертелгән гүзәл чәчәкләр.

Марк Львович сквердагы эскәмиягә килеп утырды.

Халык арлы-бирле үтеп кенә тора. Һәркемнең йөзәндә яз кояшы балкый сыман...

Үзеннән жегәрсезлегенә, сәләтсезлегенә тану, һай, жиңел түгел икән! Ләкин замана графигында өстерәлеп барыргамы? О, юк, менә кат юк! Синнән күп көчлеләр, күп сәләтлеләр үсеп өлгерүен күрә торып, андый җаваплы һәм олы урынны бушка жылытып утыруы үзе үк зур гөнаһ лабаса!.. Аңа да шулай эш тапмый калмаслар әле, ул да бирердәен биреп бетермәгәндер әле! Намусы аңа шулай ди...

Сәгатенә күз төшерде. Инде дүрт тулып килә иде.

Капыл купты. Жилкәләрен турайтты.

Бер минуттан Левин республика партия оешмасының штаб йорты өченә кереп китте...

Әйе, олы юбилейлар елында яз бик иртә килде — табигать дөнъя хәленә керә белде.

Текә Яр һәм Акбалык тирәләрендә мәгърур Чулман-дәрәҗә апрельнең ундүртендә үк кузгалды,

Ярларга дап-ватылып ага боз. Инде өченче
нен шулай. Ярты Чулманны иңләп килгәннәре дә аз түгел.

Бүген һава аерата жылы. Көн матур. Зәңгәр күктән кояш елмаеп
рый. Пөзләрне сизелер-сизелмәс кенә сыйпап, иркәләп саф жил испе
ра.

Шунадыр, бүген яр буена халык аерата күп сибелгән. Табигатьнен
ына бер килә торган жанлы, иләсләндергеч манзарасын, карап туя
имыйча, тамаша кылалар.

Текә Ярда сьерчыклар туге. Туктала алмыйча, атынып-атынып сай-
айлар...

...Югарыда, яр кашында, жирдә яткан иске телеграф баганасында
ке кода кунаклаган: Гөргери карт белән Закир абзый. Икесе дә колак-
ын бүрктәп, эмма берсендә кайры тун, икенчесендә тузгый төшкән
иске сырма.

Карашлары елгада. Сүзләре сирәк.

— Кояш жылысы сенерләргә үтә башлады, кода,— диде Гөргери
арт, тез капкачларын сыйпаштырып һәм сыңар аягын суза төште.— Ә
еге чакны март уртасында, һай, беттем дә дип тордым! Ярый әле,
уктыр уколның шәбен кадый белде.

— Әйе, кояш берәгәйле жылыта бүген. Инде озакламый тамам
ихәтләнеп китәрсен. Күз генә тия күрмәсен!.. Әле, алла боерса дигән-
дәй, менә паракуд юллары гына ачылсын, икәүләшеп теге ристаннар
чына барып кайтырбыз. Автозаводка, дим.

Ике кода бердәм карашларын Чулман-дәрья аккан уңайга күчерде.
Бик еракта, энә, зәңгәр рәшгә өртөлгән офык артында, әкияттәгедәй
дур корылыш купкан — берсенен улы, икенчесенен кызы да кайнаша
шуида... Юллар өзелгәнчә бер күренеп киткәннәр иде. Аныштылар: үз-
ләре ир белән хатын, үзләре аерым-аерым тулай тораclarда яшиләр
икән. Боларның үз оланнары әйтмәде әйтүен, эмма ишеткәннәре, ипи-
ер, хак... Вәт бит, тормыш диген! Югыйсә, сөлөктәй чаклары, югыйсә...

— Барсак барырбыз... Тик, кода, алар кулыннан чыккан нәрсәкәй-
ләрне безгә күрергә насыйп булмастыр инде. Тупрагым тартканын яман
да сизәм мин. Инде оныкларыбыз эшен гүрдә килеш кенә тыңлап ятар-
быз, дим.

— Ашыкмыйк әле. Анысына кайчан да өлгерербез...

Бер мәл тын гына утыргач, сүзне янә Гөргери карт Абуздырин куз-
гатты:

— Мирычны икенчә сменага төшә дидеңме әле син? Эшенә китеп
барганчы, әллә сугылып киләбезме үзенә?

— Нигә?

— Нигә, имеш... Соң, үзебезнең Революция тавы хагында инде.
Тәгаен сөйләшәсе иде: кайчанрак тотынырбыз микән?

— Жир ныклабрак кепкәч тә дидек бит инде. Материалы-ние әзер.
Делобородов үзе дә: «Татарстан бәйрәменә күз өстендәге каш итәчәк-
ез Революция тавындагы туганнар каберлеген!» дип әйтеп тора ич.
Шулай булгач...

— Ярый, алайсам...

Янә тынып калдылар...

...Бу мизгелдә болардан шактый читтә, Текә Яр поселогының аргы
башындагы шәрә кашында, янә ике адәм — Госман Әхмеров белән
аның хатыны Зөбәржәт — яз кошының тилереп сайравын сокланып
тыңлый иде.

Кинәт баш өсләрендә сайрау авазы капыл киселгәндәй булды һәм
шул секундта ук диярлек алардан чак кына кырыйгарак һәм түбәнгә-
рәк күктән бер йомры нәрсә атылып төште. Төште дә юкка да чыкты...

Зөбәржәт, иреннән аерылы, шунда таба ыргылды.

— Ах, әнекәем! Харап кына ла булды ла!

Әмма учка сыярдай гына жан кисәге шул мизгелдә үк эллә ничек кенә янә калкынды, бер тын түбәндә эленеп торды, аннары житез житез тилпенеп, янә югарыга үрли башлады һәм күз ачып йомган арада диярлек һава зәңгәрлегендә юк та булды. Тик күк тирәнлегеннән зәңгер-зәңгер сайраган тавыш кына янгырап торды. Үзенә йөрәккә дә чәнти бармак башы кадәр бармы икән, ичмаса?

Бу минутта Госман Әхмеровның үз лабораториясендә уздырылган диспут капыл исенә төштә: «Кош канаты белән көчлө, ә без?!»

Кайнарланып бәхәсләштә яшьләр: «Кеше ул үзара дуслыгы белән көчлө», диде. Икенчеләре: «Мәхәббәт», дип расларга тырышты, өченчеләре исә: «Хезмәт... Ник дисәгез, тормышның нигезендә хезмәт ята, хезмәт кешене күтәрә дә»...— диде. Әмма барын да тыйнак холыклы, бик тәҗрибәле Мөстәкыймә апалары уздырды шикелле. «Адәм баласы мундә әүвәл үзенә саф намусы, какшамас вөжданы белән көчлө!» — диде ул. Чыннан да шулайдыр: саф намус һәм какшамас вөждан...

— Әтисе, дим! Һай, тибә дә инде!

Зөбәржәт янә иренә килеп сыенды.

— Йөрәгемме?

— Йөрәк һаман да тибә ул... Түшемдә түгел, түбәндәрәк... Менә Үземнәң дә әле беренче сизүем...

Госман бу көнне, бу сәгатьнен килүен үзе дә күптәннән көтә иде бугай — куанычлы елмайды. Кулын бер мэл куеп торды.

— Чынлап та, ә! Химиклар нәселен ишәйтәбез, алайсам!

— Ә бәлкәм ул врач булыр, әтисе...

— Кем булса да, чын адәм булсын!

Түбәндә Чулман-дәрҗәда шашынып-актарынып боз ага, ә баш өсләрендә зәңгәр тирәнлектә дөртләнеп-дөртләнеп тургай сайрый иде.

Бетте.

Алабуга
1970—1971 еллар



Колхозда бер очрашу

Килеп кердем рәис бүлмәсенә,
Тавыш-тынсыз тордым беразга.
Бүлмә эче охшый күргәзмәгә:
«Басу кыры», «Стан», «Буразна»,
Диаграммалар, төрле күрсәткечләр,
Көлөп тора бодай көлтөсә!..
Стенада — рәт-рәт үрнәк көчләр...
Гүя музей рәис бүлмәсе.
Мине хужа үзе таныштыра:
— Бусы мәшһүр сыер савучы.
Бусы менә — ап-ак чәчле бабаң —
Яңа сортлар уйлап табучы.
Гүпчим бездә халык начар түгел.
Бердәм чыкты барсы уракка.
Һичбер кырчы, һичбер тракторчы
Юл куймады эштә бракка.
Үзем булсам, кырдан кырга чабам,
Эш уңсын дип янам иртә-кич.
Давай, мәйтәм, илгә күбрәк әпәй!
Заман шуны талап итә ич.
— Ул якларың әйбәт.
Көзләр житкәч,
Чебешләреңне шәп чутлайсың.
Ә менә син, председатель иптәш,
Шигырь китаплары укыймсың?
— Ник кирәк ул?
Шигырь дигәннәрен
Ялгышып та кулга алмадым.
Ә шулай да эшем ходта минем.
Күрәсең ич, төшөп калмадым.
Такмак әйтеп тамак туймый, энем.
Орлык шытмый җырлап ятудан.
Шигырь укып колхоз алга китмәс,
Иген уңмас гармун тартудан...
— Ялгышасың түгелме соң, агай?
Сәнгать бит ул — яме дөньяның,
Җир белән җыр,
Шигырь белән бодай,
Ике ягы бер үк медальнең.
Тракторчың Кави кырдан кайтмый.

Чын юлдашы шигырь бит аның,
 Кесәсендә йөрәгедәй саклый
 Тузып беткән Такташ китабын...
 Үзеңнең дә булгандыр ич синең
 Учак ягып кырда кунганың?
 Тыңлаганың сызып таң атканда
 Сандугачның дәртле моңнарын?
 Шул ич инде шигырь.
 Булгандыр ич синең янып-көеп,
 Өзелеп яр сөйгән чакларың?
 Тыныч кала алмагандыр күңлең
 Укыганда иркәң хатларын?..
 Шул ич шигырь.
 Иксез-чиксез кырлар киңлегендә
 Чаптарларда бардыр очканың?
 Ап-ак карның тәннен шыгырдатып,
 Шугансыңдыр чаңгы кышларын?..
 Бу да шигырь.
 Жирне ашлап тозлы тирең белән,
 Алтын уңыш жыеп аласың...
 — Бу да шигырьмени? — диде рәис.
 — Ә ник моңа хәйран каласың?
 Иген үстерү ул жыр язу күк —
 Күпме көннәр уза газат!..
 һәр өлгергән башак, әйбәт жырдай,
 Сөендерә сине азакта.
 Игенче ул үз эшендә шагыйрь,
 Шигырь анык һәрбер жиңешә.
 Шигырь бит ул, агай, жан икмәге,
 Акыл нуры, йөрәк жимеше.

Өкрен генә рәис чәчен тарап,
 Тәрәз аша күккә төбәлдә.
 Озак торды тургайларга карап,
 Моңга чумды күңел төбәге...

Мәмдөл.

Шахтер агай

Сурәттә син —
 Алтын йолдыз таккан,
 Ил шаулаткан дәртле каһарман.
 Ак башыңда — кара түбәтәең,
 Кашларыңа кадәр чаларган.

Син күтөргән күмер катламнары,
 Өйсәң, житәр иде айларга.
 «Күмер агай» дигән даның китте
 Дала буйлап әллә кайларга.

Дәшә Донбасс, Урал.
 Кузбасс яза,
 Килеп тора хатлар Мәскәүдән...
 Янар йөрәк мән табалмый, дисең,
 Мыштым гына пыскып яшәүдән.

Ялда килеш, эшкә барганитеп,
Хәтерекне юри алдыйсың:
«Мин үземне эшсез
Сизәм көчсез,
Ни чуртыма миңа ял?!» — дисең.

Шахтаң алда барса, бәйрәм сиңа.
Шатлык белән уза һәр көнең...
Уең оча Идел буйларына —
Туган ягы газиз һәр кемнең!
Дәү гомерең күз алдыңа баса:
...Унбиш тулар-тулмас чагыңда,
Тукай томын биштәреңә салып,
Китеп бардың Донбасс ягына.

Забойларда тау-тау күмер тарттың,
Ат урнына төпкә жигелеп...
Тик син үзең, юк, калмадың төптә
Тачкаң кебек тузып, жиңелеп.

Уең илтте сине яхшыга,
Юлың илтте сине яктыга —
Күтәрелдең,
үстең,

танылдың.
Донбасслардан казакъ даласына
Иңдерергә килдең таң нурын.
Караганда, кочагын киң ачып,
Урын бирде сиңа түреннән.
Өйләнергә вакыт житкәч,
Кайттың —
Кәләш алдың бабаң жиреннән...

«Тормыш, әйе, нәкъ төш кебек», — дисең,
Узганнарны сабыр хәтерләп...
Туган ягың зурлап искә ала,
Ил исмеңне йөртә кадерләп.

Син тапшырган Байрак-эстафета
Данлар илне бик күп тапкырлар!
Жир астыннан яңа кояш эзли
Син үстергән кыю батырлар.
Гүя җил дә синең хөрмәтеңә
Комнар өя, комнар туздыра...
Аннан гүя бөтен дала буйлап:
— Күмер а-га-а-й! — диеп сызгыра!

Бабай дисәм, синең хәтерең калыр.
Якташ агай дисәм, ярар күк.
Шатлык бөркеп янган күзләреңдә
Ялкын дөрли төнге фонарь күк.
Күзләреңдә, әйе, моң мөлдери,
Нур җемелди сул як түшеңдә...
Ил куәтен, җир кодрәтен күрәм
Мәһабәт һәм горур эшендә.

Хәерле көн, ханым, аяз иртә!
Тынычлыкмы? Тормыш барамы?..
Син ничектер, ә мин саный алмыйм
Өзелгән дип безнең араны.

Өзелмәгән ара.
Ялгый аны бала.

Хәтерләтә бала беренче кат
Онытылып сине үпкәнне.
Ак биләүгә төргән бүлөгегне
Саклык белән өйгә илткәнне...

Үпкән-кочкан җилгә очкан, диләр.
Бала булгач, алай түгел ул.
Олы хисең тирән сеңгән җанга,
Аязайта күңел күген ул.

Хәтерләтә бала яшьлегемнең
Кире кайтмас күркәм чакларын,
Өч-дүрт көнгә киткән арада да
Сагындым дип язган хатларың...

Хәтерләтә бала барсын-барсын,
Тик начарны түгел, яхшыны.
Шул яхшыны саклый алдыкмы соң?
Тыңлый алдыкмы соң акылны?..

Гыйшкыбызны үз кулыбыз белән
Агым суга салып ағыздык...
Шәфкать качты идән ярыгына,
Менеп басты түргә явызлык...

Шул мизгелдә ник без оныттык соң
Син ана, мин ата икәнне?
Синең, минем йөрәк бер җан булып
Балабызда безнең типкәнне?!

Ник без югалттык соң ил алдында
Җаваплылык хисе барлыгын?
Ник күтәрдек квадратка, кубка
Җан ачуын, күңел тарлыгын?!

Димәк, ханым, тигез гаепле без.
Сәбәпләрен читтән эзләмик.
Таудай баса тормыш кайчак иңгә.
Шулай да без түзик, тезләнмик.

Үткәннән үч алмыйк, алга карыйк,
Балабызның уйлыйк язмышын.
Кабатламасын үз тормышында
Ата-анасының ялгышын.

Караңгы иш, салкын караш күрөп,
Өшөмөсөн сабый күңелө.
Сизмәсен ул исен ятимлекнең,
Матур узсын аның гомерө.

Теләгәндә юлын тоткарлама,
Килсен, кәрсен ачып ишегем.
Өйне күрсен, аштан авыз итсен,
Тойсын назын ата кешенең.
Кайтуыңа сиңа күрсәтер ул
Әтисенең биргән бүләген...
Әйбәт диген, елмай!..
Каш жыерып,
Сискәндәрә күрмә йөрәген!..

Аерылсак та, бала уртак безнең,
Бала — бәхет. Шуны онытма.
Балабызның киләчәгә өчен
Без җаваплы һәрбер минутта.

Хәерле кич, ханым, тыныч йокы.
Мин ялгыз дип рухың төшермә.
Баласы бар кеше ялгыз булмый.
Хуш! Уңышлар телим эшендә.

Җиз тәңкәләр

Ибраһим Нуруллинга

Арттан килеп:
«Тукта!» дигән кебек,
Берәү тартты мине җиңемнән.
Мин борылдым.
Күрәм: бер яшь егет —
Таяк тоткан, соры шинельдән.

Мин кем дип тә белмим эндәшергә,
Икебез дә авыз ерабыз.
Яшь Ульянов эзе калган төштә
Ике студент басып торабыз.

Танышуга телләр чишелделәр.
Чыгып киттек иркен урамга.
Ә урамда көзгә яшь юкәләр
Сары яфрак сипкән юлларга.

Уйный җилдә, бии, бөтерелә
Җиз тәңкәләр — көзнең бирнәсе.
Ә яшьлекнең, җитез җилне җиңеп,
Җирән аттай килә җиләсе!

Җил каера шинель чабуларын,
Җил үрмәли җиңнәр эченә...
Җил, көзгә җил, дымлы окопларны,
Походларны искә төшерә...

Казанда көз.
Жиз тәңкәләр тузгый —
Күбәләкләр туге диярсең.
Жиз тәңкәләр тулы юлдан атлап,
Көлемсерәп каршы киләсең.
— Сәлам, Мәхмүт.
— Саумы, профессор дус!
Без йөрибез озак гәпләшеп.
Олайсак та, жил һич картаймаган —
һаман чаба гайрәт-дәрт чәчеп.

Жиз тәңкәләр әнә картайганнар —
Йөзләренә сары йөгөргән...
Ә үзләре һаман кыю алар —
Тарткалаша карлы жил белән!
Шулай инде,
көзләр, кышлар узгач,
Жырлап килә жиргә тагын яз.
Яз шикелле яшьле яшьлек таңын,
Яшьлек чагын кемнәр сагынмас?!

И бу дөнья!
И тынгысыз тормыш!..
Башладык без аны оюпта...
Шуннан бирле каләм тибрәтәбез,
Үзебез гел юлда, похода.

Ә күңел яшь һаман.
Көзгә жилләр
Баса алмый йөрәк кайнарын...
Мул жимешле булгангамы, белмим,
Никтер сөям мин көз айларын!

Юкәләр жиз тәңкәләрен жиргә
Очырсыннар, мулрак өйсеннәр...
Яшьлектәге кебек картлыкта да
Алар безгә илһам бирсеннәр!



БЕР ЮЛДА

ХИКӘЯ



тасы әйткән васыять Сөләйманның күңеленә кереп калган. Күңеленә генә түгел, зинһененә, канына сенгән.

«Кеше өлешенә кермәслек намуслы бул! Үз өлешенә ычкындырмаслык тешлэк бул! Карак кайчан да булса бер тотыла. Алладан көтеп яткан кеше ачтан үлә. Кешегә сукма, суксалар — карап торма! Юашны басалар, усалны асалар! Ярлы ярлы инде ул — мескен. Алпавыт, кулакларны сөрдерделәр. Урталар калды. Боларны миңа бабам әйтә торган иде. Беркайчан да шушы сүзләрдән тайпылганым булмады».

Олыгая төшкәч, Сөләймән, үзе дә сизмәстән, шушы сүзләргә һич кенә дә үзгәртмичә бүтәннәргә кабатлый башлады. Кабатлап кына калмады, үзе дә шул кагыйдәдән тайпылмыйча яшәргә тырышты. Эшнә, әтисе кебек, төгәл итеп, жиренә житкереп, яратып эшли. Әтисе кебек сабыр. Бу сыйфатлар, Әхмәтша абзыйдан күчереп куйган кебек, Сөләйманга кереп калган. Үсеп житү белән, һич уйлап тормастан, Сөләйман әтисе эшли торган заводка урнашты. Әйтерсәң башкача булуы да мөмкин түгел. Сөләйман-үсмер нәрсәгә генә тотынса да: гади игәү белән кадка игиме, цехтагы, завод ишегалдындагы вак-төяк йомышларны үтими — һәммәсен зур теләк, ләззәт белән, кызыгын табып эшли иде. Әкрәләп Сөләйман абруйлы эшчә булып китте. Берничә елдан инде аның исеме иң алдынгы осталар белән бер рәттә тора башлады. Сөләймән бер кем белән ачуланышмый, бәхәсләшми — барысы белән дә яхшы мөнәсәбәттә, хәтта өйләнер вакыт житкәч тә, ул, мин аны белмим, мин аның белән бик аз таныш, дип тормады, тотты да беренче димләгән кызга өйләнде дә куйды. Шулай итеп, Сөләйманның тормышы түгәрәкләнеп китте. Ул язмышыннан канәгать иде.

Үзе атлыгып тормаса да, цех башлыгын пенсиягә озаткач, Сөләйманны аның урынына куйдылар. Башта бу эш Сөләйманга бер дә ошамады. Ни әйтсәң дә, җаваплы эш. Кешеләр белән ачуланышмаска өйрәнгән Сөләйманга бимазалы бу урын һич тә кулай түгел иде. Беренче атнаны ук Сөләйман аракы эчүчеләр белән бозылышып алды.

«Кызык кына бу тормыш! Гомер буге цехта эчкәннәрен күреп тә сүз әйтми торган Сөләйман, башлык булгач кына кичәге иптәшләрен ачу-

ланырга тотынсын, имеш. Әллә кем булган, юньләп сөйләшми дә!» — диярләр.

Шуннан соң Сөләйман тотты да гариза язып кертеп бирде. Гариза бирден дә — котылдың түгел шул! Эшләп карарга куштылар, күндерделәр. Тора-бара ул шактый күнегеп китте. Эшчеләр белән уртақ тел тапты, бөтен нәрсә жайланды дигәндәй — цех артык куәтлеләрдән саналмаса да, төшөп калганнардан да түгел. Сөләйманның үзе кебек, сабыр ғына, ару ғына эшли башлады коллектив.

Шулай тыныч кына яшәп ятканда заводка баш инженер итеп Фәррахов Васихны китерделәр. Сөләйман кайчандыр аның белән бергә укыган иде. Менә шул Фәррахов килгәч, гел бер сукмактан ғына бара торган тормыш шактый нык үзгәрде. Яңа урынга күчү мәшәкатьләре белән йөрөптер инде, Фәрраховның Сөләйман белән кара-каршы утырып сөйләшкәне булмады. Инде эшләр жайлангач, баш инженер Сөләйман цехында еш күренә башлады. Кайда очратса, шунда туктатып, бала-чагасын сораштыра торган булып китте. Кабинетка чакырулар күбәйде. Ни дисәң дә — танышлар бит. Хәл-әхвәлләр сораштырудан башланган әңгәмә һәр вакыт бер темага әйләнеп кайта иде.

Цехтан баш инженер кабинетына барган арада Сөләйман:

— Ачуым да бер килмәгәе, эш вакытында юк-бар белән баш катыра! Бүген тотам да, син, агайне, мине тинтерәтмә инде, дим! — дип уйлады.

Кабинет ишеген ачып керү белән сүзгә Сөләйман башлады.

— Чакыртмаган атнаң юк, Васих, тагы ни йомыш?

Фәррахов җавап бирмәде. Ул, Сөләйманга урын күрсәтеп, озак кына чәч тарап азапланды. Тарап бетергәннән соң, тарагындагы чәч бөртекләрен берәмләп алып ташлады.

Сөләйман җавап көтә. Ул Фәрраховның һәр хәрәкәтен күзәтеп торды. Әйтсәң лә баш инженер аны ничек итеп чәч тарагын күрсәтер өчен генә кабинетына чакырткан.

Фәррахов тарагына өргәләп сыпырды да түш кесәсенә тыгып куйды һәм Сөләйман каршындагы креслога утырды. Сөләйманны яңа күргәндәй, баш инженер елмайды.

— Я, Сөләйман, кәефләр ничек? Бала-чага үсәме? — диде Фәррахов.

«Әлеккеге башлык сыман, килеп керү белән эш турында кычкыра башламый бу, һәр вакыт елмая, мәшәкатьләр турында сораштыра. Каян өйрәнеп алган бу Васих мондый төчәклекне?.. Әлек дөморының йөрүдән башы чыкмый иде!» — дип уйлады Сөләйман, ә үзе:

— Хәлләр ярыйсы. Балалар үсә, — диде.

— Йомыш һаман бер, агайне Сөләйман! — диде баш инженер. — Сиңең партиягә кермәвең белән кызыксыну.

— Партиягә кермичә генә яхшы эш башкарып булмыймыни, Васих? Партиясез кеше ватанына файда китерә алмыймыни соң?

Васих тагын елмайды:

— Мин бит сине партиягә кер дип кыстамыйм әле. Ни өчен партиягә кермисең дип кызыксынам. Уйлап кара, син кадровый рабочий, озакламый югары белемле буласың... Быел бетерәсеңме әле син институтны?

Сөләйман дәмдә, чөнки Фәррахов моны бик яхшы белә иде.

— ...син цех башлыгы, син алдынгы эшче, менә хәзер сине тагын да югары күтәрергә булдык... Партиясез булсаң да сина күпме кешенең язмышын ышанып тапшырганнар...

— Беренчедән, минем инженер урынына утырасым килми. Икенчедән, минемчә, кадрлар сәләткә, талантка карап сайланырга тиешләр. Әйтик, бөтен жирем килгән икән, бары тик партия члены булмаганга ғына мине куймыйча, миннән күп сәләтсез, булдыксыз, аның каравы, партиягә кешене куясыз, ди. Ә логика? Бу очракта хөкүмәт тә, халык та зыян күрмәсә икән, иптәш Фәррахов?

Баш инженерның елмаюу юкка чыкты.

«Менә хәзер ул элеккеге Васихка охшаган»,— дип уйлады Сөләйман.
— Аңла син, юләр баш! — диде баш инженер салмак кына.— Бо-
лай бит син гомерең буге цехта утырып калачаксын. Тәжрибән дә, сәләтән
дә кайбер инженерлардан өстен...

— Салпы якка саламмы?

— Син ул урындагына калырга тиеш түгел! Син башка жирдә ки-
рәк! Фабком, инженер, баш инженер, директор. Цехка кеше табып була,
анда хәзер кадрлар житәрлек.

— Дан, абруй өчен генә, күтәрелер өчен генә партиягә кермәс идем
мин... Эгәр көчемнән килсә, сине шушы сүзләрең өчен генә дә партиядән
чыгарыр идем, Васих!

— Но-но-но! Син чамалап сөйләш, Сөләйман Сакмаров! — дип кыч-
кырды Васих. Аннан соң шактый йомшак тавыш белән сөйли башлады.—
Мин синнән мондый дорфалыкны көтмәгән идем! Болай тарткалашкан-
нарны инженер итәсе урында, цех башлыгынан алып, станок янына
бастыралар. Бу сүзләреңне син дус буларак, иптәш буларак әйтәсең
инде, беләм. Ләкин бит, Сөләйман дус, көрәш барганда туганнарның да
юллары аерылганын яхшы беләсең!

Сөләйманның ныклап ачуы килә башлады. Фәрраховның болай сөй-
ләшүе аңа ошамады. Сөләйман китәргә дип урыныннан торды. Ләкин аны
Фәррахов туктатты.

— Утыр әле, утыр! Сөйләшү бетмәде бит әле. Сөйләшсә сүзгә бүген,
хәзер ук сөйләшеп бетерергә кирәк! Нигә аны сузарга, шулай бит?

Сөләйман теләр-теләмәс кенә кире утырды.

— Син бит әле, туган, минем баштагы соравыма җавап кайтарма-
дың.— Васих бу сүзләргә шул кадәр ипләп, гади итеп әйтте, әле, генә ки-
леп туган киеренкелек юкка чыкты.— Ни өчен? Сәбәпсез берни дә бул-
мый бит. Әллә коммунистларга бер-бер үпкән бармы?

— Чын коммунистларга юк!

— Юри коммунистлар да буламыни?

— Карьера өчен генә партиягә кергәннәргә күрәм дә ачуым килә,
җаным әрни. Минем турыда да шулай: өскә үрләр өчен керә дип әйтер-
ләр сыман.

Васих көлемсерәп куйды.

— Эңә ни уйлыйсын син, мыштым Сөләйман! Мин сиңа алай сөйлә-
неп йөрергә юл куймам, мыштым Сөләйман!

— Сөйләнеп йөргәнәм юк минем!

— Сөйләнеп йөрмәсәң, үзеңне тотышың белән син шуны күрсәтәсең!
Фәррахов бу сүзләргә кычкырмайча, ләкин катгый рәвештә, өзеп-
өзеп әйтте.

— Маташтырма! — диде Сөләйман.— Мин сине шактый яхшы беләм
бит! Син моннан уң ел элек нәкъ киресен сөйли иден. Мин ул вакытта да
кычкырып йөрмәдем!

— Аңламаган кеше ни сөйләмәс! Ул хәлләрдән соң уң ел узган, уң!

Бу юлы Сөләйман елмайды.

— Уң ел узуын узган, ә фикерләрең шул ук калган! Син фикерләрең-
не яшердең дә, киресен кычкырасың. Син хурлау, зарлану модада чакта
хурладың, зарландың, хәзер ул юл белән барып булмасын төшенгәч: «Юл
куймам!» дип лаф орасың.

Фәррахов тәмәке кабызды. Сөләйманны беренче мәртәбә күргәндәй,
озак кына карап торды, ләкин дөшмәде. Ул Сөләйманның сүзгә бетмәгән-
нән сизенеп, сабыргына көтә иде.

Сөләйман давам итте:

— Шулай булгач, ахири, син мине тинтерәтмә инде! Мин планы
икеләтә үтимме? Үтим! Сводка саен безнең цех графигы самолет кебек
өскә күтәрелә! Шуңа җитимени! Хатыным белән яхшы торам. Балала-

рымны кыйнамайм. Эчүем дэ, тагуым да чамалы гына. Беркемнэн дэ куркыр урыным юк! Нич бэйлэнер хатам юк бит, эй! Шуңа күрә мин сина турысын әйтәм.

Сөләйман Фәрраховның күзләренә туры карап сөйләде дэ сөйләде, сөйләде дэ сөйләде.

— Күршеләр белән ун ел торып та сүзгә килгән булмады. Минне шел-таләргә сәбәп юк, агайне. Минне урынымнан алырга жай юк! Юк — и все! Мин кулымнан килгән хезмәтемне хөкүмәтебезгә бирәм! Үземне мин илебезнең тулы хокуклы гражданыны итеп беләм! Бетте-китте!

Сөләйман боларны Васихны үртәгән сыманрак әйтте: янәсе, син миңа жэза бирә алмыйсың, син мине куркыта алмыйсың. Эшчеләр мине ярата, квалифицированный рабочий буларак, мине бөтен завод белә, ничу куркырга!

Васих бүлдермичә, сабыр гына тыңлап бетерде. Сүнгән тәмәкесен көл савытына куеп, өстәл тартмасыннан озак кына нидер эзләп маташты. Ниһаять, эзләгән когазен тапты да аның өстенә нидер сызгалады.

— Син цех башлыгы булудан азат! — диде Фәррахов, әйтерсең бу игътибарга лаек вакыйга түгел. — Мин хәзер приказ язам.

— Ничек? Ни өчен? — диде Сөләйман.

— Сина ачу итеп түгел, бүгенге дорфалыкларыңа үч итеп тә түгел. Син яман уйлама. Сина кыен, үзен дэ: эш шактый борчулы, нервларын гына түзсен, дип әйткәләгән идең. Син яхшы слесарь, менә дигән токарь — күп яклы талант. Шул якларын турында уйладым да сина яңадан станокка басарга киңәш итәргә булдым! Слесарь синнән күбрәк ала. Акчасы да булыр. Эшләрсен, тыныч кына яшәрсен, дигәндәй. Бары тик үзен өчен генә жавап бирерсең!

Сөләйман башта аптырап утырды, аннан соң сүзнен кая таба барганын аңлагач, кычкырып көлеп жибәрде. Бу көлү кызыктан түгел, бу көлүдә ачу да, ачыну да, жәберсенү дэ — бар да бар. Көлеп туктагач:

— Хәтерлисәңме, Васих! — диде Сөләйман. — Бер тапкыр сонгы акчага тушёнка алып кайткан идек. ФЗУда укыган чакта. Аш эзерләү синең чиратта иде. Без имтиханнарга эзерләнеп ятабыз, син кухняда тушенка белән макарон жылытасың. Бер заман син өстәлгә чыжылдап торган таба китереп куйдың, без өчәүләп ашарга утырдык. Ләкин таба капкачын ачкач, Таһир: ә моның ите кая киткән? — диде. Без гажәпләнеп табага карадык, чыннан да табада макарон арасында сирәк-мирәк кенә ит жеп-селләре күренгәли. Күпме генә актарсак та, йодрык хәтле симез тушенкадан бер кабым ит табалмадык. Шаяртасың мәллә, дип, сиңа төбәлдек. Авыз кырыйларың майлы иде. Үзен, берни аңламаган сыман, күзләреңне тасрайтып безгә карыйсың: сез бит симез ит ашамыйсыз, икегезнен дэ бавырыгыз авырта, сезгә симез ит ярамый, мин сезнең бавырыгызга тимәсен дип, барыбер сез ашамассыз дип, салкын көенчә ашап бетердем, дип аклана башладың. Ач кешенең ачуы яман, ди, Таһир чөнечкесен ташлап яканнан алды. Син һаман гаепсез кебек кыланасың: валлаһи, сез бит үзегез, сезгә врач симез ашарга кушмады, дип сөйләнгән идегез, дип кычкырасың. Ачуыбыз яман булса да, сине тукмый алмадык. Чыннан да без симез итне сирәк ашый торган идек. Син рәхәтләнеп ашаганың, кеше өлеше белән туенганың. Кеше өлешен ашавыңны акларга алдан ук корал эзерләп куйганың. Ул корал: кешеләргә яхшылык эшләү йөзеннән кабахәтлек кылу!

— Син лирик чигенешләргә кереп киттең, Сөләйман! Нечкә күнелле булсаң да, син вак кеше икәнсен. Мин ул хәлне хәтерләмим. Син ачу сакалгансың. Бала вакыттагы вак бәхәсләрнең яман ягын гына хәтерләп калгансың. Сине мондый кешедер дип уйламаган идем.

Сөләйман:

— Әгәр дэ мин үзем теләп китмәсәм? Гариза язмасам, ничегрәк итеп, нинди дәлилләргә таянып син мине урынымнан алырсың икән?

Фәррахов:

— Син инде үз теләгән белән киттең, Сөләйман! Танышлык хөрмәте-нә генә мин синең белән болай озак сөйләшеп утырам! Мәсьәлә хәл ителгән! Менә!

Фәррахов эзләп тапкан кәгазен Сөләйманга күрсәтте. Сөләйман кәгазьгә күз йөртеп чыкты. Фәррахов тиз генә кәгазьне өстәл тартмасына тыгып куйды.

— Нәрсә бу?— диде Сөләйман.

— Гариза!— диде Васих. Үз кулың белән язган гариза. «Заводның баш инженерына сигезенче цех башлыгы Сакмаров Сөләйманнан гариза. Бу эш минем мөмкинлекләрем һәм белемем туры килми. Гомумән, мин кешеләр белән эшләргә өйрәнмәгән, зинһар, бу вазифамнан азат итеп, элеккеге урыныма кире кайтарыгыз! Имам...»

Сөләйман Васихның күзләренә карады. Васихның күзләре чак кына елмаюлы. Бу елмай Сөләйманга мыскыллау кебек тоелды. Ул аягүрә басты, тагын баш инженерга сөзеп карады да, ярым пышылдап:

— Кабахәт!— диде.— Кабахәт! Бу гаризаны биргәндә син заводта юк идек бит! Эш башлаганда кызып китеп, язып ташлаган идем!

Васих демонстратив рәвештә гариза салынган тартманы ачкыч белән бикләп алды да тагын тәмәке кабызды.

— Шулай, туган,— диде Васих.— Кендектән югары сикереп булмый! Булмый!

Ул тәмәке төтенен Сөләйманга өрдә. Сөләйман кулы белән жилпеп, төтенне таратты. Төтен арасынан Васихның бәхәскә, көрәшкә чакиручы йөзө күренде. Сөләйман ипләп кенә:

— Иптәш Фәррахов!— диде.— Мин моны болай гына калдырырмын, дип уйлыйсыңмы? Ә профсоюз? Кешеләр? Газета? Гомере буге минем белән эшләгән карт эшчеләр, коммунистларны кая куясың?

— Болай гына калдырырсын, дип уйламыйм, Сөләйман! Язарсын! Шалтыратырсын! Гаделлек эзләрсен. Синең ул «гаделлек» килер дә. Аңыңчы күпме вакыт үтәр? Нашатырь сөрттең— мыск чыкты түгел бит ул. Күпме тинтерәрсен. Күпме чачең агарыр! Ә миңа зыян булмас, мин бит сине үз гаризаң нигезендә азат иттем.

— Менә кемнәр партия исеменнән жинаяты эшлиләр икән? Син икән ул партияң аруен төшөрүче! Синең белән бәрелешкән кешеләр: барча коммунистлар да шулай, дип уйлый һәм шул фикерен башкаларга да тарата. Синең кебекләр озын телләргә азык бирә. Менә кем булып өлгергәнсен син, Васих Фәррахов!

Сөләйман Фәрраховка якынрак килде, ләкин тегесе тәрәзә ягына күчте. Фәррахов һич сәбәпсез урамга карап тора башлады. Сөләйман аның карашын тотарга тели, ләкин караш кача. Инде күзләрен очрата алмагач, колаклары ишетсен дигәндәй, Сөләйман кычкырырга тотынды.

— Син— агач кимерүче корт! Синең чын йөзөңне фашистларга кирәк! Үзек кебекләрен син партиягә үрчетеп ята торганыңдыр! Ю-уук! Болай булмый, агаине! Мин ялгышканмын икән! Сез хаклы икәнсез, иптәш Фәррахов! Мин бүгенге көннән партиягә керергә тиешмен! Бүгеннән гариза бирәм! Белеп тор, мин синең белән дауыл кебек сугышачакмын! Иманым белән, намусым белән ант итеп әйтәм, нинди генә кыенлыктар күрсәм дә, мин бу юлдан тайпылмам. Син минем күземне ачтың! Беләм, син озак тарткалашачаксың. Ләкин минем иманым шул! Син...

Сөләйман, ярсанган арысландай, бүлмә буйлап йөри-йөри, жан ачуы белән котырынып, ачынып сөйләде. Инде әйтер сүзе калмагач, бала ашы чаклы йодрыгы белән өстәлгә сукты. Өстәл өстендәге калын пыяла чырт итеп урталай сынды. Пыяла ватылган тавышка Фәррахов борылды. Ләкин Сөләйман аның күзләрендә ачу да, курку да күрмәде. Фәррахов ниндидер сак елмай белән Сөләйманның ярсанган сабыр гына тың-

лап торды-торды да, инде Сөләйман өстәлгә китереп суккач, көтмәгәндә шаркылдап көлә башлады. Сөләйманның ярсуына сап-салкын су китереп койгандай булды. Ул, ни әйтергә белми, Фәрраховка озак карап торды. Фәррахов ана игътибар итмичә ничтуктаусыз рәхәтләнәп көлә дә көлә.

— Великолепно!— диде Фәррахов, һаман тыела алмыйча.— Великолепно! Афэрин! Менә кем йоклап ята икән синең эчендә, мыштым Сөләйман!

Фәррахов аптырап калган Сөләйманны яңадан урынына утыртты.

— Мин сине инде ваемсызлык, битарафлык, гамьсезлектә колагыңнан артык баткансыңдыр, дип уйлаган идем. Эшендә дә тәртипле, өендә дә намуслы. Үзем намуслы булгач, башкаларда эшем юк, дип яшәүче, артык намуслы, артык тәртипле бер бәндәгә әйләнәп беткәнсеңдер, дип курыккан идем. Егет икәнсең! Рәхмәт, дустым! Кер, бүгеннән гариза яз! Үзем рекомандация бирәм.

Фәррахов өстәл тартмасыннан алып Сөләйманга кәгазь сузды.

— Бу гаризанны ертып ташла! Ул үз эшен эшләде инде!

Сөләйман, ихтыярысыздан, һич карышмыйча Фәррахов биргән кәгазьне алды.

— Гафу ит!— диде Фәррахов.— Шушылай усал шаярганым өчен гафу ит! Башка кеше булса, болай шаяру тыелган алым саналыр иде. Ә без бит ул кадәр ят кешеләр түгел, андый экспериментларны гына эшләргә мөмкиндер, шулай бит, Сөләй?

Сөләйман һаман гаризасын бөтергән килеш утыра бирә.

— Аңламый калдым,— диде ул, ниһаять.— Бу нәрсә була инде бу? Я син үтә хәйләкәр... Минем коточкыч ачу белән инанып сөйләвемне күргәч, тактикаңны үзгәрттең... Яки син талантлы психолог, оста жіткәч!

— Комплиментларың өчен рәхмәт, Сөләй дус! Бу сөйләшү сина зыянга булмагандыр, дип уйлыйм. Хәзер син педант булып яши алмыйсың. Ионычны хәтерлисәңме? Безгә Ионычлардан арынырга күптән вакыт, дус кеше! Ярамый бит, ярамый, Сөләйман, урлашып озак яшәп булмаган кебек, тәти егет булып кына яшәү дә мөмкин түгел бу дәвердә. Бөек үзгәрешләр дәверендә алай яшәү үзе жинаяты! Уртада кысылып калу сина килешә торган эш түгел. Үзен әйткәнчә, давыл булып яшәргә тиешле кеше син. Шул давылда әллә ничә жәрәхәт алырсың, әмма вөжданың саф калыр. Картлык көнөндә горуруланырлык узган юлың булыр. Ә болай шома гына яшәүдән соң пенсиядән башка берни дә калмый... Ә түшенкага килгәндә, чыннан да мин аны хәтерләмим.... Балки булгандыр да... Ун ел түгел, дүрт ел эчендә кеше тәнәндәгә бөтен күзәнәкләр дә тузып, алмашынып бетәләр. Фикерләр, дөньяга карашлар үзгәрә. Кешене дуслары, танышлары гына түгел, еллар узу белән аны эти-әнисе, хәтта кеше үзен-үзе танымый башлый. Дуслар телендә әйтсәк, безнең заманда кеше заново перековывается! Һәм кеше жисеме, вөжүде белән мохит кушканча, бөек идеал кушканча үсә. Яна кеше туа, яна кеше!

Фәррахов безаз туктап торды. Сөләйман ни дә булса әйтергә теләк белдермәгәч:

— Шулай, туганкай!— диде, сөйләшүне дөвам итү тулысы белән баш инженер инициативасына буйсынганын Сөләйман яхшы сизде.— Без шундый мөгжизалар чорында яшәү бәхетенә ирешкән кешеләребез! Идея берләштерә кешеләрне! Хәтта балыкчылар да жылышып үзләренә жәмгыять төзиләр, хәтта марка жыючылар да... Ә без, совет кешеләре, бер идеяга, бер максатка, бер сверхзадачага хезмәт итәбез, түгелме сон?! Ул сверхзадача — КОММУНИЗМ! Шулай булгач...

— Мин үземне коммунист дип хисаплай идем...— диде Сөләйман.

— Мин үземне Зевс дип уйлыйм да, әмма кешеләр белми бит аны!

Үзең коммунист дип хисаплайсың, үзең читтә йөрисең... Бу бит, туры-
сын гына әйткәндә — дезорганизация! Башкалар бит синнән үрнәк ала!

Сөләйман Фәрраховка яштышенә караган кебек түгел, олы укыту-
чыга, остазына карагандай, хөрмәт белән, шул ук вакытта берәз гына
шүрләү тоеп карый һәм чак ишетелерлек итеп:

— Үзгәргәнсең син, ахири!— диде.— Мин сине гел белмимен икән...

Бүлмәгә сызымнар күтәреп техник керде. Фәррахов, сөйләшү тәмам
дигән сыман, урыныннан торды.

— Димәк, мин иртәгә, үз урыныма ышанычлы кеше таптым, дип әй-
тә алам? Һәм иркенләп, тыныч күнел белән китә алам!

Бу сүз Сөләйманны тагын аптырашта калдырды.

— Бәрәкәт, син китәсенмени? Кая?

— Хәзергә сер! Әмма сиңа әйтә алам.— Фәррахов Сөләйман кола-
гына иелеп: — Мине, дустым, Чаллыга, автогигантка жибәрәләр!— ди-
де.— Син монда берәз эшләрсен, урынына кеше эзерләрсен. Аннан соң —
дуй минем янга! Чаллыга синдәй кешеләр менә моннан кирәк! Чаллы —
ул Татарстан уртасындагы платформа! — Фәррахов бу төштә бармакла-
рын жәеп наваны йомарлады. Сөләйманга кысылган бармаклар арасын-
нан үзле балчык пычтырдап, сыгылып чыккан сыман тоелды.— Гаять
әһәмиятле үзәк — йодрык булачак! Илнең барлык ягыннан жыела ха-
лык. Зур эш булачак, Сөләй, зур төзелеш. Бу сиңа Әлмәт, Түбән Кама
гына түгел, бу зур завод, зур кала булачак!

Сөләйман тирән итеп көрсенде.

— Килерсеңме?— диде Фәррахов.

— Егет сүзе!— диде Сөләйман.

Ул баш инженер бүлмәсеннән чыкканда багана башындагы репро-
дуктор партиянең егерме дүртенче съезды карарларын тапшыра иде.



Флор Васильев,

удмурт шагыйре.
 ~~~~~

## Кайгыга бишек жыры

Йокла, кайгы,  
Бер кайгысыз,  
Йокла, күзләрәң йом да,  
Төшләр күрәп йокла, кайгы,  
Кара төн куенында.

Йокла, йокла,  
Йокла, кайгы,  
Ай чыкса да уянма,  
Жир турында,  
Гөл турында,  
Көн турында уйлама.

Йокла, кайгы,  
Йокла жиргә  
Таң нурлары иңгәч тә.  
Тып-тын кырлар,  
Тып-тын сулар,  
Тик яфраklar сөйләшә.

Көн сүрелсен,  
Эңгер төшсен,  
Ә син йоклавыңны бел.  
Минем өчен,  
Дуслар өчен  
Йокла, кайгы, йокла гел.

Урының жайлы,  
Йокла, кайгы,  
Инде қояш та батты.  
Син йокласаң,  
Рәхәтленеп  
Яшәр жиһанда шатлық.

Йокла, кайгы,  
Бер кайгысыз  
Ай чыкты,  
Үлән чыкты.  
Саклап торырмын яныңда  
Мин синең тынычлыкны.

Нигәдер елый бер кош,  
Урман шавында — сагыш,  
Кулләр моңлы күз сыман,  
Болыт акмый, жыл тынган.

Кайдадыр елый бер кош,  
Жирдә, күктә, суларда  
Тик бер өн, тик бер тавыш —  
Кайдадыр елый бер кош.

Аны ничек юатыйм,  
Нинди жылы сүз табыйм?  
Ерагын ерак та кыш —  
Нигәдер елый бер кош.

Әни, нигә бу кулларың  
Яргаланган, сөялләнгән?  
Ат тарталмас йөкне ялгыз  
Тартып баргангамы әллә?

Юлга чыксаң, аякларың  
Нигә бик тиз арый, әни?  
Безнең өчен бәхет эзләп  
Бик күп юллар үткәнгәме?

Әни, нигә төннәр буе  
Интектерә билең сызлап?  
Иңнәреңдә күгебезне  
Тотып торгангамы озак?

Әни, нигә йөзләреңдә  
Тирән-тирән жыерчыклар?  
Безнең хактагы уйларың  
Әллә шулай йөзеңә чыккан?

Әни, нигә гомер буе  
Синең күзләр жуймый нурын?  
Теләгәнгәме күрергә  
Безнең алгы тормыш юлын?..

— Мондый сораулар бирәлгәч,  
Жавап нигә сиңа, улым?!

ФАИЛ ШӘФИГУЛЛИН тәржемәләре.



## Максуд Сөндөкле,

башкорт шагыйре.

### Кар шыгырдый аяк астымда

Кар шыгырдый аяк астымда,  
Суыкның да теле бар икән;  
— Исеңдәме үксез-ятимнәр?  
Жир сорыймы моны, кар микән?

Кар да түгел, жир дә түгел бу,  
Үз уйларым шулай сөйләшә,  
Күптән үткән кышкы юллардан  
Иске Рәсәй миңа эндәшә:

— Исеңдәме боек ятимнәр?  
Ачы жыллар тәрәз какканда,  
Жылы эзләп салкын тимердәм  
Шул балалар йөрде вокзалда.

Кайда гына сугылсалар да,  
Сабылларның эше уңмады.  
Тимер мичле «Максимка»да да  
«Куяннарга» урын булмады.

Гизде алар бөтен Рәсәйне  
Вагоннарның сәке астында,  
Калтыранып шулар утырды  
Һәр шәһәрнең урам чатында.

Вокзаллардан, урам, юллардан  
Кирәк иде барын жыйрга,  
Ленин бирде катгый әмерен  
Ятимнәрнең битен юарга...

Кайгы-хәсрәт иде ул чакта  
Киң Рәсәйнең моңсу йөзөндә...  
Яшьләр күрә аны кинода,  
Без яшәдек аның үзендә!

Кар шыгырдый аяк астымда:  
— Исеңдәме синең шул еллар?  
Кемнәр алар бүген күр, әнә,  
Кимсетелгән «кара борыннар!»

Соңғы сүзем олы затларга  
Әйтелә торган сүз дә түгел дә,  
Ничек дим соң,  
Сабый чаклары  
Шулай калган минем күңелдә...

Октябрьга, бөөк Ленинның  
Байрагына килеп баш иям,  
Ул булмаса,  
                                күпме талантны  
Югалтачак иде Россиям!

1970

## Оптимист

Картлык белән бәхәсләшәм:  
Нәрсәле син, кем булдың? — дим,  
Житмешкә дә житмәс борын  
Тургә менеп утырдың, дим.

Уйлап кара, яшәүме бу,  
Чәчкәләргә күз дә салмый?..  
Минем йөрәк сөйли моны  
Картлык белән килешә алмый.

Бәхәсләшә көне-төне,  
Сүзне аңа син бир генә,  
Адым саен тотып тирги,  
Үзе йодрык кадәр генә.

Иссен, әйдә, көзгә җилләр,  
Сүндермә шәм-утларыңны,  
Ычкындырма кулларыңнан  
Гомер иткән толпарыңны...

Бу картлыкка канат куйган  
Башка берәр заттыр дисәм,  
Картаюны белми торган  
Шул оптимист — йөрәк икән.

1971

## Юлдашларым

Аерылмас юлдашларым —  
Шатлыгым белән кайгым,  
Гел кабатланып тордылар  
Гомерем үткән саен.

Аямады мине еллар,  
Бастырды җиргә ипле,  
Кайгыга да, шатлыкка да  
Бирешмәс кеше итте.

1971





## Федор Вольный,

Донбасс язучысы.

## ТУГАНДАШ ТАТАРСТАНДА

## ЮЛ ЯЗМАЛАРЫ

Узган елның май аенда безнең орденлы Ворошиловград өлкәсендә татар әдәбияты һәм сәнгать атналыгы булып узган иде. Татарстаннан килгән кунаклар белән бергәләп, миңа шахтерлар шәһәрләре — Кадиевка, Брянск, Кировск һәм Лисичанскида булырга, шахтерлар белән очрашырга туры килде. Шахтерлар белән генә дип әйтүем, бәлки, бик үк дәрәс тә түгелдер, ник дисәң, Донбасс шахтерларының үзгә булган Лисичанскины, мәсәлән, бүгенгә көндә тулы хокуклы химиклар каласы дип, Кадиевканы машина төзүчеләр каласы дип тә өйтергә мөмкин.

Татарстаннан килгән кунакларны ворошиловградлылар эшләгән эшләрнең күбесе сокландырды. Әмма, барыннан да элек, кунакларны хезмәт кешеләре, аларның күңел жылысы, туганлык-дуслык тойгылары дулкынландырды.

Ул чакта ук инде безнең Совет Татарстанына җавап визиты белән август аенда барачагыбыз билгеле иде. Шул уңай белән Шәүкәт Галиев:

— Сөзгә дә шундый ук очрашулар теләм. Безнең татар халкы да кунакчыл, ихлас күңелле халык. Әмма сөздә күргәннәр кабатланмаслык. Туганлык хисләренә моннан да ихласрагын мин күз алдыма китерә алмыйм,— дигән иде.

Бу сүзләргә бер Шәүкәт Галиев генә әйтмәде.

Татар язучыларының туган ягым турында әйткән жылы сүзләрен ишетү миңа күңелле булды. Дәрәсәң әйткәндә — мин моңа горурландым. Горурландым, ләкин гәҗәпләнмәдем. Моңарда мин гадәти булмаган бер генә нәрсә дә күрмәдем. Күп милләтле Донбасс яклары мин белә белгәннән бирле шундый. Әле революциягә кадәрле үк бу җирдә сыйныфны көрәшләр аша хезмәт халкының интернациональ дуслыгы барлыкка килеп, гел үсә, гел ныгый барган. Бүген дә ул шул гүзәл традицияләренә турылыклы.

...һәм мине без Татарстанда.

Партиянең Татарстан өлкә комитетының беренче секретаре Фикрәт Әхмәтҗанович Табеев безне кабул итеп, республиканың промышленности, сәйл хуҗалыгы, фән һәм культурасы турында иста калырдай тирән эчтәлекле сүз сөйләгәннән соң, Владимир Ильич Ленин һайкәленә, совет власте өчен һаләк булган каһарманнарobeliskына, Максим Горький, Габдулла Тукай, Муса Җәлил һайкәлләренә чәчәк салганнан соң, Казанның истәлекле урыннары белән танышып, Татарстанда Украина әдәбияты һәм сәнгатьенә багышланган тантаналы кичә үткәргәннән соң, без, өч төркемгә бүленеп, республика буйлап чыгып киттек.

Безнең төркемдә шагыйрьләр Михайло Яременко, Василий Горянов, Ворошиловград филармониясе артистлары — нафис сүз остасы Ангелина Захарова, баянчы

Алексей Павлов, жырчы Нина Нестеренко, рәссам Николай Неклюенко һәм безне озата баручы татар язучылары Мәдинә Маликова, Шәүкәт Галиев, Гариф Ахунов бар иде. Маршрутыбыз республиканың иң ерак почмагынан — Актаныштан башланды.

15 август. Баш өстендә кайнар кояш. Казан аэропортында самолет көтәбез. Расписание буенча без Актанышта иртәнге унда булырга тиеш идек. Көн инде төшкелектән авышты, ә без әле һаман чемоданнар өстендә. Кыскасы, трасса безне кабул итми...

Хужалар дулкынлана, телефонны кулдан төшерми, аэропорт башлыкларына көн бирми... Уңайсыз. Ерак Актанышта безне каршыларга дип кешеләр килгәндер, көтә-көтә арыгач, кайтып киткәннәрдер... Көтәп-көтәп кунагың килмәсә... шуннан да авыр хәл юк дөньяда. Шунның өстенә, районда урак өстә. Сәгәте-минуты кадерле.

Ниһаять, безне самолетка чакыралар. Тагын сәгәт ярымнан без Актанышта дигән сүз.

Моторлар кабынды. Очабыз. Көеф шөп түгел. Самолет очканда да, түбән төшә башлагач та жәнлану сизелми...

Трапка чыгабыз — үз күзләрбезгә үзөбез ышанмыйбыз. Аэропорт майданы тирәли күз явыңны алырдай булып тизелгән тоташ чуар стена басып тора. Менә стена кинәт «чәчелә» — ал галстуклы балалар чәчәк бәйләмнәре күтәрәп безгә каршы йөгәрәләр.

Кешеләр, кадерле дуслар! Сез бит кайнар кояш астында көннең-көн бие басып торганысы!

Безне траптан дулкын юып алып төшәп китәмени! Үзөбез дә балалар каршына йөгәрәбез. Балалар безне чолгап ала, чәчәкләр белән күмә, кочаклашып күрешә. Ә күзләре... күзләре нинди якты, нинди нурлы, нинди сөөнечле аларның!

Яшүсмерләренең дә күз карашларында якынлык, туганлык тойгысы; олылар сабыр, алар жай гына күрешә, чәчрәми генә күрешә, ә йөзләре якты, әллә ниткән бер нур белән балкып киткән якты. Чигүле сөлгеләрдә безгә биеглы иген уңышының беренче икмәген китерәләр, атаклы милли ризык — чәкчәк китерәләр, мин русча: «Моноң берәр мағһәсә бармы?» — дип сорыйм. Шаян телле Шәүкәт белән Гариф: «Кушатъ чуть-чуть», — дип аңлаталар.

Район житәкчеләре белән танышабыз: КПССның Актаныш райкомы секретаре Мәхмүт Гарипович Сәмигуллин — яшь, чүкәчтәй нык, чибәр, йөзөндә ихтыяр ныклыгы сизеләп тора, ә күзләре, мондагы һәммә кешенеке кебек, якты, искиткәч якты; хезмәт ветераны, районның данлы кешеләре берәм-берәм килеп күрешә, Донбасс хәлләрен сораша... Бер карасаң, әле исемнәренә отып алырга да өлгермәдек, ә үзөбез, үзөбез инде йөз ел бергә яшәгән сыман. Әйтерсәң син монда кунакка килмәгән, туган жиреңә кайткан.

Менә Актаныш үзә. Зур бер үзәнлектә утыра — жыллардан ышыклана белгән ул. Йортларын бүрәнәдән салган, таза итеп салган. Урамны иңләп эленгән кызыл полотноларда: «Рәхим итегез, кадерле кунаклар!» дип татарча да, «Гостинно просимо, дорогі друзі!» дип украинча да язылган.

Урамда халык күп. Яшел шәлләрен бөркөнәп утырган ак каеннар Ленин һәйкәлен әйләндереп алганнар, халык шунда жыелган. Без Советлар иле халыкларының коммунистик дуслыгына нигез салган бөек кешә һәйкәленә чәчәкләребезне салабыз һәм шундук, күңелләренә жылкетеп, дуслык митингысы башланып китә. Ленин һәйкәле аңыма жыелган актанышлыларга әйтер сүзөбез бәр безнең безнең якның данлы эшләре, эшчән кешеләре турында сөйлибез. Актаныш халкын шатландырыр сүзөбез дә бар: безнең Ворошиловград өлкәсендә 13 меңнән артык татар яши. Сезончылар яки акча көрәп алырга килүчеләр түгел — кадровиклар, нәсел-нәсәптән үк килә торган шахтерлар, машина төзүчеләр, химиклар, металлурлар; алар өчен Донбасс жире — Идел һәм Кама буйлары кебек үк — мәрхәмәтле ана. Донбасста яшәүче татарлар арасында хезмәт батырлары, бөек Затан сугышы батырлары, шахтерлар династияләре бар. Без Украина Донбассында бәхет тапкан Татарстан уллары исеминән Актаныш жиренә баш иябез...

Кич. Сөн елгасы буенда, кай ягы беләндер безнең Донец елгасын хәтерләткән ямьле тугайда, мәңгелек урман аланында — зур учак янында утырабыз. Безне

тирә-яктагы колхозларның вәкилләре уратып алган. Яшьләр бик күп, урта яшьтәгеләр дә күп. Чәчләренә чал кунган мөхтәрәм картлар да бар. Хужалар Актаныш турында, аның таңнары, басмалары, тымызык кичләре, уңган киләннәре, эшчән егетләре турында җырлыйлар. Сөн буйларының ямен җырлыйлар, герой якташлары Шәймәрдановка дан җырлыйлар. Күңелгә рәхәт, рәхәт. Тугандаш татар халкының күңел байлыгын күрү рәхәт. Чүәр милли киёмле яшьләр гүяки рәссам картинасыннан төшкәннәр һәм менә тагын рәссам картинасына күчә баралар.

Безнең рәссамыбыз Николай Неклюенко егет-кызларның портретларын ясый һәм, алар минем Украинадагы күргәзмәмә җан бирерләр, безнең ил халыкларының бердәм дус гаиләдә уртак бәхет табуларын чын итеп аңарлар, дип шатлана.

Михаило Яременко белән Василий Горяинов шигырь укыйлар. Нина Нестеренко — безнең бригаданың иң яшь кешесе — Алексей Павловның һәм Актаныш баянчыларының дәртле көйләренә кушылып, Идел турында, дуслык турында җырлый, Идел буенда беренче революцион чыныгу алган Володя Ульянов турында җырлый. Ә Ангелина Захарова герой-шагыйрь Муса Җәлил шигырьләрен укыганда урмач аланы тын кала. Тик дуслык символы булган зур уңач кына гөрли-гөрли яна...

16 август irtəse. Район культура йорты шыгрым тулы. Украинадән дуслык сәләме тапшырабыз. Ворошиловград хезмәткәннәре партиябезнең XXIV съездын нинди хезмәт укышлары белән каршылаганны сөйлибез. Украинча, русча, татарча шигырь яңгырый, барысы бер нәрсә — безнең ил халыкларын берләштергән дуслык турында, Ленин партиясе турында, туган илебез турында...

Кичәдән безне җибәргә теләмиләр, бер сәгать, ике сәгать, өч сәгать уза. Безнең Минзәләгә барып житәсез бар. Кадерле дуслар, рәхмәт сезгә киң күңелле, олы жанлы булганыгыз өчен!

Саубуллашабыз. Машиналарга утырабыз, урамда калучыларга кара бәрхәт бүләк түбәтәйләребезне, чәчәк бәйләмнәрен болгыйбыз. Район житәкчеләре безне озата баралар. Юл уңаенда Актанышның тау өстендә салына башлаган яңа үзген карап китебез. Силикат кирпечтән пөхтә итеп салынган заңгәрсү йортлар Донбассның эшчеләр поселокларын хөтерлөтә. Булачак культура йортын, мәктәп биналарын, магазиннарны без сүзсез дә таныыйбыз, әмма хужалар — үз эшләренә гашыйк кешеләр — яңа үзәкнең нинди булачагын безгә кат-кат сөйлиләр, күрсәтәп йөриләр. Яшь кала, яшь Актаныш.

Мин — безнең бригаданың иң өлкәне, еңчыгыш кешеләре теле белән әйткәндә, аскакалы — борынгы Актаныш ягына карыйм да моңаеп куям һәм күңелемнән аңа изге сүзләремне әйтәм: «Тынычлык сиңа, картлач, үзәк үстергән улларың өчен сиңа кызарырга туры килмәс. Бүрәнәдән салган йортларың сиңең тиздән ул урында булмасын, булмасын да кайгырма. Йортлар сүтелер, эзләре дә



Худ. Н. Неклюенко. Советлар Союзы Герое  
Фахрази Галиев.



Худ. Н. Неклюенко. Минзәлә райкомы секретаре Гөлсабира Хәкимова.

халмас, әмма синең әйбәт исемен, синең халкың белән мәңге яшәр, мәңге сакланыр...

Очсыз-кырыйсыз даладан барабыз. Ике якта — бодай кырлары. Идел буенда быел ел коры килде, әмма Актаныш халкы әйбәт уңыш үстөргән.

Мәхмүт Гарипович — беренче очрашканнан башлап безнең белән бергә булган кеше — секретарьлыкка игенчелектән күчкән агроном, авыл эшчәннәренең фидакары хезмәтләрен сөйләп бара.

— Жир әйбәт, уңдырышлы, кара туфраклы. Әмма ел авыр килде, яңгырлар булмады, ашлама бирү, тирәнгә сөрү, дым саклап калу коткарды, — ди ул. Район кешеләре хакында аның гажәеп бер жылылык белән сөйләп баруы безгә аны тагын да яқынайтып жиберә. Сүз жаенда әйтим: Актаныш кешеләре — тышкы кыяфәтләре белән генә түгел, күңел байлыклары белән дә бик матурлар, белемлеләр, теләсә кайсы өлкәдә эшләүче белгеч-эрудитлар белән сөйләшә алырлыклар...

Агач йортлы бер авылчы узабыз. Юк, үзмыйбыз шул: безне туктаталар, пионерлар урап ала, мәктәпкә алып кереләр. Чуар киёмнәр, чөчәкләр, дусларча тәбрик сүзләре. Татарча да, русча да, украинча да. Ни арада өйрәнәп алганнар, ничек матур итеп сөйләләр. «Ксммунизмга» колхозының партком секретаре Гариповка, безне көтәп алган балаларга рәхмәт сүзләре әйтмәкче булам, дулкынланудан сүзем өзәлә. Михаило Яременкога карыйм, сугыш ветераны, ул катырак күңелледер дип уйлыйм — юк, ул да дулкынланган, күңел хисләрен күкрәгенә кушырган куллары белән генә аңлата.

Безне әле «планнан тыш» «Таулар», «Маяк» колхозларында, «Чишмә»дә туктаттылар. Ә татар шагыйре Нур Баян исемендәге колхозда безне күп кешеле демонстрация каршылады. Гаять зур авылның олысы-кечесе урамга чыккан. Әбиләр геләк яулыклы, бабайлар түбәтәйле, яшьләр күз языңны алырдай чуар киёмнән. «Сәлам! Сәлам! Сәлам!» — төрле яктан куллар сузыла. Безне, воршиловградлыларны, берәм-берәм бүлөп алып, аерым төркемнәр эчендә калдыралар.

Батан сугышында һәлак булганнар һәйкәле янында шигъри митинг үткәрәбез. Машиналар янына чәчәк сибелгән юллардан барабыз.

— Без, ихтимал, бүген Минзәләгә барып житә алмабыз, — дим мин Мәхмүт Гариповичка.

— Халык ихтияры безнең ихтиярдан көчлерәк, — дип елмая ул.

...Ул көнне без Минзәләнең үзенә үк барып житә алмадык. Шулай да Минзәлә жиренә аяк бастык.

Өлгереп килгән иген басуында, ике район чигендә, безне келәмнәр җәеп каршы алдылар. Ипи-тоз, якты йөз! Минзәлә делегациясе дә зур: эшчеләр, колхозчылар, интеллигенция, район житәкчеләре. Әле «планнан тыш» очрашулар тойгысы

да бетеп житмәгән, без тагын чәчәкләр арасында, без тагын дуслар кочагында. Фотоаппаратлар, киноаппаратлар, дуслык митингысы, кыр уртасында микрофон, магнитофон — кая бара бу замана?! Нинди яңалыклар алып килә? Шәһәр культурасы республиканың иң аргы почмакларына үтәп керә.

Минзәлә машиналарына күчеп утырабыз. Безне «Гигант» колхозында котәләр. Очрашу шатыгы зур, минзәләлеләрнең каршылавы күңелне кузгата, әмма безнең күңелләргә кереп урнашкан актанышлылар белән менә шушы минутта ук инде саубуллалашырга кирәк. Бу искиткеч көшләр белән инде без туганлашып өлгердек, ни хәл итсәң — аерылышабыз. Кыен булса да, аерылышырга туры килә. И газиз илем, нинди күп синең әйбәт көшләрең!

Рушан Гарипович Сабиров — КПССның Минзәлә райкомының беренче секретаре — Актаныш секретаре кебек үк яшә, чибәр, шундый ук югары белемле агроном. Мәхмүт белән Рушан бер институтта бергә укыганнар. Рушанның сүзләрендә күршеләренә ихтирам күп. Бу ихтирам аны безгә шундук якын итә, ике районны бергә бәйли. Рушан Мәхмүтне ярата икән, димәк, ул да шундый ук киң күңелле, шундый ук эшлекле кеше. Балыкчыны балыкчы ерактан танып бит.

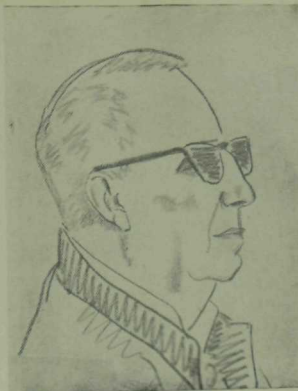
Без колхозның механикалаштырылган зур бер ыңдыр табагына килеп эләгәбез. 15 мең гектар жире булган гигант колхозның ыңдыр табагы да гигант булмый нинди булсын соң! Халык бер сәгәткә ялга туктый. Фронттагы кебек, солдатлар кебек, сәнгать бригадасын чолгап ала. Бер команда: барысы безнең янда. Халык, халык: алма төшәр урын юк. Түбәләрдә — әрсез бала-чага.

Безне, Украина вәкилләрен, Социалистик Хезмәт Герое, председатель Госман Латыпов котлый. Моңысы — өлкән, чәченә чал кергән, төп кебек нык, йөзә житди, күзләре генә нурлана. Очрашу күп көшләре ихлас митингга әйләнеп китә. Украин һәм татар халыкларының дуслык бәйрәменә әйләнә. Берьюлы алты баянда уйнаган баянчылар ансамблен вокалистлар алмаштыра. Ул арада халыкны ярып, мәйданга янә милли киёмле егетләр, кызлар килеп чыга. Беллим, белгеч-хореографлар аларның бию осталыгын ничек баяли торгандыр, әмма без талантлар һәм борынгы татар халкы сәнгатеңең тагын бер битен ачып биргән, чын мәгънәсендә күп бизәклә шигъри биюләр бүләк иткән яшьләргә сокландык.

Бәйрәм Ворошиловград шагыйрьләренең һәм татар каләмдәшләребезнең әсәрләрен уку, украин поэзиясен һәм Жәлилнең утлы-ялкынлы юлларын халыкка жеткерүче Ангелина Захарова, ярсу күңелле жырчыбыз Нина Нестеренко жырлары белән төмамланды.

Бу очрашуда, гадәткә, бер генә кеше, рәссам Николай Неклюенко гына «дөшмәдә». Әмма ул ыңдыр табагында ясаган берничә эскиз, портретын күрсәткән, көшләр дусларын, хезмәттәшләрен танып, алар гөрләтеп кул чаптылар.

Кызлар безгә үзләре суккан искиткеч келәмнәр бүләк иттеләр.



Худ. Н. Неклюенко. Хезмәт ветераны, карт коммунист Гали Имамов.



Худ. Н. Неклюенко. Укытучы Розалия Сөлэйманова.

— Ниһаять, минем костюмымның югаргы таңы эшләнде, бу хәлемдә мине Ворошиловград артистлары күрсә, шундук Украинаның кибетләрен актарып чыгачаклар,— диде ул, елмаеп.

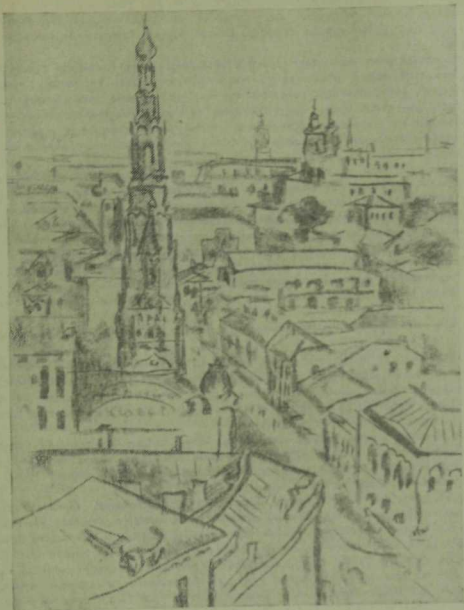
Костюмы аның чыннан да тулы камиллектә иде.

Һәм без, дөресен әйткәндә, Гөлсабира ханымның киңәшенә сөенеп бетә алмадык. Бактың исә, Минзәләдәге бәйрәмебез районның «Украина көне» бәйрәменә туры килгән, ә безне бик тә үз итеп кисәтүе — украин халкын райондашларына аеруча төгәл-чибәр итеп күрсәтәргә теләүдән икән.

Минзәләдә «Украина көне» Рушан Сабировның безне райкомда кабул итүеннән башланды. Беренче секретарь безне район эшләре белән таныштырып кына калмады, Украина белән чын дуслыкка дәлил булырдай мисаллар да китерде. Актамышта «Харьков» сортлы бодай чәчәләр, Украина житештергән машиналар басуларында эшли, үзәра ярышучы колхозлар да бар икән. Аннары ул үзенең бүген Партия Үзәк Комитетыннан һәм Татарстан өлкә комитетыннан килгән иптәшләр белән очрашасы барлыгын өйтеп, эшбездә уңыш теләп, китеп барды. Власть Гөлсабира ханым кулына тапшырылды. Без идеология секретаренең берничә әйбәт сыйфатын танып алдык. Ленин һәйкеленә, Бөек Ватан сугышы каһармннарына чәчәкләр салганда, ул житди акыллы, эшлекле житәкче булып калды. Барысын төгәл, ыгы-зыгысыз үтәтте. Дуслык митингысына бер меңгә якын кеше җыелган. Урам уртасына микрофон куелган иде. Ике-өч минут эчендә иптәш Хәкимова, кагазь-мазарсыз, чип-чиста рус телендә һәм тәрҗемә итеп татар телендә әдәби яктан оста, политик яктан үткен речъ белән дуслык митингысын ачты. Шуннан соң без, әдәбият-сәнгать бригадасы, үзәбезне мобилизацияли төштек. Митинг бик җаваплы: нәфислек белән житдилек монда бергә кушылырга тиеш иде. Һәм ул шулай булып чыкты да. Минзәләдә безгә шушы якның шагыйре Рәшит Гәрәй кушылды. Без дүрт шагыйрь. Шуның өстәвенә Ангелина Захарованың да шигырь укуын искә алсак — поэтик отряд көчле. Сүзне өч телдә: русча, украинча, татарча алып бар-

Икенче көнне көннең яртысын Минзәләдә үткәрдек. Бу көннең бер генә көнгә дә охшамаган үз хикмәте бар. Минзәлә райкомының идеология секретаре Гөлсабира Хәкимова безгә әле ык елгасы буенда ук (без анда күчмә вагонда кундык) аеруча үз итеп, матуррак һәм житдирәк киенеп чыгарга кушты. Баштарак моның ни өчен икәннән аңлап житмәдек, чөнки ул безгә моның сәбәбен, без бүген эшләмибез, бәйрәм генә итәбез, дип аңлаткан иде. Ә бәйрәмгә, табигый, һәркем иң матур киemen киеп, пөхтөрәк булып чыга. Татар халкында пөхтәлек аеруча зур икән. Ярый, баш өстендә уттай янып торган кояш булса да, «жиңелчә» киенмәдек, бәйрәм костюмнарыбызны, ап-ак күлмәкләребезне, хәтта рәсми-житди галстукларыбызны тактык. Баянчыбыз Алексей Павлов шомырт кара төстөгә концерт костюмын, чытыр ак күлмәген киеп, башына кара түбәтәйне дә чәпеп куйган, көзгә каршысыннан ките алмый аптырап бетте.





Худ. Н. Неклюенко. Казан күрөшө.

дык, Михайло Яременко сөйлөвөндө, Нина Нестеренкоң украинча жырларында безнең якның рухы айбат бирелде. Кыскасы, дуслык телендө сөйлөнгөн сүз барыбызны да дулкынландырды.

Митингтан соң без Минзәләне карап йөрдек. Гөлсабира ханым — шәһәрнең зур патриоты — революцион закыйгалар белән бәйлә урыннарны, шәһәрнең тарихи-революцион музеең, педучилищеда политработниклар курсыңда укыганда Муса Жәлил яшәгән бүлмәне бик теләп күрсәттө.

Кичең инде без Куйбышев исемендәге колхозда идек. Бу исе — Минзәлә районыңда «Украина көне»нең давамы булып чыкты. Кичә безне үзенең «рәсми булмаганча» башлануы белән тагы таң калдырды.

Колхоз культура йортының гаят иркен залына килеп керүбез булды, безне шаулап торган жыр белән каршы алдылар.

Украинаны гомер-гомергә жырлы як, моңлы як дип йөртәләр. Ә монда безне һәр авылда, ыңдыр табагында, кыр станында, жәйләүдә моңлы да, ашкынулы-дәртле дә жыр белән каршы алдылар. Шулай булгач, Татарстанны нинди як дип әйтергә?

Татарстанда жыр күренекле, хөрмәтле урын алып тора. Гөлсабира ханым безгә республикадагы һәрбер районның үз жыры булуын әйтте. Ул жырны компози-торлар түгел, күбесенчә шул районның үз кешеләре тудыра икән. Халык тудыра. Ул жырларда — туган якның матур табигате, сугышчы батырлары, хезмәт каһар-маннары, кыскасы, совет кешесе исемен югары йөртә белүчеләр мактала. Ул жырларны бәйрәмдә дә, ял иткәндә дә, болай гына, күңел өчен, моңаеп кына да жырлыйлар икән.

Татарстанда туган як көйләрен инде күптән жырлыйлар, Минзәлә көе, Арча көе, Сарман көе, Актаныш басмалары... Туган якның үз көе. Бу күренеш мине уйга сала. Мин моның нигезендә әйтеп бетергесез тиран мәгънә ятканлыгын аң-лайым. Кешеләр үзләренек авыллары, колхозлары, кырлары турында, үзләре яшәгән җир турында жырлыйлар. Ә бит, уйлап карасаң, — Владимир Ильич Ленин төзегән Советлар Союзы — безнең зур Ватаныбыз әнә шуннан башлана бит.

Дуслык бәйрәменек рәсми өлеше башланыр алдыннан безнең янга кара күзлекле, тазарак кына бер кеше килде.

— Кайда минем якташларым? — дип сорады ул, киң учлы кытыршы кулын сузып.

— Гали ага Имамов, карт коммунист. Донбасста эшләгән, — дип аңлаттылар безгә.

Гали Имамов якташларын кочаклап озак кына жибәрми тора. Донбасстан килү-челәргә ул чиксез шат, чөнки аның яшьлеген шунда узган, шунда аны шахтерлар революцион ныклыкка өйрәткәннәр, Ленин эше, социализм эше өчен көрәшкә әзерләгәннәр. Күңеленә якин булып калган якларын карарга тагын барыр иде дә, күзләре «ялкауланган, берни күрмиләр».

Гали Имамов, элекке Донбасс шахтеры, ул кичне бездән бер адым да калмады. Кичә искиткеч булды. «Марс», «Ленар», Мичурин, Куйбышев, Муса Җәлил исемен-дәге колхозларның вәкилләре бәйрәмдә катнаштылар. Минзәлә шәһәре җәмәгәт-челәге бәйрәмне башлап йөрдә.

Украин һәм татар шагыйрьләре, Ворошиловград артистлары, Минзәлә драма театры артистлары, районның үзешчән сәнгать коллективлары, Хужмәт үзешчәннә-ре бер-бер артлы, чиратлашып, украин һәм татар жырларын җырладылар, голакка биеделәр. Татар һәм украин әдәбияты, украин һәм татар сәнгате кичәсе булды бу.

Бәйрәм сюрприз белән бетте. Минзәлә педучилищесы укытучылары Б. Уткин һәм Н. Петров безнең Минзәләдә булуыбызга багышланган кинофильм күрсәтте-ләр. Район чиге буенда очрашканнан башлап моннан биш сәгәт элек кенә булып узган зур митингкә кадәр барысы бар иде анда. Кино һәвәскәрләренек аңдый оперативлыгына кино профессионаллары да көнләшерлек. Чын әгәр!

Минзәлә дусларыбыз Рушан Сабилов, Гөлсабира Хакимова, аның ярдәмчесе Лидия Тимофеевна, комсомол башлыгы Юра, безнең белән Минзәлә юлларын йө-реп чыккан ягымлы егет Генка һәм тагын башка бик күп әйбәт кешеләр белән, елар дәрәжәгә житеп күрешкәннән соң, минем әйтер тагын бер сүзем бар. Нико-лай Неклюенко аларның һәммәсен карандаш белән рәсемгә төшерде. Ә менә Гөлсабира ханымның ул берьюлы ике портретын ясады: берсе карандаш, берсе төсле настель белән. Портрет җитди дә, хатын-кызларга хас ягымлы да чыкты.

— Мин аны үземнең Украинада булачак күргәзмәмдә «Корыч һәм ягымлылык» дип атыйм, — диде ул.

Коя хаклы иде. Гөлсабира ханым — нык куллы җитәкче дә, безне кайгырткан ана да булды. Шуның остәвенә, ул безнең белән бергә дистәләгән украин жыры, татар жыры җырлады. Неаполитан, француз жырларын җырларга күчкөч, без бөтенләй аптырап калдык. Безгә «Гигант» колхозында татар кызларының үз кул-

лары белән чиккән искиткәч матур келәм булак иткәннән айткан идем, ул келәмдә, минемчә, Гөлсабира ханым кебек булдыклы татар хатын-кызларының күңел байлыгы тулысынча чагыла. Без аны иң кадерле истәлек итеп, сезнең күңелләрегез итеп сакларбыз, татар хатын-кызлары!

...Кама автомобиль заводы төзелешенә бер дә килеп карамаган кешегә дә КамАЗның ни икәннән аңлатып тору кирәкми. Аны ерактан, әллә каян танып аласың. Металл көркәсләр, күккә ашкан башнялар, тау-тау балчык өемнәре әллә кайдан ук: «Менә мин инде ул — дөньяга бер генә КамАЗ!» — дип кычкырып торалар.

Тугызынчы бишъеллыкның иң зур, иң соклангыч төзелеше хакында укыган да, шеткән дә күп иде инде. Грандиоз масштаблар күрергә син әзер булып килсәң дә, төзелешнең колачы сине тетрәтпәй жибәрә.

Безне, гадәттәгечә, Чаллы жирендә (Татарстанда туган якларын «безнең жир» дип яратып әйтү гадәткә кергән) Полина Мироновна Столярова каршы алды. Каршы алды һәм КамАЗ төзүчеләрнең берсенә — инженер Владимир Алексеевич Смирновка тапшырды.

— Владимир Алексеевич булачак заводны сезгә миннән яхшырак күрсәтер, — диде ул.

Төзелеш белән жаяуләп танышырга күнелгән. КамАЗны күргәнчә без дә шулай дип уйлаган идек. Ә без аны автобус белән йөрөп тә берничә сәгатьтә генә үтеп чыга алдык. Шулай да төзелешнең \*барлык майданнарында булып өлгөрә алмадык.

КамАЗ ул — зур-зур заводлар тезмәсә икән: чуен кою, тимерчелек, пресс-рам, двигательләр, ремонт-инструменталь, жыю заводлары... Шулар барысы бердәм технологик комплекскә берләшә, андый колачы, андый зур берләшүне әле дөнья белми.

КамАЗ ул — шундый төзелеш, анда уннарча миллион тонна жир казып чыгарыла, миллионлаган тонна бетон коела, йөз меңләгән тонна тимер-бетон һәм астрономик саннар белән металл тотыла икән.

Владимир Алексеевич КамАЗ заводларының аһәмияте һәм производство куәтләре турында тавыш көчәйткечтән сөйләп бара, ә автобус тәрәзәсенә теге ягында тимер-бетон баганалар белән чуарланган котлованнар, балчык өемнәре, завод корпуслары, металл конструкцияләр, күтөрү краннары жемелдәшеп кала. Алар барысы шундый күп, барысы күз ияләнмәгәнчә биек-зур, шулар янына күп санлы трассаларда өөрмәләр өереп чапкан йөк машиналары да килеп кушылгач, күз алдында фантастик бер дөнья пәйда була. Боларның барысын дәрәжә хәрәкәтләндрү, файдалы итеп эшләтү өчен дә яңа бер идәрә системасы кирәктер дип уйлап куясың.

Бөек Ленин хыялланган бер йөз мең трактор искә төшә. Һәм син күңеленчән даһи өчен, ул сызган юл өчен сөенеп, иксез-чиксез Ватаныбызның бер кисегә булган Татарстанда илнең йөрәк тибеше булып нинди куәтле индустрия тууын күз алдынан кичерәсең. Казанга килгач, өлкә комитетында Ф. Ә. Табеев дулкынланып-ашкынып сөйләгәннәр күңелдә яңара һәм син: «Әйе, партия работнигы булыр өчен, күңеләң белән шагыйрь булырга кирәк икән шул», — дип уйлыйсың.

Төзелештә 75 мең кеше эшли, диделәр. Ә кайда соң алар? Сорауны кычкырып бирмибез. Дөньядагы иң алдынгы техниканың бу бөек төзелештә эшләвен ишеткәч, шуның кайнап-гөрләп торуын күргәч, ул сорау үзен-нан-үзә төшеп кала.

Без жыю заводы төзелешендә булдык. Гадәттән тыш көчле краннар инде тоташ жыелган, буялган аерым секцияләргә өченчә катка күтәрәләр, аларны мәңгелек урыннарына куялар иде. Ул секцияләр бит гадәти заводның зур бер цехы чаклы бар. Менә ни өчен автогигантның корпуслары көнләп түгел, сәгатьләр үсәләр икән.

Кинәт без күп кешеле урынга килеп чыгабыз. Күз күрмә индәп алмастай зур майдан автобуслар белән тулган, берсе килә, берсе китә. Алар янына, дигез дүп-

кынарны төсле, кеше төркемнәре агыла, автобуслар аларны, дулкын кебек итеп, я эчкә йотып ала, я кире кагып жибәрә.

Жиңнәренә төрле-төрле отрядларның, төрле-төрле калаларның билгеләрен тапкан, пөхтә-жыйнак эш киёмнәре киеп алган яшьләргә кәрийсың да беренче бишьеллыклардагы комсомол жырын искә төшәрсәң. «Әкиятне чынга әйләндергә килгән кешеләр без»,—дип жырлый идек кайчандыр. КамАЗда житмеш биш мең энтузиаст әкиятне чынга әйләндерә. Анда килчәк көнне якынайту өчен 42 милләт вәкиле фидажарларча эшли. Менә ул чын мәгънәсендә хезмәт туганлыгы!

Әле бик күпләр өчен былтыр гына әкият булып тоелган нәрсә, безнең, ворошиловградлыларның каршына чын булып килеп басты. Кама бие калкулыгында болытсыз зәңгәр күк фонында уникешәр, уналтышар катлы ак ташпулатлар квартал-квартал булып тезелә башлаган. Бу—Яңа шәһәр. Каланың үзен дә, завод төзгән кебек, илебезнең барлык шәһәрләре күмәк энтузиазм белән тезиләр.

Тиздән Ак калага Кама суы килер, офык читендә алар бергә кушылырлар—ө 1974 елны конвейердан автогигантның беренче баласы—тугызынчы бишьеллыкның куәтле, яңа йөк машинасы төшәр. Ул көнгә ерак калмады инде... Ул бәхет Татарстан республикасына эләне.

Түбән Камага—химиклар шәһәренә без камазчыларның «Росинка» исемле пионерлар лагереннан киттек. Лагерь елга буенда, урман аланына урнашкан. Анда балалар иле. Илнең килчәк хужалары иде. Балалар безне, олылар кебек үк, үз итеп, яратып каршыладылар, һөнәрләрен күрсәттеләр, жырлар жырладылар, илнең яңа заданиеләрен үтәргә әзер булып, салют бирделәр; рәссам Николай Неклюенко альбомында, житди чырайлы, нык ихтыярлы камазчылар белән бергә, беркатлы, ышанучан һәм саф күңелле балалар рәсемнәре өстәлдә.

..Түбән Кама—Донбасска бик охшаш, Донбасс характерын, Донбасс химикларын үзенчә күз алдына бастырды. Северодонецк, Лисичанск, Рубежное химикларыннан без сәлам тапшырдык. Түбән Кама комбинаты житәкчеләре безгә комбинатның төп цехларын күрсәттеләр, эшчеләре, инженерлары белән, изопрен каучугу әзерләүче төп цехлары белән таныштырдылар.

Үзбекстан ССРның дәүләт флагы жилфердәгән төп корпус янында Түбән Кама комбинатының директоры безгә әйтте:

—Иртәрәк килдәгез. Кичә бу урында Украина ССР флагы жилферди иде,—диде.—Без кичә тугандаш Украина хөрмәтенә хезмәт вахтасы алып бардык. Тырышып, яхшы итеп эшләдек, Украинага булган хөрмәтебезне күрәп китәр идегез,—диде. Хәер, зыян юк, Үзбекстан хөрмәтенә дә без тырышып эшлибез, коллектив безнең бердәм, бар халыкларны тигез күрә.

Рәхмәт сезгә, туганнар! Без һәркайда ул хөрмәтне күрәп торабыз, ишетеп-тоеп йорибез. Дуслык-туганлык тойгысы ул—безнең ил халыкларының канына сеңгән.

Көзгедәй асфальт юлдан, яшелчә үстерүче совхоз кырлары анынан автобуслар безне Түбән Камага алып килде. Татарстанның яңа химиклар каласы химкомбинаттан шактый ерак урнашкан икән, монда химия төтеннәре килеп житми. Шәһәр үзенең зурлыгы, мәһабәтлеге, киң проспектары белән, аланнарны хәтерләткән матур газоннары белән, борынгы калаларга хас «чүплек башлары» булмавы белән хәтергә кереп калды. Киңлек, иркәлек! Йортлар арасыннан, бакчалар арасыннан башка урамнар күренә. Күп кешелә шәһәр кысылып, яшеренеп маташмый, киң күңелле, юмарт кеше кебек, бар матурлыгын, бар байлыгын берьюлы күрсәтеп бирә белә. Гүя ул: дөнья матур, рәхәтләнеп, күкрәкләрне тутырып сулыш алыгыз, дип әйтә сыман.

Түбән Кама—матур шәһәр, бик матур шәһәр, килчәк шәһәр. Аны һич арттырмыйча архитектура сәнгате әсәрә дип әйтергә булыр иде. Шәһәр әле һаман үсә—аңа бит әле нибары ун яшь. Аның кешеләре дә шәһәрдән бик әллә ни өлкән түгел: уртача яшьләре—23. Яшәрдә яңа шәһәрләрдә халык—КамАЗда да уртача яшь—23.

КПССның Түбән Кама шәһәренең беренче секретаре иптәш Садыйков—белеме анынан инженер-механик, зур производство стажы булган кеше—безгә Түбән

Кама промышленносте турында, белгечләр һәм гади эшчеләр турында мавыгып сөйли. Шул ук вакытта бу коры куаныч түгел, секретарьны борчыган күп кенә проблемалар, чишелмәгән мәсьәләләр бар, ул мәсьәләләрнең бездә, Донбасс химикларында ничегрәк хәл ителүе дә аны кызыксындыра. Секретарьның үз шәһәренә, үз жиренә, үз кешеләренә гашыйк булуы — табигый бер хәл итеп кабул ителде. Чөнки без Татарстан жирендә йөри башлаганнан бирле әле беркайчан да эчлошыргыч, гамьсез житәкчеләр очратмадык.

Безнең бүген кич самолет белән Казанга очачагыбызны искә алып, бер генә сәгатькә булса да республиканың алдынгы бер хужалыгына — «Красный ключ» кошчылык фабрикасына кереп чыгуыбызны сорадылар. Ул хужалыкта күптән түгел генә Алексей Николаевич Косыгин булып киткән икән.

Самолетка ничаклы гына өлгерергә тырышсак та, «бер сәгать» дигәнәбез сузылды. Кош фабрикасында бик күп нәрсәнең яңа һәм кызыклы булганы, азык өлөшүдән башлап йомырка жыю һәм сортларга аеру автоматка корылган булганы өчен дә, кешеләренә бик та күңелле, ихлас булганы өчен дә, ахыр килеп, Татарстанда кунакларга хужа кулыннан ычкыну бигүк ансат эш булмаганы өчен дә — без самолетка соңга калдык.

Аэропортка без төнге унбердә килеп життек, безгә дигән самолет трассадан йөгереп бара иде инде. Гажәп хәл: беркем моңа апырамады, аһ ормады, самолетка барган жирдән кыр уртасында туктадык та калдык. Икенче рейска тикле ике сәгать вакыт бар иде әле. Алексей Павлов баянын алды, егетләр түгәрәкләнеп чөмөдәннәри өстенә утырдылар. Китте жыр, китте шаян сүз — импровизация белән табылган, берәз гына тыенкы һәм шул тыенкылыгы, тынычлыгы, ихласлыгы белән ансамбль хасил иткән концерт иде бу. Хәтта, мин әйтер идем: үзәбезнең алда үзәбез ясаган исәп-хисап иде. Аэропорт бинасыннан берәм-берәм пассажирлар тартылды, алар ипләп кенә килеп туктыйлар, рус жырын, украин жырын, татар жырын тын гына тыңлыйлар иде. Күпме көчәң бар синәң, сәнгать, күпме кодрәт синдә, эчкерсез дуслык!

Хужалар белән саубуллашкан чакта, без самолетның бик тиз килеп житүенә, берәз гына булса да соңармавына үкендек...

...Совет Татарстанынан без август аенда кайтып киткән идек. Инде менә ярты ел вакыт узган, хисләр өле һич тә тоныкланмый. Без үзәра хат алышып торабыз. Хисләрне хатлар аша уртаклашабыз. Мин генә шул чаклы нечкәрдемме дип уйлаган идем, башка иптәшләрем дә шулай икән. Михайло Яременко да Татарстанда булуыбыз хақында очерк язган. Василий Горяинов Татарстанда туган хисләрен шигырь бәйләмә итеп газетада бастырып чыгарды. Николай Неклюенко СССР төзелүгә 50 ел тулуга багышлап Ворошиловградта күргәзмә үткөрдә. Вәгдәле егет ул безнең Николай: күргәзмәсенең үзәгендә — Татарстан кешеләре.

Көндәлек мәшәкәтләрдән бушап, уй-хыялларга бирелергә вакыт тигән чакта, жиде дистәлек гомәр юлымны баштан кичерәм дә, Казан якларында тапкан дусларымны сагынып, уйлап куям: совет туганлыгының тамырлары нинди нык һәм нинди тиран! Совет Социалистик Республикалар Союзын төзөгән, шул дуслыкка нигөз салган Владимир Ильич Ленин — үлемсез. Рәхмәт сиңа, Ильич, туганлык союзын төзөгәнәң өчен. Без аны күз карасы кебек сакларбыз.



**Межәһит Вәлиев,**

тарих фәннәре кандидаты.

## АМЕРИКА БУЙЛАП СӘЯХӘТ

ЮЛ ЯЗМАЛАРЫ



зган елның 19 октябреннан 1 ноябренга тикле миңа Америка Кушма Штатларында туристик сәяхәткә булырга туры килде. Сәяхәтне СССРның «Белем» жәмгыяте галимнәр өчен махсус оештырды. Сәяхәтчеләр төркеме зур түгел, нибарысы 12 кеше, алар фәннең төрле тармакларынан һәм илебезнең төрле республикаларынан иде.

Безнең максат шактый ук тыйнак. Без, туристик сәяхәт биргән мөмкинлекләрдән чыгып, Америка тормышы белән танышырга, Советлар Союзы

турында сөйләргә, укымышлылар белән, америка-совет дуслыгы жәмгыятендәге дуслар белән очрашырга тиеш идек.

Ике атна вакыт эчендә без Вашингтон, Лос-Анджелос, Сан-Франциско, Чикаго, Нью-Йоркта булырга өлгердек. Әлбәттә, шушы аз гына вакыт эчендә Американы барлык аспектыларында күрәп бетердек дип әйтү дөрес булмас иде, монда сүз бары тик без күрергә өлгергән, без шәһит булган кайбер нәрсәләр турында гына бара чак. Шунның өстәвенә, мин журнал укучыларының үзләренә дә Американы һәм экономик, һәм политик, һәм социаль яктан белүләренә таянам, шуңлыктан мин укучыларга таныш булган, яки теләсә кайсы белешмә китабыннан алырга мөмкин булган фактларга тукталып тормыйм.

Америка Кушма Штатлары — бик катлаулы, каршылыклы ил: гаять зур байлык туплаган, шул ук вакытта халыкның байтак өлеше хәерчә хәлендә яши торган ил.

Фән һәм техника өлкәсендә бик нык алга киткән, шул ук вакытта жәмгыятьнең билгеле бер өлешендә эхлалый деградация кичергән ил.

Гаять зур житештерү куәте булган, әмма культурасы бик әкрән үсә торган ил.

Бер якта болытларга ашкан биек йортлар, мәһабәт сарайлар сала, икенче якта негрларны кварталы-кварталы белән алачыкларда яшәтә торган ил.

Американы аңлар өчен бу илнең географик шартларын һәм табигать уңайлыкларын да истән чыгарырга ярамый. Боларның барысы



өстөнә Америка Кушма Штатларында төньяк белән көньяк сугышкан дәвердән бирле сугыш булмаган. АКШның хәтта төньяк чиге дә безнең Харьков белән Волгоград киңлегенә туры килә. Климат шартларына ике океан уңай тәсир итә. Илнең көньяк районнары, мәсәлән, Флорида, Гиндстан киңлегенә тәңгәл килә. Һава шартлары иген игү, мал-туар үрчетү өчен бик уңайлы. Илнең күпчелек районнарында терлек ел бие жәйләүләрдә йөри. Хужаларның эше көтү йөри торган кишәрлекләренә электрлы койма белән әйләндереп алудан гыйбарәт. Хужа бер атнадан мал-туарын барлап, койманы арырак күчереп куя, яңа порция тоз сибә дә, мәшәкате шуның белән бетә. Илнең урта бер өлешендә безнең Кавказдагы төсле шартлар. Кар монда ике-өч елга бер генә мәртәбә, анда да аз вакытка гына күрәлп ала.

Ноябрь-декабрь айларында Флоридада бәрхет сезоны, монда илнең иң зур «бүреләре» — миллионерлар, миллиардерлар жыела.

Табиғый шартлардан файдалану, ел саен капитал салу, техника белән тәммин итү, химияләштерү, селекция эшләре башкару сәбәплә, авыл хужалыгы нык кына алга киткән.

Кыскасы, Америка жәмгыяте — катлаулы организм, аны гадиләштереп күрсәтергә ярамый, яхшысын-яманын бергә кушып, бер бөтен итеп карарга кирәк. Тагын бер нәрсәне әйтк, без Америкага ике илнең үзара мөнәсәбәте уңай нәтижәләргә ирешкән чакта бардык. Коралсызлану мәсьәләсендә, экономик элементләрдә, ленд-лиз буенча килешүләрдә беренче адымнар ясалган иде. Бу процесс үзгән-үзгә генә бармый, аның күп кенә катлаулы яклары, кыенлыктары бар. Булган катлаулылыктарны жипеп, америка империализмына үзгәбезнең курсны тагарга кирәк. Әнә шул юнәлештә партия һәм хөкүмәт ныклы эш алып бара.

Без реаль чынбарлыктан чыгып эш йөртәбез. Америка Кушма Штатлары — көчле экономик держава, аның зур гына экономик, хәрби потенциалы бар, Европада һәм Азиядә салган зур капиталы бар, империалистик политиканың барлык жепләре биргә килеп таша. Шундый ил белән үзара мөнәсәбәтне жайлау бик мөһим. Май аендагы очрашулар алдыннан ике альтернатива бар иде. Беренчесе — АКШның хаким даирәләре дөньяда киеренкелекне көчәйтү ягында торалар һәм бу хәл илнең үз эчендә әллә ни каршылык тапмый иде. Икенчесе — реаль чынбарлыктан чыгып эш иткәндә, дөнья проблемаларын акыллы итеп чишәргә кирәклеген Американың хаким даирәләре аңламый булдыра алмыйлар иде. Хәлләр әнә шул акыллы якка таба китсен өчен Советлар Союзы кулынан килгәннең барысын эшләде.

Безнең сәяхәтебез шактый ук тыныч үтте: сионистлар теңкәбезгә тимәде, безгә каршы бернинди диверсия дә эшләнмәде, безне таларга өлгермәделәр. Талау дигәннән Америка шартларында ул гадинең дә гадие, әнә бит Валентин Зоринны Нью-Йоркта, көпә-көндез, милли паркта таладылар. Америкадагы мондый хәлләргә без өле алга таба тукталырбыз. Ә хәзергә үзгәбезнең сәяхәт белән турыдан-туры бәйлә хәлләргә тукталасы килә.

19 октябрьда без Нью-Йоркка килеп төштек, безне шундук икенче аэродромга озаттылар, аннан без Вашингтонга очып киттек. һәм кичен анда булдык. Урамда эт адәм дә юк. Кичен Америка шөһәрләрендә кеше йөрмәвен газеталардан укыганда ышанмыйчарак тора идек, менә хәзер караңгы төшү белән Америка башкаласында тормышның тынып калуын үз күзгәбез белән күрдөк. Талану яки үтерелүдән куркып, кешеләр өйләрендә утыралар икән.

Икенче көнне экскурсия Ак йортны күрсөтүдөн башланды. Танцылар залын, кызыл залны, ашханәне, президент кунаклар кабуд итө торган залны күрсөттеләр: стеналарда кайбер президентларның портретлары эленгән, Джон Кеннединыкы да бар, бик мәгънәле, сәнгатьчә эшләнгән портрет: әйтерсең ул үлем сәгатен көтеп утыра.

Ак йорتنың тышкы күренеше әллә ни искитерлек түгел, үзе ул яшеллеккә күмелгән, янәшәсендә генә парк бар. Линкольнны үтергәннән соң ул паркны кечерәйткәннәр. Кыскасы, президентның резиденциясе гади генә аулак бер почмакны хәтерләтә, монда зур дөүләт эшләре эшләнүенә хәтта ышанасы да килми.

Американнар сәяхәтчеләргә күрсәтә торган икенче истәлекле урын — Капитолий. Анда сенат, вәкилләр палатасы утырыш үткәрә, конгрессменнар, сенаторлар жыела. Зур һәм нык бина ул, башында купол, аның түбәсенә Азатлык статуясы куелган. Безгә вәкилләр палатасын, сенат урынын күрсәткән чакта кемнең кайда йоклавын, эш вакытының күпмегә сузылуын, монда нинди мәсьәләләр каралуын бик җентекләп аңлаттылар. Капитолий залында Америка тарихының аеруча әһәмиятле чорларын тасвирлаган картиналар, Америка тарихында зур урын тоткан эшлеклеләренең статуялары куелган.

Вашингтонда без хәтта Пентагонда да булдык. Хәрби ведомствоның исеме аның биш почмаклы булуыннан килә икән. Аның биш каты җир өстендә, өч каты җир астында. Янәшә генә автомашина куяр өчен гаять зур майдан, мөгаен, ун мең урынлык бардыр. Гидлар әйтә, сугыш вакытында монда 50 мең кеше эшләде, диләр, хәзер 25 мең кеше эшли икән. Безне экскурсия төртибездә Пентагонга алып керүләренә баштарак гажәпләнеп калган идея, соңыннан моның аерым бер мәгънәсе барлыгына төшендек. Бактың исә, икенче катта Пентагонның сул канаты хәрби хезмәт өчен түгел, төрле-төрле характердагы тыныч хезмәт өчен файдаланыла. Магазиннар, кафетерий, бар һәм башкалар урнашкан монда, хәтта христиан, протестант, католикларга дога кылу өчен аерым билгеләнгән урыннар да бар. Кыскасы, бу куркыныч хәрби ведомство түгел, Вьетнам һәм башка илләренең тыныч халкын кырып бетерү өчен сугыш планнары корыла торган урын түгел, кеше үзенә теләсә нинди ихтияҗын үти ала торган тыныч бер ведомство икән дигән иллюзия тудыралар. Безне шуннан ары алып бармадылар. Без АКШның иминлегенә бернинди куркыныч та тудырмадык.

Безгә Вашингтонның яңадан салына торган районын күрсәттеләр. Американнар үзләре моны киләчәк шәһәре дип атыйлар. Мондагы корылмалар үтә дә заманча: иркенлек күп, һава күп, архитектура мәсьәләләренә, биналарны матур итеп салуга, көнкүреш хезмәтә күрсәтүгә бик нык игътибар ителгән. АКШта театрларның кечкенә, 75—100 урынлыгына булуын, кинокартиналарның озлексез күрсәтелеп торуын әйттеләр.

Вашингтонда безгә Вашингтон, Линкольн, Джеферсон һәйкәлләрен озаклап күрсәттеләр. Алар бер-берсеннән тигез ара калдырып куелганнар. Һәркайсы үзенчәлекле, зур, мөһабәт һәйкәлләр. Алар куелган турыда бакчалар, парклар тезелеп китә, бакчалар гүя бөтен Вашингтонны кисеп узалар. Һәйкәлләр рәтендә, калкурак бер урында — Джон Кеннеди кабере. Кабер өстендә зур мәрмәр таш, янәшә Роберт Кеннедига кечкенә генә таш куйганнар, таш өстендә ак төре. Һәммәсе гади, иң характерлысы — Джон Кеннединың кабер ташы бөек президентлар һәйкәле рәтенә туры килә.

Һәйкәлләр тирәсендә хәрбиләренә, атаклы кешеләренә каберләре тезелеп китә, шул исәптән Вьетнамда һәлак булганнарда бик күп кабер ташлары куелган. Бу каберлек безнең көннәрдәге Америка чынбарлыгының жанлы трагедиясен гөдәләндерә.

Безне Вашингтон туып-үскөн утарга да алып бардылар. Анда элөгер өчен Александрия диген кечерек бер шәһәр аша узарга кирәк. Күпчелеге ике катлы йортлардан гыйбарәт булган ул шәһәрдә йортлар беркайчан да искерми, ватылмый икән. Монда бик күп йортлар 1750 елдан ук саклана. Яңа йортлар борынгы стильне саклап, ансамбльгә туры китереп салына.

Вашингтон утары Потомак елгасы ярында яшеллеккө күмелеп утыра. Каршы як ярда урман, ул яр калкурак, безнең урта рус полосасындагы табигатьне хөтерлэтө. Вашингтон утары — ике катлы бина — ял итү, эшләү, кунак кабул итү өчен уңайлы итеп салынган. Эйберләрнең күпчелеге Вашингтон яшөгән чактагы чын эйберләр. Берничә урында хужалык каралтылары: аерым кухня, азык-төлек келтө, киём тегү мастерское, карета сарае. Вашингтонның һәм аның хатынының шөхси эйберләре аерым биналарда саклана. Вашингтон мемориалына американнар зур милли хәзинә итеп карыйлар.

Бу — рәсми Вашингтон, яғни Американың алгы ягы. Ләкин американдар тормышларының бар ягын да күрсәтергә теләмиләр. Кайтышлы без негрлар яши торган урамнарны күрсәтүләрен үтендек. Алар безнең үтенечне кире дә какмадылар, негрлар урамына алып та кермәделәр.

Һәр көнне сәгать 4 тә безнең программа бета. Безгә беркетелгән машина кайтып китә. Вашингтонга килеп төшкән көнне үк безнең яңга Вашингтондагы совет хезмәткәрләре килде. Алар белән бергә без негрлар яши торган районнары карадык. Вез иртәнге якта күргәннең капма-каршысы бу. Везне озатып йөрүчеләр өйттеләр: гаран-тия бирәбез, сез бу районда бер генә дә ак төнлене очрата алмассыз, диделәр. Чыннан да шулай булып чыкты. Төзек йорт очратуы да кыен монда. Кайсы бинаның төрәзәсе ватык, кайсысына аркылы такта кагылган, стеналары кара күмер булып калган йортлар да бар. Безгә 1968 елы, Лютерны үтергән чакта, негрлар кузгалышы вакытында жимерелгән биналарны күрсөттеләр, алар әле һаман жимерек хәлдә торалар.

Негрлар районинда без бер генә дә яңа каралты күрмәдек. Район ташландык бер урынны хәтерләтә. Негрларның жимерек биаларны төзәтергә, аларны сакларга һәм нормаль рәвештә эксплуатацияләргә акчалары юк. Эшкуарлар моңа акча тотарга теләмиләр, чөнки аннан беринди дә табыш килми. Алар моңда яңа биалар салырга да теләмиләр, чөнки аларда таза хәллә кешеләр тормаячак, йорт салуга тотылган акча әрәм булачак. Бу районнарда магазиннар, яңа предприятияләр дә салынмый, чөнки капиталистлар таланудан куркалар. Негрларның яшәү шартлары бик начар, ә бит алар биредә халыкның 70 процентын тәшкил итәләр, шул исәптән, мәктәпләрдә укучы балаларның 85 проценты негр балалары.

Америка мектеплөрөнөң күбесиндө тәртипсезлек. Без хатта шта-  
тында полицейский булган мектепне дә күрдөк. Без кораллы поли-  
цейскийның мектептә нигә кирәк булуын сорагач, безгә айттеләр:  
укучылар тәнафес вакытында укытучы хатын-кызны көчләмәсеннәр  
өчен кирәк, диделәр.

Сонга табарак, Лос-Анджелоста сәяхәттә булган чагында, америка-совет дуслыгы жәмгыятеннән бер карчык безгә укучыларың ират укутучыны талауларын сөйләде. Укутучыга ике укучы ташланган, әмма аның кесәсендә берничә центы гына булган, ул аларны мыскыллы елмаеп тегеләргә биргән, укучылар шуның өчен аны бик каты кыйнаганаар, һәм ул әле дә булса больницада ята икән. Боларнын барысы мәктәп ишегалдында булган.

Мал-мөлкөттөрө зур булган негрлар негр геттоларында яшомилер, алар башка районнарда яшилөр. Ләкин монда негрның баен да ярат-

мыйлар, бай негр йортка күчеп килү белән аның күршесе — ак төңлөничек тә булса башка урынга күчеп китү ягын карый. Раса дискриминациясе Америкада бик көчле һәм ул тормышның барлык өлкәсенә үтпә кергән.

Безнең икенче көнебез төшкә тикле буш иде. Без үз теләгебез белән сәнгать музеена киттек. Музей бик бай булып чыкты. Монда дөнья культурасының күп кенә жәүһәрләре тупланган. Подвал катларында бүгенге заман художникларының эшләре эскиз рәвешендә куелган. Бүгенге Америка сәнгатен без Чикаго музеенда тулырак күрә алдык. Ул хакта әле сүз булыр.

Башкала тормышының, биредәге башка шәһәрләр тормышы кебек үк, үзгәллекле бер сыйфаты — жәмәгать транспорты булмау. Шуңа күрә шәхси машинаң булу — ул зиннәтле эйбер булдыру түгел, беренче ихтияж. Машинаң юк икән, уку, эшләү, бару-кайту ифрат кыенлаша. Миңа илчелекнең бер киңәшчесе әйтте: аның шоферы негр икән, инде унбиш ел аңарда эшли икән, аның шәхси файдалануда өч машинасы бар. Берсендә — ул үзе эшкә килә, икенчесендә — хатыны бара, өченчесендә — кызы укырга йөри. Әгәр шул машиналары булмаса, ул яши, көн күрә алмый.

Сүз уңаеннан әйтик, машина белән бәйлә хәлләр Американың барлык тормышына кагыла. Илдә куәтле автомобиль промышленности булу да, бүгенге заман таләпләренә җавап бирердәй автострада да, күперләр, күчеш урыннары да шуңа бәйлә; машина, аны карау, эйбәт итеп тоту американ семьясының шактый табышын суырып ала; юл катастрофалары милли проблемага әйләнә; мәйданнардагы, йортларның төрле катларындагы гаражлар — тормышның гади бер күренеше.

Калифорния университеты профессоры әйтте, бездә 30 мең студент укый, шуларга 17 мең урынлы гараж тотарга туры килә, диде. Эш патологиягә барып җитә. Американның шактый күп вакытларын машинада үткәрәләр, ә ул машиналарда тизлек кул белән күчәрелми, газ уң аяк белән кабызыла, шунлыктан америка шоферының уң аягы көчлерәк була, имеш.

Хәзер мин үзгәбез узган шәһәрләр буйлап укучыларны да йөртеп чыгарга теләм, ул безгә, бергәләп, бу ил хакында кайбер гомуми нәтиҗәләр йарга мөмкинлек бирер.

20 октябрьда без «Дуглас» тибындагы самолетта Лос-Анджелоска киттек. Халык күп сыя торган, кәнәфиләре өч рәт итеп тезелгән иркен самолет бу, рәт араларында төркем-төркем җыелып торырга була. Американның юлда бик шаулап бардылар, виски һәм башка эчемлекләр эчтеләр, без, тыйнак кына булып, үз урыннарыбызда утырып тордык. Кино булачагын хәбәр иттеләр. Тавышлы кино итеп карау өчен махсус шнур алырга, шул шнур өчен ике доллар түләрگә кирәк икән. Бизнес иле, ни хәл итмәк кирәк. Шулай да без кино карый алмадык. Аппаратура ватык булып чыкты. Монтерлар керде, самолет түшәменнән аппаратураны сөйрәп чыгардылар, бик озак казындылар, шулай да төзәтә алмадылар. Бәлки, американның безнең тынычлыкка гажәпләнгәннәрдер, ник дисәң, аппаратура безнең баш өстендә асылынып торды, аның тирәсендә кайнаштылар, Эзербәйҗан Фәннәр академиясе президенты иптәш Абдуллаев, хатыны белән янәшә, аппаратура баш өстендә асылынып торган хәлдә, тыныч кына йоклап үткәрдә.

Лос-Анджелос — төрле якка жәлепкә үскән бик зур шәһәр. Хәтта самолетта очкан чакта да аның очы-кырые юктыр кебек тоела. Бер юнәлештә аның озынлыгы 100 километр. Көндезгән игътибар иттек, моның шулай булуы табигый икән, чөнки шәһәрдә күпчелек йорт бер-ике катлы. Соңгы елларда гына биек йортлар салына башлаган. Хикмәт шул — шәһәр җир тетрәү зонасында. Ул Тын океан ярында.

Биредә субтропик климат, пальмалар үсө, октябрь ахырларында да эссе була икән элө. Американнар үзләрә әйтә, Лос-Анджелос ул — һавасы иң күп бозылган шәһәр, диләр. Монда 10 миллионнан артык машина бар, 8 миллион чамасы кешегә җәмәгать транспорты юк диярлек. Шәһәрнең таза хәллө кешеләрә бозык һавадан качып, шәһәр аръягындагы виллаларында яшәүне артыграк күрәләр.

Һәрбер шәһәрдә безгә истәлеклө урыннарны бик тырышып күрсәттеләр, ләкин ике-өч көн эчендә, программа никадәр зур булмасын, америка тормышы лабиринтларын күрәп бетерә алмадык. Бу мөмкин дә түгел. Һәркем сине кистәп куя: караңгы төшү белән урамда калы куркыныч, талыйлар, үтерәләр. Без андый хәлләргә тарымас өчен төртіп белән генә йөрдөк. Хәер, без америка-совет дуслыгы җәмгыятендөгә дусларыбыз ярдәмә белән кайбер өстәмә нәрсәләр дә күрә алдык.

Лос-Анджелосның горурлыгы — Диснейлэнд паркы. Аның проекты 1928 елда ук төзелгән булган, тик 1956 елны гына гамәлгә ашкан. Бәясә — 500 миллион доллар. Ул 200 акр күләмәндөгә зур гына майданны алып тора. (Бер акр безнең үлчәүдә ярты гектар чамасы.) Паркта аттракционнар бик күп һәм аларның байтагы балаларга исәп тотып эшләнгән: мавыктыргыч — күңеллө һәм танып-белү өчен файдалы. Мезәк карусельләр, гасыр башындагы тимер юл, күз иярмәс тизлектә чана шуу, Марк Твен заманнарындагы пароходларда йөзү, ат тартып алып бара торган трамвайларда сөяхәт кылу, әкият калалары, бүгенгә Америка күренешләре — боларның барысы паркта бар.

Паркта йөрәп чыккач, шундый тәәсир кала: аны ата-аналар һәм балалар өчен дип зур бер художник уйлап тапкан. Бу күңел ачу, ял итү урыны. Идеясә: менә күрегез, дөнья нинди матур, нинди иркен, нинди күңеллө, тормышның вак-төягә, гаделсезлегә хақында уйлап баш ватмагыз, рәхәтләнәп, гамьсез ял итегез.

Ике-өч аттракционны гына сөйләп бирим. Паркка керү нидән башлана? Кешеләр әкият дөньясына киләп эләгәләр. Чнтөн сыман бер нәрсә белән әйләндерәп алынган утар, аның тирәсендә идоллар, гадәттән тыш агачлар, тирәкләрдә кошлар. Тамаша башлана. Кыңгыраулар чыңлый, җилләр исә, ат тоягы тавышлары ишетелә, әйтерсең тройка җил уйнатып килә.

Менә идоллар — яңгыр һәм җил аллалары хәрәкәткә килә. Уңдырышлы иген басулары пәйда була. Бер агач авыл хуҗалыгын тасвирлый. Аңарда йөзем үсә, күзгә күренәп үсә, кошлар көн туганны хәбәр итә, шул мәлкә сине кечерәк бер залга чакыралар, ул тормыш уңайлыклары тулып торган матур бер бакча булып чыга.

Тамашачылар утырып бетүгә попугайлар төрлө яктан сөйләшә башлый: кешеләрне тәбрикли, нинди күп җыйелган халык дип гажәпләнә, бәйрәм белән котлый. Аннары алар тавышына оҗмах кошларының сайравы киләп кушыла, гөлләр чәчәк ата, тормыш соклану белән тула; шуларның барысы чын булып тоела, хәрәкәтләнә, кыймылдап тора, хис уята, тәәсирләнәдәрә, әмма боларның барысы ясалма рәвештә эшләнә.

Бераздан көн караңгылана, әйләнә-тирә хуш ислә саф һава белән тула, югарыдан, түшәмнән бер агач төшә, аның ботакларында тылсымлы кошлар утыра. Алар сайрый, алар сайравына джаз киләп кушыла, крокодиллар, башка җанварлар үзләренчә бакырыша, кыскасы, төсләрдән, тавышлардан чуар сабан туй хәсил була һәм шуларның барысын бүгенгә заманың модалы музыкасы бергә бәйли.

Бераздан яңгыр коя, күк күкри башлый, табигать ярынырга керешә. Экренләп анысы да тына тагын. Оҗмах кошлары пәйда була, чәчәкләр баш калкыта. Кошларның күзләре ачыла-ябыла, ка-



натлары жылпенә, болар барысы ярашып эшләнгән гамәл-хәрәкәтләр, шулардан табигатьнең бөтенлегә, ритмда кабатланып то-руы, аның байлыгы һәм төрлөлөгә аңлашыла.

Без сөйләргә теләгән икенче аттракцион — джунглидагы пиратлар. Бу күренеш бөтенләе белән жир асты куышларында эшләнә. Тирә-юньдә тропик урманнар, ерткыч хайваннар. Унбиш-егерме кеше, көймәләргә төялеп, су өстеннән йөзә башлый, чынлыкта исә көймә су асты рельсларыннан бара. Син үзегне джунгли уртасыннан барам дип хис кыласың. Юлда сиңа чын филләр очрый, алар шарлама буенда торалар, арысланнар төркөмә сине озатып кала, жирафлар үлән чөмченеп йөри, тагын әллә ниткән жанварларны күрергә өлгәрәсең. Моңысы әле тыныч-имин тормыш. Барган саен куркыныч арта: текә тау сукмаклары һәм куера барган караңгылык — болар барысы күңелгә шом сала; агач арасында пиратлар яшеренеп тора, әйләнә-тирәдә диакаллар йөри, кыргый гориллалар килеп чыга, әледән-әле баш сөякләре, череп бетә язган киём калдыклары, көймә ватыклары очрый. Тагын бер мәртәбә текә кыядан аска төшкәч, көймә кинәт караңгы бер култыкка барып керә. Сулда пиратлар корабы, анда пиратлар акырыша, аларның йөрәк яргыч кыяфәтләре күренә (алар барысы без белгән-ишеткән хикәяләрдөгә пиратларны хәтерләтәләр). Уңнан, крепосттан туплар ата, тирә-юнь төтен белән тула, монда иштә сине, мөгаен, таларга тиешләр. Ләкин көймә уңга борыла. Тормыш тагын үзегнең гадәти бер агымына қайтып төшә. Уң яктан син шуңдый бер күренешне күреп барасың: әсир төшкән кешеләрне пиратлар жәзалыйлар, салкын сулы кога салалар. Пиратлар таңта-на итә, ә әсирләр куырылып, боегып калганнар, үлем көтәләр. Ары-рак киткәч, тагын бер күренешкә тап буласың: пиратлар жиңу бәй-рәмә үткәрә. Өстәлләр тулы нигъмәт, шәраб, бизәнгән-киенгән хатын-кызлар. Пиратлар инде исергән, хатын-кызларны куып йөр-тәләр. Икенче бер күренештә, киресенчә, тап-таза бер хатын ябык кына пиратны куып бара. Көлке-тамаша.

Бу котыру-шашынулар югарыгы ноктасына житә: пиратлар кәеф-сафа кылган йортлар яна, пиратларны көтмөгәндә килеп тоталар. Берәздән пиратлар ябылган казаматлар яныннан узып китәсең, пиратлар жәзаларын алганнар. Сул якта пиратлар талаган тау-тау байлык өелеп кала. Көймә үз жае белән джунглига килеп керә, тамаша бетте, пиратлар жиңелде; көймәне яр буенда яңа бер төркөм сәяхәтчеләр көтеп тора.

Әкият геройлары белән очрашу истә кала. Дүрт кеше сыешлы жылкәнде көймә жир асты куышлары буйлап йөри. Убырлы карчык патшалыгына барып чыга, яки тирән упкыннардан сине аударам-ау-дарам дип кенә узып китә. Йөри-йөри башлар әйләнәп бетә, йөрәккә шом төшә, жир астыннан яктыга килеп чыккач, иркәнләп бер сулап куясың.

Күңелдә калган тагын бер тамашаны әйтим. Линкольн турындагы киножурналны күрсәткәч, караңгы бер залга алып керәләр, сәхнәсә якты, ләкин әле пәрде ачылмаган. Халык утырышып беткәч, пәрде ачыла да син сәхнәдә утырып торган Линкольнны күрәсең. Ул үз зурлыгында, тере. Әкрән генә күтәрелә, тамашачыларга карап сүз башлый, аның атаклы бер реченәң бер кисегә сөйләнелә. Сөйләгән чакта Линкольн кулларын болгый, күзләрен йөртә, керфек кага, аның үз-үзен тотышы да, басып тору рәвешә дә, төсә-бите дә сөйлә-гән сүзенә туры килеп тора, кыскасы, син каршында тере Линкольн сөйли дип хис итәсең. Аннары ул халыкка баш ия, әкрән генә утыра һәм пәрде ябыла.

Кабатлап өйтәм, парк балаларга һәм олыларга: Америка гүзәл, аңардан да матуррак ил юк, дигән фикерне житкерү өчен файдала-



ныла. Моңа махсус кинопанорама, Аяга очу белән бөйлә аттракционнар да булыша.

Мондый парк Америкада бердәнбер, шуның төслә икенче паркны Флоридада ясарга теләгәннәр, тик анысы начаррак чыккан, диләр. Паркка керү шактый кыйбат. Без карыйсы аттракционнар бөйсә 6 доллар тора иде. Димәк, бер семьяда 4 кеше булса, паркка керү 24 доллар тора дигән сүз. Ә бу аз акча түгел.

Американың башка урыннарындагы кебек, бу паркта да тормыш социаль-экономика шартлар белән бөйлә итеп күрсәтелми, аерым алып күрсәтелә. Янәсә, тормыш бит ул әнә нинди матур нәрсә, әгәр синең бәхеттең юк икән, үзеңә үпкәлә. Дөресрәгә, син дә бәхетсезне сабыр гына көтөп ал, тормыш авырлыгын уйлама.

Лос-Анджелоста атаклы Голливуд киностудияләре урнашкан. Хәзер аның хәлә мөшкел: монда инде картиналар төшерелми диярлек, кыска метражлы телевизион фильмнар гына төшерелә. Фильм төшерү башлыча Европада яки Англиядә эшләнә, американар моны файдалырак дип саныйлар. Шулай да Голливуд белән бөйлә нәрсәләр Лос-Анджелоста саклана.

Голливуд районында 20 мең кешелек жәйгә театр бар, ул моннан иллә еллар элек ачылган булган. Хәзер дә әлә ачык театрларның иң зурысы санала. Сәнгатьнең үзгөрчөкләк бер хатирәсә итеп американар 1927 елда салынган кытай театрын саныйлар. Театрга кәргән чакта кечерәк бер мөйдан бар. Шул мөйданда аяк, кул эзләре, Америка сәхнәсенең йолдызлары кул куйган язучылар саклана. Аның традициясә дә бар икән. Театрны оештыручы театрны ачкан чагында атаклы бер кешене чакырган (исемә исемнән чыкты). Бу мөйдандагы бер плита әлә кипмәгән булган, шунда аның аяк эзләре төшөп калган. Шуннан бирлә эзләренә саклау традициясә дәвам итә. Мөйданда инде төрлө заманнарның атаклы кешеләреннән 150 тамга бар. Тагын әлә 150 тамгалык урын бар, атаклы кешеләр ашыксыннар, юкса, урының бетеп куюы да ихтимал. Шул ук районда, тротуарда йолдыз рәвешендәгә кызыл тамгалардан иң атаклы кино йолдызларының, жырчыларның, телевидение артистларының исемнәре язылган, яннарына кемнең кем булуына карап, кинокамера, пластинка, телекамера төшөрелгән.

Болар барысы Стрит урамында, элек ул урам гөрләп торган, диләр, анда модалы ресторанныр булган, рестораннырда кино йолдызлары күңеллә кичеләр үткәргәннәр, аларның күбесә шушы урамда яшәгән, соңыннан бу урамда хиппилар күренә башлаган, алар атамандык итәргә керешкәннәр, халыкка ул ошамый, урам инде элекке данын югалта бара.

Голливудның кино йолдызлары яши торган өлешен дә күрергә туры килде. Бу — аристократик район, Лос-Анджелосның искә өлешенә охшамас. Монда яшәллек күп, урамнары пальмалар, культуралы үсәмлекләр бизәп тора, утарлар төзек, аерым йортлар ерактан ук күзгә ташлана, кимендә алар 200 мең доллар торалар. Юл уңаенда безгә: менә монда Джек Беллекс, Дин Марти, Марис Карлов яши, ә менә монда Элиз Тейлор туктала торган гостиница дип күрсәттеләр. Бу гостиницада ул 32 бүлмә ала, аның артынан 20 кеше карый икән. Ул инде өч ир алыштырган, әмма кунак йортын алыштырмый, диделәр.

Голливуд районындагы яшәү шартлары кино йолдызларын инде канәгатьләндерми, алар Финикс шәһәрәндә аулаграк урыннарда яшәүне кулайрак күрәләр.

Безгә жәмәгать үзөгән дә күрсәттеләр, анда 2 мең урынлык концерт залы бар. Аны әлә берничә ел элек кенә салганнар. Безне гажәп-ләндергәнә шул булды: 8 миллион чамасы халык булган шәһәрнең

үз опера театры, даими эшлөүче драма коллективы юк. Килгән артистларга ышанып торалар. Күрәсең, барысы бизнеска бәйлә. Театрлар табыш бирми, шунлыктан театр салу, театр тотуга берәү дә акча чыгарырга уйламый. Хәтта федераль хөкүмәт тә моңа бармый. Аның каравы, шәһәрдә бер театр бар, анда бөтенләй ялангач артистлар уйный. Сәхиңдә генә түгел, витриналарда да шулай куелганнар.

Лос-Анджелоста америка-совет дуслыгы жәмгыятеннән безнең дусларыбыз күп булды. Төнгә Лос-Анджелосны карар өчен алар безгә ярдәм иттеләр. Хиппилар жыела торган майданда да булдык. Ул Калифорния университетиннан ерак түгел икән. Алар хақында күп ишеткән бар бит инде. Телевидение экраннарыннан, киножурналлардан күргән бар, вакыт-вакыт алар фильмнарда да күренгәләп кителәр. Юк, үз күзең белән күрүгә җитми. Тышкы кыяфәтләре белән алар сине шаккатыралар: котсыз озын чәч, кыяфәтсез сакал, берсе дә таралмаган, тузгып, укмашып беткән; аларның күбесе Иисус Христоска охшатып чәч үстерәләр, кайберләренең чәче шул кадер дә озын ки, аны хәтта арттан ат койрыгы кебек итеп тейнәп, бәйләп куялар. Башы пеләшләнә башлаган кешенең ат койрыгы чаклы чәч йөртүен күз алдына китергез! Нинди генә кыяфәттәгеләре юк аларның: яшь кенә бер егет килә, аның өстендә чалбар дисәң чалбар түгел, көчләп умырып, ертып бетергән джинси калдыгы, җепләре асылынып бара. Әнә шул иң югары мода санала. Үзе ялан аяк. Башы арыслан ялын хәтерләтә. Яки кызы алык. Кигәне — күзгә күренер-күренмәс чүпрәк. Күкрәге генә аз-маз капланган. Сөгәт кичке унар. Безнең янда ике кыз туктый, аларга күп булса уналтышар яштер, берсенең аягында ак йон оекбаш, шуның белән ул Лос-Анджелосны аркылыга-буйга йөрөп чыккан. Шунда ук бер почмакта, безнең Казандагы пассажга охшашлы бер бина өчендә, хиппилар үзләренең продукцияләрен саталар. Бу базарда хиппилардан һәм бездән башка бүтән халык булмады. Без үзөбезне ерткычлар оясына килеп эләккәндәй хис иттек, әйтерсәң алар төрлө дәверләрдән һәм төрлө яклардан җыелганнар, алардан исән-сау котылып булыр микән дип тә уйлап куясың. Американнар үзләре моңа гаҗәпләнмиләр, бу күренеш аларның ачуын китерми, шулай да өнәп бетермәгәннәре сизелә.

Хиппилар артамы, кимиме? Безгә аларның Сан-Францискодагы җыелу урыннарын күрсәттеләр, әмма алар бу шәһәрдән бөтенләй диарлек киткәннәр. Вашингтонда, алар җыела торган бакчада да күрергә туры килмәде, суык иде инде. Суыкка түзмиләр икән мәхлуклар. Чикагода без алар майданын иртән иртүк уздык, бу вакытта алар әле йоклылар икән. Нью-Йоркта да алар кими бара, күрәсең, күбесе олыгайган, яңадан килүчеләре сирәк.

Бездә шундый тойгы калды: хиппи ул — студентларның тышкы күренешендәге билгеле бер холык иреге, порнография, секс. Болар барысы — яшләрне тормышның каршылыклы зур проблемаларынан читкә алып китү чарасы. Сөз, янәсе, ирекле дөньяда яшисез, сезгә барысы да рөхсәт ителә, телисез икән Иисус Христос булып киенегез, телисез икән, хатын-кызлар кебек чәч үстерегез, телисез икән, сөгәтләр бие сексуаль фильмнар карап утырыгыз — барысы сезнең карамакта, сезгә тагын ни кирәк? Бу эхлакый йөгәнсезлекнең һәм аңа түзеп торуның морале әнә шул.

Без караган икенче бер истәлекле урынны әйтми торып, мин Лос-Анджелостан чыгып китә алмыйм. Бу — дөньядагы бердәнбер тамаша, безнең аны телевизор экраннарында өзек-төтөк кенә күргәнебез бар. Тын океан яры буенда диңгез җанварлары аттракционы эшлөгән. Ачык һавада диңгез суы тутырылган өч зур бассейн. Беренчесендә дельфиннар тамаша күрсәтә: койрыгында йөри, һавада өч мәртәбә сальто ясый, ике метр югары атылып, утлы божра аша

сикерә; яр буена чыга да үзенчә әкәмәт тавышлар чыгара. Болар барысы кеше командасы белән, күчтәнәч биргәнә эшләнә. Бер команданы үтөгәннән соң аларга вак балык биреләр.

Алар белән бергә тюленьнәр осталыкларын күрсәтәләр. Алары «Олимпиадага әзерлек» девизы белән эшли. Арадан берсе бик хәтәр тизлек белән йөзеп китә, шактый зур трамплиннан сикерә, су өстендә алка жыя, һавада өллә ниткән әкәмәтләр ясап бетерә. Моңысы яшь тюлень. Өлкәнрәге яр буена чыгып утыра да, һәрбер номер саен, йөзгечләре белән шап-шоп китереп «кул чаба», ул да моның өчен бүлөк ала.

Бер ярты сәгатътән икенче бассейнга әлөгәсәң. Монда инде дельфин белән бергә ике кит баласы сиңа үз һөнәрән күрсәтә. Алар үзләренчә жырлый, үзләренчә бии, бөтен гәүдәләре белән судан сузыла, аннары шап итеп су өстенә егылып төшә, алгы рәттәгеләргә су чәчрәтә. Дельфинның баш өстенә балык асып куялар, ул сикереп аны әләктерә. Бер читтәрәк китлар койрыклары белән «кул чабалар» һәм шуның өчен «хезмәт хакы» таләп итәләр. Аннары китлар судан чыгып, берничә мәртәбә һавада атыналар, шактый ук биеккә әлеп куйган балыкны алалар, калкавычларын кага-кага, сырт өстендә йөзәләр, гүя сабулалашалар. Дельфиннар ул чакта бергәләп югары сикерәләр, шундый да бердәм үтиләр бу эшнә, әйтерсәң аларны бер җепкә тагып куйганнар.

Өченче бассейнда биш-алты метр озынлыгындагы зур китлар осталык күрсәтә. Алар, багана кебек сузылып, турыга сикерәләр; бала-чага чыр-чу килә, олылар аһ итә, ауган чакта су өстенә шапылдап килеп төшәләр, аннары хужа янына килеп, үз тавышлары белән бүлөк сорыйлар. Балык биреп аларны тынычландыралар. Аннары китларның берсе су өстеннән бөтен буена күтәрелә дә шапылдап сырт өстенә ава, су шундый күп чәчри, бишенче-алтынчы рәтләргә хәтле барып җитә.

Оригинал номер бу. Күпер өстендә торган хужасы турысына хәтле күтәрелә кит. Хужа аны иркәли, башын аның авызына тыга (кеше үзенә бичара башкаен кая гына тыгып карамый!). Бу номерларның барысы китлар белән яки аудитория белән сөйләшкән хәлдә алып барыла.

Китларның сырт өсләренә әйләнәп, корсакларына кеше утыртып алып барулары да кызык, кеше авып китмәсән өчен алар аны йөзгечләре белән тотып алып баралар. Югарыга әлеп куйган балыкны алу да бик мәзәк. Моңың өчен китлар судан гәүдәләре белән чыгып кына калмыйлар, сикерәләр, һавада мәтәлчек аталар, шапылдап килеп төшәләр. Соңыннан кит баш өстендә торып, тамашачыларга койрыгын болгый — сабуллаша.

Биредә иң зур океанариум урнашкан. Океанда нинди балык бар — һәммәсән күрергә була. Төсләре, формалары, кыяфәтләре, йөзү рәвешләре — мең төрле, әмма сугышмыйлар, ызгышмыйлар, дөньялары түгәрәк.

Лос-Анджелоста без америка-совет дуслыгы җәмгыяте вәкилләре белән берничә мәртәбә очраштык. Ике мәртәбә аларда кунакта булдык. 40—50 кеше җыелды. Төрле яшьтөгә, төрле һөнәр ияләре: пенсионерлар шундый карт, машиналарын кайда калдырганнарын оныталар, шулай да әле машиналарын үзләре йөртәләр; студентлар, укытучылар, хәтта буржуялар да бар иде. Биредә без бер-беребезне кызыксындырган нәрсәләр турында сөйләштек, таныштык, илләребез турында сораштык. Кыскасы, без америка-совет дуслыгын ныгытуга һәм бу җәмгыять активистларының исемен күтәрүгә хезмәт иттек. Сүз уңаенда әйтим, Лос-Анджелоста Макговерины сайлау

хөрмәтенә үткәрелгән мәжлескә дә чакырганнар иде безне, әмма без рәхмәт әйтеп баш тарттык, әгәр без анда катнашсак, рәсми даирәләр моны АКШ эчке политик эшләренә тыкшыну дип караулары мөмкин иде.

Калифорния университетында булдык. Файдалы очрашу өчтә иткәннәр иде, лабораторияләр карамакчы, уку-укуту процессы белән танышмакчы идек. Ләкин эш шундый итеп оештырылган иде, танышуыбыз университетны тышкы яктан карау һәм проректор житекчелегендә укымышлылар белән төшкә аш ашаудан ары узмады. Күпмедер дәрәжәдә русча белә торган галимнәр чакырылган иде, безне американның белән аралаштырып утырттылар. Бөхәс-мазар купмады, үзара сорашып, сорауларга җавап биреп утырдык. Бездә шундый хис калды: американның тышкы нәзакәтлелекнең барысын эшлиләр, әмма турыдан-туры эш белән таныштырырга, бигрәк тә яшьләр белән совет кешеләрен контактка керткәргә теләмиләр. Безнең арадан 4 кеше студентлар белән очрашырга сүз куешкан иде. Без бу эшкә ике ректор һәм Мәскәү университеты профессоры белән бик җитди әзерләндек, ниһаять, күңел теләгәнчә сөйләшербез, кирәксә бөхәсләшербез дә дип өмет иттек. Нәтижәдә без биш-алты студент белән сөйләшкәргә мәжбүр булдык. Ягымлы гына егетләр, кызлар, рус телен, рус әдбиятын өйрәнәләр икән. Университетның 30 мең студентыннан 400 кеше славян факультетында укый икән. Безне озатып йөрүче бу студентлар киң күңеллеләр, совет кешеләре белән очрашу алар өчен кызыклы. Алар безгә аудиторияләрен, китапханәләрен бик теләп күрсәттеләр, университетны әйбәтрәк күрсәтү өчен алар безне 14 катка хәтле алып менделәр. Шуның белән университетта булу төгәлләнде. Кызыклы бер фактны әйтеп узмый булдыра алмыйм. Ереван авыл хужалыгы институты ректоры Американың авыл хужалыгы колледжы белән таныштыруларын бик теләде. Каршы килмәделәр. Безне йөрткән профессор аңар хәтта язу да язып бирде. Без Сан-Францискога килгәч, ул такси яллап 60 миль барырга тиеш, аны анда каршы алачаклар. Тиздән моның мәмкин булмастай хәл икәнә беленде. Беренчедән, әгәр ул анда такси яллап барса, безгә бирелгән барлык акчасын тотса да җитми, икенчедән, хәтта Сан-Францискодагы консуллык хезмәткәрләре дә шөһәрдән ары егерме километр гына чыга алалар икән. Менә сиңа америкача ягымлылык!

Лос-Анджелоста без комфортлы гостиницада яшәдек. Идәннәре тоташ келәмле. Американның исәпләп чыгарганнар, идәннең линолиум жәюгә караганда келәм жәю арзангарак төшә икән. Гостиницада ресторан бар, киоскылар бар, тормыш кирәк-ярагы алырга, сувенир булдырырга була, иртәнге сәгать өчкә тикле массаж ясыйлар — теләгән генә булсын. Массажны доллар хакына чибәр кызлар ясый. Ишектән чыгып китү, килеп керү берни тормый, син якынаю белән ишекләр, әфәндәләр алдында ачылган кебек, үзләреннән-үзләре ачылып китәләр, аларга фотоэлемент куелган. Аның каравы, номерга килеп керүгә өстәлдә кисәтү кәгазе ята: ишектә барлык бикләгчләренә бикләгез, чылбырлы бикне төшерергә онытмагыз, чит кешегә ишек ачмагыз, юкса, сезне талап чыгулары мөмкин. Бу хәл һәрбер шөһәрдә кабатланды. Чикаго белән Нью-Йоркта тагын да катырак куркытып язганнар иде.

Лос-Анджелос гостиницасына кергән чакта игътибар иттек, уң тарафта бик зур полотнода ярым ялангач хатын-кыз кырын ятып тора, сул тарафта — шундый бер хатын-кыз кап-кара костюмлы ир белән янәшә ята, күрәсен, хатын-кызының ялангачлыгы кара фонда ныграк күзгә ташлана. Шуну да әйтеп үтим, Америкада хатын-кызының ялангачлыгы ифрат күп эксплуатацияләнә, ниләр генә кичерми бичара хатын-кыз төнә! Журнал битләрендәге фотографияләренң

күпчелеге ялангач, яки ялангач хатын-кызлардан гыйбарет; китап тышында, гостиница фойесында, рекламаларда, Бродвей утларында — кая карама ялангач хатын-кыз, порнография магазиннарында өйтеп тө торган юк, анда тоташы белән шулар, тик бер генә кисәтү сүзе бар, олыларга гына керергә рөхсәт, диелгән. Бу мәсьәләдә иң нык тырышканы — Сан-Франциско. Безнең сәяхәтебез хәзер шунда.

Без Сан-Францискога караңгы төшкәч килдек. Кичке аштан соң төнге шөһәрне карарга тәкъдим иттеләр. Сан-Францисконың үзгәчлеге шунда, ул 44 тауга урнашкан. 1906 елгы жир тетрәүдән соң яңабаштан төзелгән. Бу шөһәрнең тарихы узган гасырның алтын эзләү дәвере белән бәйлә һәм әле хәзер дә ул Американың иң бай шөһәрләреннән санала.

Шөһәрне төнлә карау зур хис калдыра. Без иң текә тауларга күтәрелдек, асылмалы трамвайларны күрдек, дөньяда бердәнбер саналган кытай каласында булдук, Сан-Франциско Бродвее аша уздук, гостиницаның иң югары катына чаклы менеп җиттек. Анда республикалар партиясенә сайлау алды штаб-квартирасы урнашкан булган. Без шуннан төнге шөһәрне карадык.

Төнге шөһәрне карап йөргәндә без әкәмәт хәлләр күрдек. Бродвейда шыр ялангач кызлар бии һәм хезмәт күрсәтә торган йортлар бар икән. Тәрәзәләргә куелган кызыктыргыч рекламалардан тыш монда ишек төпләрендә таза-таза ирләр басып тора, алар сине рөхсәт татырга чакырып, һичбер төкәлләсез беләгечтән эләктереп алалар. Болары әле аның чөчәкләре генә икән. Ленинградтан килгән иптәшләр сөйләп торды, алар булган көньяк районнарда, Флоридада, ялангач кешеләрнең тамашасы ачыктан-ачык эшләп, аның өчен хәтта доллар да түләргә кирәкми икән. Безнең иптәшләр Сан-Франциско урамында кыргый бер күренешкә тап булганнар. Бродвей буйлап машинада баралар икән, карасалар иң күрәләр — билдән түбән ягы бөтенләй ялангач хатын-кыз урам аркылы чыгып бара, өстендә нейлон кофта гына. Күрәсәң, наркотикны яки спиртли эчемлеккә артыграк җибәргән. Шунысы бик гәҗәп, аңар һичкем игътибар итми.

Баерга ашкыну, доллар чире берәүләрне байлыкның һәм хакимлекнең югаргы баскычына күтәрә, икенчеләрен пычракка салып таптый. Порнография белән секс доллар җыюга корылмаган булса, шул хәтле куп тарала алмас иде.

Ярый, Сан-Францискога кайтыйк. Иртәгесен иртән безне шөһәрнең үзек районнарына алып бардылар. Атаклы Сан-Франциско күперен уздук, аның озынлыгы 8,5 миль, үзе ул ике катлы һәм берничә районны берләштерә икән. Халыкара күргәзмә булу сәбәпле 1939 елда ясалма рәвештә өелгән утрауга алып чыктылар. Хәзер анда хәрби-диңгез базасы. Безне, билгеле, анда кертмәделәр. Утраудан шөһәрнең биек йортлары, аксыл таулары бик матур күренә дигәннәр иде, ләкин без барганда томан иде, без аларны күрә алмадык.

Аннары без Окленд исемле кечерәк бер шөһәрне узып киттек. Анда американарның атаклы хоккей командасы яши икән. Беркли районына килдек. Программада каралмаган булса да, гид безгә университетны күрсәтергә риза булды. Университет ишегалдының урта бер җирендә биек бер манара бар, аны караучы өйтә, бу Мәскәүдәге Останкино, Париждагы Эйфель манарасыннан кала дөньядагы иң биек манара, ди.

Без манара янына сәгать 10 туларга берничә минут кала килдек. Ишек таяк белән биюлоп куелган иде. Караучы безнең Советлар иленнән икәнен белгәч, бөтенләй үзгәрәп китте, безне бик теләп манара эченә үткәзеп җибәрде, манараның тарихын җентекләп сөйлә башлады. Узган елны манараны 100 мең кеше караган, алар 119



илден булганнар, манараның биеклеге 100 метр. Манара урта гасырлар стилинде салынган, аның дүрт ягына зур-зур сәгатьләр, иң югарыга 12 колокол куелган. Өстән караганда Беркли университеты бик әйбәт күренә, ул университетта 28 мең студент укый. Үкенечкә каршы, без университет белән бу юлы да иркенләп таныша алмадык.

Кайту юлында без 5,5 миль озынлыгындагы икенче бер күпер аша уздык. Аның ике урында, океан судноларын уздырып җибәрү өчен, махсус җайланмасы бар. Күпер аша узганга 1,5 доллар түләргә кирәк. Без барасы юл да хосуси милек булып чыкты, юл азагында шофер тагын 1,5 доллар түләде. Сан-Францискога икенче яктан кергәндә алтын күпер бар, аны узганда бер доллар түлэтәләр. Кая карама, кая борылма — доллар да доллар. Калифорния университетының ишегалдына керү өчен генә дә доллар түләргә кирәк, университетның ишекләре ачыламы әле сиңа, юкмы — анысы билгесез. Барлык төр түләү автоматик рәвештә башкарыла, монда бер кем дә бер кемне алдый алмый. Хәер, Америкада зур эшкуарлар гына байый ала, вак хезмәткәрләр моңа исәп тоталмый. Күңел ачу, тамаша кылу йортларына керү техника тарафыннан контрольләнә. Монда махсус билет системасы кертелгән. Синең керү юлыңда биш почмаклы тәгәрмәч сыман бер нәрсә бар, син узасың, бер кигизе этеп куела, ул автоматик рәвештә билгеләп кала. Счетчик ни күрсәтә, билетлар саны шуңа тигез булырга тиеш. Капиталист алданами соң!

Юл уңаенда безгә нефть чистарту заводын күрсәттеләр. Завод океан яры буенда ук, тауларга кушылып үскән сыман тоела. АКШтагы иң зур төрмәне күрсәттеләр, анда Роберт Кеннедине үтергән кеше утыра икән. Ниһаять, без 1937 елда төзелгән «Алтын капка» күперенә килеп җиттек. Аны 33 ел буена төзегәннәр һәм ул 3 миллион долларга төшкән. Аны һәр елны буйыйлар, күпер алагаем зур булганыктан, бер башыннан буяп бетерүгә, икенче башыннан янә буйый башлыйлар икән. Бу күпердән инде 500 кеше суга ташланган — әнә шул ягы белән дә атаклы икән әле ул.

Күпердән ерак түгел генә бер үр бар, үрдән Тын океан, шөһәр өсте аермачык күренә. Бу вакытта инде томан таралган иде, без шөһәрне дә, култыктагы утрауны да күрә алдык. Утрауны әйтүем шуңа, анда 1883 елдан 1962 елга тикле Американың мәшһүр төрмәсе булган, аны без кинокартиналардан күргөнебез бар. Утрау әле хәзер дә серле булып тоела, андагы биналар кырыс чырайлы һәм нык булып күренәләр. Бу төрмәдән бер генә кеше дә качып ките алмаган дип сөйләләр, чөнки төрмәне материктан 3—4 километрлы култык аерып тора, ә култыкның суы боз кебек салкын икән. 1962 елны төрмәне япканнар, чөнки Сан-Францискодан азык ташу экономик яктан файдалы түгел, дигәннәр. Бирегә индеецлар күчкән, хәтта алар да 1970 елны утрауны ташлап киткәннәр. Хәзер анда кеше яшәми.

Безне океан култыгы ярына урнашкан зиннәтле бай кварталлар аша алып чыктылар. Болар ифрат төзек, матур, йортлары кыйммәтле, утарлары чиста-пөхтә. Анда таза хәллә кешеләр яши. Америкада гел шулай, кайда яхшы, кайда зиннәтле — анда байлар. Тын океаның нәкъ үзенә кадр китереп җиткерделәр. Монда океанны карый торган аерым урыннар бар. Яр буена ни сәбәпләр кытай статуясы куелган. Корсагы ялтырап тора. Шундый бер риваять бар икән, әгәр аның корсагын сыпырып узсаң, теләгәнеңә ирешсәң. Шуңа күрә аның «изге урыны» ялтырап калган. Безнең иптәшләр дә статуяның бронза корсагына кагылып уздылар, сорарга онытканмын, юраганнары юш килдеме икән?..

Сан-Франциско кешеләре үзләрен кайнар табада кебек хис итәләр. Шөһәр тирәсе гел судан гыйбарәт булса да, су керә алмыйлар, чөнки моннан салкын агым үтә, махсус костюмнарда гына коенып



була икән. Ә бит Сан-Францискода ел әйләнә жылы тора, кешеләр юка киемнән генә йөриләр.

Сан-Францискода 1915 елны ук салынган бик әйбәт парк бар. Ул иркенәп, жәеләп үскән табигый урманны хәтерләтә. Без паркның япон почмагында булдык. Анда һәр нәрсә шул илнең милли үзенчәлекләрен исәпкә алып эшләнгән. Нәкышләре, буяулары, йортлары, табигате — барысы аларныкы, гүя син шул ил белән миниатюрада очрашасың. Шәһәрдә яшәүче японнар моны шәһәр халкына бүлөк итеп ясаганнар.

Экскурсия 44 тауның берсенә күтәрелү белән тәмамлана. Тау шәһәр читендә. Көн кояшлы иде. Без шәһәрне күккә сузылган биек йортлары һәм аксыл-якты биinalары белән күрдөк. Бу, һичшиксез, матур шәһәрләрнең берсе.

Кичен америка-совет дуслыгы жәмгыятеннән безне дуслар үзләре карамагына алдылар. Вице-консул безгә — Камил Фасиев белән миңа — хәтта бер татар да тапты. Аны Жения Кутепов диләр. Вице-консул аны бик яхшылап тәкъдим итте безгә, шуннан соң без аның машинасында курыкмый-нитми төнгә Сан-Францисконы карап йөрдөк. Нинди татар ул — анысы башка мәсәлә.

25 октябрда кичкә таба без инде Чикагода идек. Аэродромнан кузгалып китүгә гид безгә Чикагоның иң куркыныч шәһәр икәнен, төнлә ялгыз-ярым йөрмәскә, гостиница номерында ишекләренә ныгытып бикләргә кирәклеген аңлатты. Без инде мондый кисәтүләргә күнеккән идек, әмма аның Чикаго турында шундый куркыныч итеп сөйләве безнең сизгерлегезне арттыра төште.

Гостиницада электрга көйләнгән автомат чәй кайнаткыч бар дигәннәр иде, ләкин ул Камил Фасиев белән мине алдады, ике стакан чәй бирде дә шуның белән туктады. Ә безгә, татарларга, берәр стакан чәй чәймени ул! Ваннада бер генә ут бар иде, без һәр вакыт шуны кабыздык, берәздән битләребезнең язгы кояшта янган кебек каралуын сиздек. Ул, бактың исә, кварц лампасы икән.

Чикагода 7 миллион халык яши, зурлыгы ягыннан ул Америкадагы өченче шәһәр. Ул гүя ике кисәктән — иске һәм яңа кисәкләрдән теркәлгән. Иске өлеште төбәнәк һәм корымлы. Негрлар яши торган урамнары бик шыксыз, ә мондагы бер миллион негрның 85 проценты бер урында яши. Урамнар пычрак, жимерек, биinalар буш, тәрәзәләрнең байтагы ватык. Кая карама — шул хәл.

Чикагоның аристократик өлеше Мичиган күле буена урнашкан. Биредә байлар өчен күп катлы биек йортлар, яхталар куяр өчен махсус урыннар, хосуси самолетларда очу өчен борын төбәндә генә аэродром. Яр буеннан төрле конструкцияләрдәге биек йортлар күренә. Шәһәрнең символы булып түгәрәк биек йорт санала, аның астагы 16 катына гараж урнашкан. Чикаго миллионерлары Нью-Йоркны да уздырып жибәергә телиләр. Шәһәрдә бер йөз дә унбер катлы небоскреб төзеләп бетеп килә.

Шәһәрдә сәяхәт кылып йөргәндә гид безгә Чикагода беренче мәртәбә 1 Май демонстрациясе булганын әйтми калмады, шунда ул бер полицейскийның үтерелүенә һәм аңа һәйкәл куелу фактына аеруча басым ясады. Ул бик тә горур кыяфәт белән Чикагоның атаклы гангстер Алько Пони ватаны икәнен, аны әле аферада бер генә мәртәбә дә тоталмауларын, ә төрмәгә налогларын түләмәгәнә өчен утыртуларын һәм аның ярдәмчәсе әле дә исән-сау икәнен сөйләде. Шул гангстерның штаб-квартирасы урнашкан йортын үзенчәлекле бер «мемориал» итеп күрсәттә.

Чикагода без университетны карадык. Анда 15 мең студент укый. Бинасы борынгы, авыр итеп салынган, тоташ бер кварталны алып тора. Университетның эчке өлешендә беренче атом реакторын

ижат иткөн итальян галиме Энрико Ферми хөрмөтөнө һайкәл куелган. Университет ишегалдында часовня бар, анысын Рокфеллер акчасына салганнар. Сүз уңаенда әйтик, америка бизнесменнары ара-тирә сөнгәткә дә акча биргәләп, төрлө корылмалар салдыралар. Беренчедән, бу — миллионерның исемеи мәңгеләштерә. Икенчедән, миллионерлар әнә шундый материал ярдәм күрсәткәннәре өчен налог түлөгәндә билгеле бер ташлама алалар. Шул уңайдан тагын бер факты әйтәп китик. Нью-Йоркта музыкаль үзәк төзелгән. Шөһәрнең үз акчасы белән бергә, аны төзүгә 500 миллионер өлөш керткән. Аның каравы, опера театры кәнефиләренә аларның һәрберсенең исеме шөфкать күрсәтүче итеп язылып куелган.

Чикагода күргән нәрсәләребезнең иң истә калганы — фән, техника, индустрия музейе булды. Без анда ярты көн йөрдөк, шулай да экспонатларны өстән-өстән генә карарга өлгердек. Мәнә шуннан сез аның нинди зур һәм экспонатларга нинди бай икәнән күз алдына китерә аласыз. Музейның танып-белү әһәмияте зур. Биредә фән һәм техниканың төп өлешләре күрсәтелә, үсештә итеп, күргәзмәле итеп, гади итеп күрсәтелә, фәндә зур әзерлегә булган кешеләр генә түгел, гадәти кешеләр, хатта балалар да аңларлык итеп күрсәтелә. Әйтик, медицина бүлгә. Төрлө-төрлө экспонатлардан сез кешенең йөрәге нинди икәнән һәм ничек эшләгәнән күрә аласыз. Баланың яралуы һәм үсүе атналап күрсәтелә. Аппендицит һәм аны алып ташлау кебек кеше белергә тиешле элементар авырулар аңлатыла. Сезнең алда натураль инкубатор, мәнә чеби борынлык, аның күкәй кабыгын ватуы, томшыгын тышка сузуы — барысы бар. Күп кенә экспонатларны сөйләп-аңлатып та биреләр, әлбөттә, техника ярдәмендә аңлаталар, приборларны тотып карарга, утка тоташтырырга була, алар нык итеп, ватылмаслык итеп эшләнгәннәр.

Автомашиналар бүлегенә керәбез. Анда беренче өлгеләреннән башлап, соңгы модельләргә тиклө чын машиналар тезеп куелган. Берничә зал телефон элементәсе үсешенә багышлана. Машина ясау, космонавтика, очкыч аппаратлар, су асты һәм су өсте флоты һ. б. бүлекләр бик бай жиһазландырылган. Авыл хужалыгындагы элекке фермалар да, хөзергеләре дә барлык тормыш шартлары белән күрсәтелә.

Без музейда төшкә чаклы булдык, караучыларның 90 проценты балалар иде. Билгеле, алар мәктәптә өйрәнгәннәре өстенә биредә яңа мәгълүмат алып, реаль чынбарлык дөньясына килеп тоташалар.

Без чын мәгънәсендә тере капиталистик банкта булдык. Гранит һәм пияладан салынган 60 катлы бина. Ул дөньядагы иң зур банк санала. 1863 елдан бирле яши, күп кенә илләрдә аның филиаллары бар. Безне кайбер катларда йөрттеләр, президентның кабул итү бүлмәсен күрсәттеләр, без хатта банк председателенең чит илдә булуынан файдаланып, аның кабинетын да карадык. Президентны көтү бүлмәсендә безгә келәмнәрнең Таиландта эшләнүен, кәнефиләрнең шотланд замше белән тышлануын, өстәлләргә пуэртиорикан сукносы абылган булуын әйттеләр. Банкирлар бөтен дөнья белән элементдә торуларын күрсәтү өчен акча кызганмыйлар.

Банкта безгә байларның билгеле бер түләү хакына шәхси акчалары саклана торган сейфларны, камераларны күрсәттеләр. Бу лабиринт иртән сәгать 8 дә ачыла, көндезгә 4 тә ачыла. Шул вакыт эчендә үзеңнең асылташларыңа, долларыңа сокланып торырга, кирәге чыкса, аларны алырга мөмкин икән.

— Банкны талау очраklары булганы бармы? — дип сорадык без.

— Әйе. Әле кичә генә ике талаучыны тоттык, алар банктан акча алучыларны таларга теләгәннәр иде.

Таларга омтылу аена ике мәртәбәән дә ким булмый икән. Әмма әле бер генә талаучының да моннан исән чыкканы юк диделәр. Хәвәфсезлек хезмәте банкта нык куелган: стеналарда телевизион ка-мера, сигнал жайланмалары да бар, теләсә нинди инцидент шундук фотога төшерелә, ул жинаятьчене табарга ярдәм итә, аскы катта махсус бүлмә бар, шуннан дежурный кереп-чыгып йөрүчеләрне кү-зәтә ала.

Банктан чек алып өчен кимендә 500 доллар акча салырга кирәк. Безгә банктагы хатын-кызлар бүлеген бик теләп күрсәттеләр. Булган заманнар, банк эше белән ир-ат кына шөгылләнгән. Хәзер аста хатыннар өчен махсус ике кат эшләнә. Мөстәкыйльлек аларга бик тә ошый диләр.

Хатын-кызлар өчен махсус кат булдыру, күрсәң, очраклы хәл түгел. Безгә Америкадагы хатын-кызларның иң бай кешеләр икәннән өйттеләр, барлык акчаның 80 проценты алар кулында икән. Ирләр күп эшли, зур киеренкелек белән эшли, табигый хәл, алар иртәрәк үлә. Хатыннары капитал белән кала, күңел ача, чит илләргә йөри башлый, алар өчен пароход трюмнарында махсус цинкы табутлар йөртелгәннә белми. Везнәк гыдыбыз, гел менә борын астыннан нидер көйләп йөрүче, шат күңелле, кырык ашьләрендәгә егет: «Тормыш-ның гел шулай беткәннән белгәнгә, мин инде өйләнмәскә булдым», — диде.

Беренче катта безгә егерме кеше сыешлы утырыш залын күрсәт-теләр. Бу бүлмәнең әллә ни аерылып торган ягын күрмәдек, әмма аның үзенчәлегә шунда икән, кем дә кем утырышка соңга калып килә, залга уза алмый, залда ни барганны пыяла аша гына күзәтп-тора, ә залдагылар аны күрми икән. Ул гына да түгел, коридорга куелган телефоннан фикер алышуны да тыңларга була. Шушы ук залда экран куелган, идән, сиздермәстән генә, стенаның бер өлешендә экранга тоташып китә. Тикшеренү эшләре күрсәтүенчә, кешенең карашы нәкъ әнә шулай сиздермәстән генә идәннән экранга күчә икән.

Азактан безне ресторан урнашкан 57 нче катка күтәрделәр, анда эшлекле кешеләр сөйләшеп утырыр өчен әзерләнгән 5—7 кешелек кенә бүлмәләр дә бар. Әнә шул 57 кат биеклегеннән без шәһәрне карадык.

Чикагода безнең программаны төрләндерделәр. Су чистарту заво-дын күрсәттеләр. (Монысы, күрсәң, безнең үтенечләрдән котылу өчендер.) «Сан-таймс» газетасы (650 мең данә), «Дейли Ньюс» (450 мең данә) газетасы редакцияләре белән таныштырдылар. Газетаның икесе дә аерым кеше кулында, аларны маршал Фильт чыгара. Газета эшләүне без, бая өйткәнбезчә, коридордан гына күзәтп тордык. Гаять зур зал, берсе өстенә берсе диярлек журналистлар утыра, бер почмактан бер почмакка материал күчәрәп, баш өстендә конвейер йөри. Монда кешеләр түгел, автоматлар утыра бугай дигән тойгы уяна. Чыннан да, китәр алдынан безгә биргән «Дейли Ньюс»ны кара-гач, анда бик күп нәрсәнең механик рәвештә эшләнгән булуын аңла-дык. Газета рекламалар, фотографик информацияләр, вакыйгаларны ашыгып сөйләп чыгу белән тулган, 56 биттә бер генә дә житди зур өйбер юк.

Америка матбугатының кирәкле информацияне бирүе, дәрәсрәге, киресен биреп, жәмәгәтчелек фикерен туплавы әкәмәт дәрәжәдә сөр төс алган. Берничә мисал. Житди бер Америка газетасында, әрә хәрәфләр белән, күзгә ташланырдай алгы урында, бик хәтәр нәф-рәтләнеп материал урнаштыралар: америка дипломатын совет властылары бары тик икенче автобуска утырганы өчен генә эштән

чыгарып кыйнаганнар. Икенче көнне күзгә ташланмастай гына бер почмакта хәбәр басыла: дипломат хәрби автобуска утырган булган икән, аның төшүен үткәнгәнәр һәм сорау алганнар. Бер карасаң, хакыйкәт үз урынына кайтты, ләкин бит инде беренче хәбәр үз дигәннен эшләр өлгерде. Хәтерегездәме, Ханойны бомбага тоткан чакта дипломатик квартал да бомбага эләкте, француз консулы үләрлек булып яраланды. Америка матбугатында моны ничек бирделәр? Беренче биргән хәбәрдә, корбаннар юк, дип язылган иде. Икенче көнне вак кына хәрәфләр белән, шулай ук газетаның бер почмагында гына яңа хәбәр бирелде: француз консулының төн пешкән, ул, мәгълүм ки, ярасынан терелә алмыйча, үлсә киткән.

Чикагодагы сәнгать музейе турында бер сүз дә әйтмәсәм, минем хикәям тулы булмас кебек. Чикагода ул музейны карау программада юк иде. Без, бер төркем иптәшләр, вакыт табып, ул музейны карадык. Анда борынгы һәм бүгенге сәнгать эсәрләре куелган. Без бигрәк тә бүгенге сәнгатьне карарга дип барган идея, кайтуын бик авыр тойгы белән кайттык. Берсеннән-берсе әкәмәтрәк нәрсәләр күрергә туры килде. Киндергә чүпрәкләр ябыштырып, шөрепләр беркетеп, кадкалар эләктереп бетергәннәр. Шуларның барысы тоташтан лак белән йөгертелгән һәм шул картина дип атала. Консерв банкысы ачыкчы аерым куелган, билгеле, аның күләме гадәти ачыкч күләме чаклы гына түгел, ул да сәнгать жәүһәре, ул да музейга куелган. Тимер-томыр өеме, бер күчкә бәйләнен, төрле төскә буялган таяклар, кәкрәйтп-бөкрәйтп бетерелгән хатын-кыз гөүдәсе; хатын-кыз тазы аркылы күк йөзән күзөтү һәм тагын башка шундый әкәмәтлөргә карыйсың да, аптырап, кайгыга батып торасың. Нәрсә бу? Кая бара буржуаз сәнгать? Бу бит маразм, бу бит реалистик традицияләрдән бөтенләй читкә китү.

Классик сәнгать бүлегенә кергән чакта без тумышы белән чигилдән булган бер америка кешесе белән таныштык. Ул русча яхшы белә, аңарда ихласлык бар. Безнең совет кешеләре икәнебезне белгәч, ул бик теләп сөйләшә китте һәм күчелгәндә жыелган барлык борчуларын әйтеп бирде. АКШ гражданы булган ул кешенең шул кадәр дә ачыктан-ачык сөйләве безгә хәтта кыен булып калды. Ул турыдан-туры болай диде: бу милләт — үз культурасын үстерү агынан бичара милләт, аңар Европа культурасын аңлаганчы һәм ни дә булса юньле сәнгать тудырганчы дүрт-биш буынның житлеккәнөн көтеп алырга кирәк. Биредә каты бәгырьле, тупас кешеләр яши, аларның бар табынганы — доллар, әгәр синең миллионың булса, син иң зур жулик булсаң да, алар сиңа табыначаклар, сиңа ияреп китчөкләр. Пенсиягә тикле генә яшим, аннары мин Латин Америкасына китеп барам, анда халык кешелекле, ә монда тынчу, монда сулыш кысыла, мин менә ничә ияләнә алмыйм. Америкада уннарча милләт өкәилә яши, алар бар да американнар хисапланыла, ләкин аларның күбесе монда үз ватаннарын таба алмадылар, чит ил кешеләре булып калдылар, ди ул.

28 октябрьда без сәяхәтебезнең соңгы пунктына — Нью-Йоркка килдек. Тагын куркыныч булачагын кисәттеләр. Кичен кайсы урамнардан йөреп булачагын белешсөбез, өйдә утыру яхшырак диләр. Шунлыктан без рәсми программа әсирлегендә булып чыктык.

Килгәннең беренче көнендә үк без Рокфеллер үзәген карадык. Бу — бүгенге заман небоскрепларының зур бер каскады. Алар төрле типтагы учреждениеләргә бирелгәннәр. Иң биек бинаны телевидение кампаниясе биләгән, аның 65 нче катында иң бай, иң зиннәтле кичке клуб эшли, анда америка эстрадасының атаклы йолдызлары чыгыш ясый һәм биредә гади генә кичке аш та 20—30 доллар тора.

Изге Патрик чиркәвенә алып керделәр. Джон Кеннеди жөназын шунда үткөргөниңер. Ул Кельн чиркәвенен игезеге. Без кергәндә дини йола вакыты иде, рухани көнеңне иртән үз-үзеңә анализ асаудан башларга, ягъни син үзеңә ничек карыйсың, яратасыңмы син үзеңне икәнне ачыклаудан башларга энди иде. Һәрбер колоннада билгеле бер биеклектә телевизор куелган, руханиның үзен күрү мәжбүри түгел. Сүз унаенда әйттик, заман билгеләре чиркәүләргә дә кагыла башлаган. Сан-Францискода католик чиркәүләренен берсе бүгенге заман стилиендә эшлөнгән. Анда тәрәзәләр дә, изгеләрнен сурәтләре дә, рәсем төшерелгән стеналар да юк. Зур сәхнәсә, хәзерге заман органы, әллә кайларга чаклы менеп киткән гөмбәзе булган концерт залын хәтерләтә бу чиркәү.

Әгәр без дүрт көн эчендә Нью-Йоркта йөргән урыннарыбызны эзлекле рәвештә сөйләп чыга башласак, бу ялыктыргыч сүз сәяхәте булып иде. Аның турында гомуми тәсирләребезне әйтү дөресрәк булып.

Нью-Йорк — күп яклы шәһәр, аңарда Америка җәмгыятең барлык катлаулылыгы һәм барлык каршылыгы чагыла. Нью-Йорк ул миниатюрадагы Америка дип юкка гына әйтмиләр. Без бу алагам зур шәһәргә дөньядагы иң биек небоскребың 102 иче катыннан карадык. Ул, утлары белән балкып, бар ягыннан күренеп тора иде. Сирәк очрый торган аяз төн. Безнең гид — университет аспиранты — танышканнан соң әйтте: төнен бу шәһәргә карап тору нинди рәхәт, ө көндөзән анда яшәп булмас дәрәжәдә кыен. Нью-Йорк өстендә корымлы тынчу һава, төтен беркайчан да бетеп тормый, халык тыгыз вакытларда, пик булган чакта, җөяүләп 20 минут үтәсе араны, машинада бер сәгать яки артыграк та үтәсәң.

Нью-Йоркта биек йортлы, реклам утлары балкып торган мәһабәт урамнар бар, океан култыгы ягыннан берсе өстенә берсе өелгәндәй биек йортлар күренә. Шулар ук вакытта үзәктән берәз гына китү белән шыксыз йортлы иске урамнар бер-бер артлы тезелеп китә. Аларга карап торуы кызганыч. Монда икенче сорт кешеләр — негрлар, пуэртиканинар, мексиканинар яши, аларның тормышы — фәкыйрьнең дә фәкыйре. Без Паули дигән районны уздык, бу Горький язганга караганда да күбрәк тормыш төбе. Монда алкоголиклар, наркоманинар, йортсыз-җирсез сукбайлар, эшсез кешеләр йөри. Алар 50 цент бәрабәрәнә берәр йорттан асылмалы урын алалар, иртән хуҗа ул урынны җыя, ә фатирчы үз юлына китә. Без бу районнан иртән узып киттек, шешенгән, сакал-мыйек баскан, алама киёмле кешеләрне күрдек, алар магазин ачылганын көтеп таптанып торалар иде.

АКШта хәер эстәү рәсми рәвештә тыелган. Кешеләр монның да җаен тапканинар. Алар сиңа хезмәт күрсәткән булалар, ә хезмәт өчен түләргә кирәк. Без Нью-Йоркның аулак бер урамыннан уздык. Машина, юл тыгыз булу сәбәпле, тротуарда туктап калды. Каршыда бакча сыман бер нәрсә бар иде. Эчеп алган өч негр, кулларын бутый-бутый, бер-берсенә нидер исбат ителәр иде. Машинаның туктавы булды, арадан берсе безнең якка таба килә башлады. Кулында аның сөлгегә охшаган ак чүпрәк. Чайкала биреп, ул безнең машинага якынайды һәм машина тәрәзәләрен сөртә башлады. Сөртә дип ул кулын бер-ике тапкыр әрле-бирле селкәргә генә өлгерде, чынында исә аның тәрәзә сөртергә исәбендә дә юк. Аңа теләү өчен сылтау гына кирәк. Шофер безгә әйтте: 25 цент әзерләргә кирәк, диде. Ник? Бирмәсәң бик хәтер сүгенеп, кычкырып, безнең арттан йодрык селкеп калачак. Акча алгач, ул канәгать булып нидер әйтте, миңа ул борын астыннан мыгырдана кебек тоелды. Берәз киткәч, нәрсә әйтте ул, дип сорадым. Бәхетле көн китергәнә өчен язмышына рәхмәт әйтә, диде шофер.



Нью-Йорк милли яктан караганда чуар шәһәр. Монда 3 миллион еврей яши, — Израильдән дә күбрәк. Шуннан чыгып ни өчен сионистларның башбаштаклыгы Нью-Йоркта башланганын аңлау кыен булмас. Бергә оешыбрак негр халкы яши, — алар 1,5 миллион, 750 мең пуэрторикан, ярты миллион итальян, 100 мең кытай, американнар үзләре берәз гына мыскыллап өйткәнчә, берәз гына американ.

Негрлар, барлык Америкадагы кебек, монда да иң кыерсытылган халык. 125 иче урам — аларның төп урамы. Без ул районнан уздык. Тагын шул ук ватык тәрәзәләр, жимерек стеналар; юлда морфинистлар очрый, шуларга өстәп, гидлар, бу районның иң эшпәке ягы тара кан белән күсенең күп үрчүендә, диләр.

АКШта халыкның 6 проценты эшсез, шуларның күпчелеге негрлар. Нью-Йоркта негрлар арасындагы эшсезлек 40 проценттан 60 процентка кадер.

Американың иң зур трагедиясе — наркомания. Аның куркынычлыгын американнар үзләре дә аңлый башлаганнар инде. Аңламый хәлең юк, чөнки мәктәп балаларының да биштән бере наркоман булып киткән. Һәм аның белән көрәшү жиңел эш түгел. Наркотиклар сату бик табышлы. Бер куллану өчен сатыла торган порция 80—250 доллар тора, күп кенә эшкуарлар шуннан кесәләрен калынайталар. Аның трагедиялелеге шунда ки, наркомания үтереш, талаш, фәхишәлек китереп чыгара. Наркоман каян гына булса да акча табарга тиеш, — ул билгеле бер доза наркотиксыз яши алмый, шунлыктан ул теләсе нинди жинаятькә бара. Әгәр тагын шуңа Америкадагы гангстерлыкның табышлы һөнәр булуын да өстәсәк (1971 иче елны мафилар 30 миллиард доллар саф табыш алганнар, аңардан налог алынмаган, ә бу Франциянең берьяллык табышына тигез), шуннан инде капитал дөньясына жинаятьләр тамыры никадәр тирән киткән аңлашылып. Көрәшеп кара син ул жинаять белән! Монда дөүләт эчендә дөүләт килеп чыга.

Ә менә миллионерлар яши торган 5 Авенюда тын, аулак, тәртипле. Матур зур-зур йортлар урамның бер ягына тезелеп киткән, каршыда парк жәелеп ята, яшеллек күп, һава күп, иркәлек күп. Бу райондагы һәрбер квартира 125 меңнән 500 мең долларга чаклы хисаплана. Безгә 10/40 йортны күрсәттеләр, аның 3 катындагы 23 бүлмәсәндә Жаклин Кеннеди яши. Миллионерларның клубы күзгә ташлана, клубның члены булу өчен кимендә 1 миллион долларның булу кирәк. Америкада кешеләр байлыкларына карап берләшәләр.

Без финанс операцияләре башкара торган биржада булдык. Бу — кайнап торган кырмыска оясы. Кешеләр, файдалы килешү ясар өчен, бер-берсен эзләп, кычкырып ыгы-зыгы киләләр. Як-якларына караналар, утлы таблодагы саннарның үзгөрүен, конъюнктураны күзәтәләр, әйтерсә алар нәрсәдәндер сонга калу, нәрсәнедер югалтудан куркалар. Без бу кырмыска оясына икенче каттан, пыяла стена аша карап тордык.

БМОга кызыклы экскурсия булды. Безне йөртүче рус кызы булып чыкты. Безгә аның белән бер үк союздан булуыбызны тою рәхәт иде. Без бик житди кыяфәт белән куркынычсызлык советы, ярдәм советы, социаль-экономик мәсьәләләр советы залында йөрдөк. Ул залларның күләмнәре, формалары бөртөрле. Аерма тик шунда гына, һәрбер залны теге яки бу дөүләт үзенчә бизи, шунлыктан ул халыкның үзенчәлеге, культурасы, сәнгать дәрәжәсе аермачык күренеп тора. БМОга модернизм һәм абстрактлык стилиндәге скульптура, картина, бизәу әйберләре күп үтеп кергән. БМОның пленар утырышлары залында да булырга, кунаклар өчен куелган галеркада утырып торырга, дөүләтләрнең бөтендөнья форумы обстановкасын күрергә туры



килде. Кызганычка каршы, бу вакытта пленар утырышның тәһәфесе иде. Делегатларны эштә күрә алмадык.

Нью-Йоркның төп өлеше урнашкан Манхеттен утравы тирәли парохотда өч сәгать бие йөрү дә күчелле һәм файдалы булды. Парохоттан шәһәр төрлечә күренә. Аның Атлантика ярларына чыккан үзәк өлеше, асылмалы күперләр бик матур. Шулар ук вакытта ватык машина өеме, чүп-чар күзгә ташлана. Төзек булмаган яр буйлары, ярлылар яши торган казармалар — дәүләт йортлары күренеп тора.

Без Нью-Йорк белән 1 ноябрьда, төнлә Бродвейда сабуллаштык. Без жирле вакыт белән кичке сәгать 5 тә гостиницадан кузгалырга тиеш идек. Эмма безнең самолет әле Мәскәүдән чыкмас борын ук 9 сәгатькә соңга калган, аны Лондон кабул итмәгән. Без кыен хәлдә калдык. Гостиница сәгать 5 кә чаклы гына түләнгән иде, китү өмет иткәнлектән, акчаны тотып бетергән идек. Хәзер безгә гостиницада иртәнге сәгать 3 кә кадәр торырга, өстәвенә, кичен тамак ялгап алырга да кирәк. Менә хәзер безне Америка капитализмы чытырда-тып кысачак дип шаярттык. Ләкин кинәт ресторанда кичке аш була дип хәбәр ителәр. Ашадык, аш әйбәт иде. Капитализм безнең белән кешечә кыланды дип тагын шаярттык, чөнки Америкада сәяхәт кылып йөргән ике атна вакыт эчендә бу чын мәгънәсендә яхшы, төмле аш иде. Соңынан без үзбезнең Совет аэрофлоты исәбенә аша-ганыбызны белдек.

Кичке аштан соң сәгать 9 лар тирәсендә без, ирләр, зур бер кампания булып, үзбезне куркыныч астына куймас өчен шулай жыелып, Бродвейга киттек. Ул без ишеткән хәтле үк искитерлек түгел. Төнлә Бродвейның бер өлеше генә яктыртыла. Чынынан да, ул күп анда, жемелдәвек рекламалар да күп, бик зур полотнога ясалган алып батыр өзлексез төмәкә тарта, һавага күп итеп төтен чыгара, аның янында һәр вакыт кеше жыелып тора. Бездә Бродвей әллә ни зур тойгы калдырмады.

## Америка турында кайбер гомуми фикерләр

АКШта тормыш дәрәжәсенең чагыштырмача югары икәннән һәркем белә. Шулар ук вакытта тормыш җиңдә иң хәлиткеч урында шактый ук кыйбат. Америкада медицина хезмәте күрсәтүнең бик кыйбат булуын ишеткәнәбез дә, укыганыбыз да бар. Ләкин үз күзләрең белән күрмәгән чакта ул абстракт бер төшенчә генә булып кала, ә Америкада бу һәр адымда сизелә. Нью-Йорк буйлап барабыз. Гид автомобиль тәрәзәсеннән яңа больницаны күрсәтә. Анда бер тәүлек булу 120—140 доллар икән. Балалар больницасы янынан узабыз, — тәүлегенә 160 доллар түлүгә кирәк. Миңа бер якин иптәшем сөйләде. Аның таныш бер архитекторы бар икән. Аның хатыны авырып больницада яткан һәм терелә алмыйча үлгән. Ул хатыны яткан койка өчен көнә бер йөз доллар түләп торган, шуның өстәвенә, даруга, врач килгәнгә 200 доллар түләп барган. Безнең илчелек хезмәткәре Геннадий Домахинның малае туган. Бала табу йортында өч көн асраган өчен 1200 доллар алганнар. Бер хатын-кыз хезмәткәренң баласы төшкән, икенче көнне үк ул эшкә чыккан, аңардан 800 доллар алганнар. Минем танышым үзе ничектер битен пешергән. Бары тик караган өчен генә 15 доллар, примочка ясаган өчен 10 доллар алганнар. «Совет Лайф» журналы редакциясенең шефы елмаеп сөйләп торды: балаларының теше сызлаган. Врач әле берни дә эшләмәгән, ике мәр-

тәбә врачка күрүнгөн өчен гена аңардан инде 112 доллар алганнар. «Нью-Йорк Таймс» газетасының 1971 елда хәбәр итүенә караганда, Америкада акча алып өчен 2 миллион кирәксез операция ясаганнар. Һәр операция 2500—3000 доллар тора. Менә шундый шартларда авырып кара. Хәтта таза хәллә кешеләрне дә ике-өч атналык авыру чыгырдан чыгарып ташлый.

Аннары, Хезмәт ияләренең җилкәсенә авыр йөк булып квартира хакы төшә. Тагын факт китерик. Мин Нью-Йорктагы ТАСС корреспондентының квартирында булдым. Ул 4 бүлмә алып тора, шуның өчен Америка хакы белән аена 420 доллар түли. Моның азмы-күпме икәннән белү өчен чагыштырып карыйк: квалификацияле американ эшчесенең уртача хезмәт хакы 300—350 доллар. Безнең үлчәү белән килгән чакта андый квартираны хәтта доцент та биләп тора алмас иде. Чөнки ул аңа айлык хезмәт хакын биреп бетерергә тиеш булып иде. Бер бүлмәле квартира биләп тору аена 120 долларга төшә. Әгәр американ йорт сатып ала икән, хәтта яхшы хезмәт хакы алып торган сурәттә дә 25—30 ел түләп барырга чаклы. Мин шундый бер йорт хужасын очраттым. Әллә ни олы кеше түгел әле ул, әмма ул йортының бөтен хакын түләп өчен мин ул чаклы яшәмим бит, дип мыскыллап көлдә.

Америкада хезмәт күрсәтү гаять кыйбат. Бер мәртәбә ашап чыгу 4—5 доллар, Нью-Йорктан Лос-Анджелоска чаклы очу 320 доллар. Нью-Йорк операсына керү билеты 4,5 доллардан 70 долларга чаклы, премьерга 25 тән 100 долларга чаклы. Колумбия университетында бер ел уку 5 мең долларга төшә, укыган өчен түләү 3100 долларга, дәүләт университетларында түләү кимрәк.

Менә шуннан соң американың барлык нужаларын күз алдына китереп карагыз, шуңа тагын аның иртәгесе көнгә ышанмый каравын да китереп кушыгыз. Эшсез калдың, авырып киттең — җәһәннәм төбенә очасың. Сине беркем кайгыртмый, америка «демократиясе» сине бөладән йолып алмый, зарланып барырдай оешма да юк.

Без Америкада сайлау алды кампаниясе барган чорга туры килдек. Билгеле, шуның кайбер билгеләрен без шәһәр урамнарында да, телевизорда да күрдүк. Бигрәк тә Никсонның Мәскәүгә һәм Пекинга барганын еш күрсәттеләр. Америка президенты администрациясе сайлау алды кампаниясендә Америка-Совет мөнәсәбәтләренең яхшыру фактын үз мәнфәгатенә файдаланды.

Американнар сайлау алды кампаниясен бу юлы көрәшсез үтә дип санадылар. Әле сайлауларга чаклы ук Никсонның җиңгәчегенә ышаналар иде. Макговерн әйткән сүзендә тормады. Аны зур эшқуарлар да, эре капиталистлар да якламадылар, Америка обывателен икеләндерү өчен аны куркыныч бер либерал итеп күрсәттеләр, аңа таянып булмый, диделәр, аның Вьетнам позициясе уңыш казана алмады. Хикмәт шунда, американнар коточкыч прогматиклар. Америка егетләрен Вьетнамда атнасына йөзәрлән кырган чакта бу хәл бөтен Американы кузгатты, сугыш дөһшәтенә каршы кампания җәмгыятьнең барлык катлауларын аякка бастырды. Әмма гаскәрләрне чыгару, авиация белән флотның ударларын көчәйтү, сугышны вьетнамлаштыру турында хәбәр әйтелгәннән соң, ягъни америка егетләре азрак кырыла башлаганнан соң, Вьетнам проблемасы Америка өчен кискен проблема булудан туктаган иде. Макговерн да нәкъ әнә шул мәсьәләдә оттырды. Шуның нәтижәсендә сайлауларда Никсон өстенлек алды.

Безнең өчен Никсон белән эш итү бер яктан яхшырак та әле. Ул үзен коммунистларга каршы дип игълан итте. Әгәр ул Советлар Союзы белән билгеле бер килешүгә адым ясый икән, аңа як-ягына карангалап торырга кирәкми. Макговерн либерал булып дан алгач,

Һәр адымында акланьрга тиеш, янәсе, ул Советлар Союзы белән бергә ерак бармаячак һ. б. Икенче яктан, әгәр дә Никсон сайлауларда бик күп тавыш алмаган булса, аның каршылык күрсәтүе кимрәк булыр иде. Ләкин президент кем генә булмасын, без эре капитал хезмәтчесе белән эш итәбез, хикмәт менә шунда.

Америкада телевидение — идеологик йогынты ясауның гаять көчле коралы. Ул иртәнге 6 дан төнгә сәгать 3 кә кадәр өзлексез эшлән торы, аның 7—8 программасы бар, күпчелеге төсле программа. Телевидениең никадәр йогынты ясауын кайбер саннар да әйтә бирер. 50 миллион американ семьясына 80 миллион телевизор туры килә, шуның анына жәмәгәт урыннарындагы телевизорларны да кушарга кирәк. Социологик тикшеренүләр америка кешесенә 5—6 сәгать вакытын телевизор анында үткөрүен һәм аңардан 70—80 процент хәбәр алуын раслыйлар. (Американ газета укуга нибары 10—12 минут вакытын бүлә, анысын да социологик тикшеренүләр мәгълүматы буенча әйтәбез.)

Телевидение квалификациялә эшли, максатына ирешә. Ул максат, әлбәттә, эре капитал интересын яклау. Барлык телевизион кампанияләр аерым кешеләр кулында. Болай тышкы яктан караганда, телевидение объектив эшли кебек. Әйттик, билгеле бер хакыйкәтне маңгайга бәрәп әйтмиләр, шулай да һәрбер тапшыру билгеле бер юнәлештә алып барыла, жәмәгәтчелек фикерен туплауга хезмәт итә. Телевизордан президент адресына да күпмедер дәрәжәдә тәнкыйть әйтәләр, Вьетнамдагы солдатларның тәртибен дә тәнкыйтьлиләр, шәррән яра фашистны фаши итәләр, телевизордан коммунистларга да чыгыш ясарга ирек бирәләр. Әмма боларның барысы билгеле бер дозада, Америка обывателен алдау, Америкада ирек һәм демократия бар дигән хакыйкәткә инандыру өчен генә эшләнә.

Ил хәбәрләренәң иң зур өлеше телевидениедән тапшырыла. Шунның өстәвенә, вакыйгалар турыдан-туры булган урыныннан күрсәтелә. Тапшыруларда күргәзмәлелек, документальлек күп. Диктор укуынан тыш барлык тапшырулар көгәзгә карап түгел, турыдан-туры сөйләү ысулында алып барыла.

Телевидениедән мавыктыргыч материаллар бик күп бирелә, аның өчен телевизион жанрларның алдан эзерлән куелган запасы бар. Программаны карыйсың — экрандагылар көлә, кул чаба. Бу тамашачыга исәп тотып эшләнә. Без мавыктыргыч программа барган студиядә булып, моның ничек эшләнгәннен карадык. 200—250 кешелек зал. Сәхнәдә көлдерүчеләр. Югарыда утлы табло, аңарда: *кул чабарга, көләргә* дип язылган. Ут януга карап аудитория тиешле команданы үти. Димәк, кул чабулар да, көлү дә, юморга реакция дә алдан программалаштырып куела.

Телевидениең тагын бер үзенчәлекле сыйфаты — реклама бик күп. Кинокартиналар, спектакльләр, әңгәмәләр һәм башка төрле тамашалар һич тә көтмәгәндә иң кызыклы урында, төрле товарлар, киём-салым әйберләре, хезмәт күрсәтү турындагы рекламалар белән бүленә. Бу хәзер Америка тормышының зарури сыйфаты булып киткән.

Реклама бик кыйбат тора. Әгәр телевизордан президент чыгыш ясыи икән, ул минутына 4—5 мең доллар түлөргә тиеш. Ярты сәгать сөйләсә, 120—150 мең доллар жыела. Димәк, сайлау алды кампаниясен алып бару, телевидениедән чыгыш ясау мөмкинлегә алу, киң катлау аудиториягә мөрәжәгать итү өчен дә акчалы булу кирәк.

Гадәти реклама яхшы урында, үз вакытында бирелсә, минутына 5 мең долларга төшә.

Кыскасы, АКШта телевидение — идеологик йогынты ясауның, пропаганданың көчле бер чарасы, анда югары квалификациялә кә-

шеләр эшли һәм алар капиталистлардан акчаны юкка гына алмыйлар. Һәммә нәрсә «кем акча түли, шул музыканы заказат итә» дигән принцип белән эшләнә.

АКШта Советлар Союзы турында аз белеләр. Ә иң начары — безнең илне анда бозып аңлаталар. Без Лос-Анджелоска инженер-авиатор белән бергә очтык. Мин аңардан Советлар Союзы турында ни белүен сорадым. Ул бик аз белүен яшерми әйтте. Ә ул бит авиация инженеры, югары белемле кеше, авиакомпаниягә хезмәт итүче.

Безгә Советлар иленә барып кайткан американнарның кайбер тойгыларын әйттеләр. Мәскәүдә бер журналист булган. Өнә кайтканнан соң ул: Мәскәүдә төнгә сәгать икедә бик иркенләп йөрергә була, анда сине, бездәгә кебек, берәү дә үтерергә яки таларга уйламый, дигән. Америка хатын-кызы турист булып Мәскәүгә барган. Өнә кайтканнан соң, аптырашка калып, Кызыл майданда кешеләр иркенләп, һава сулап йери алалар, житмәсә, балаларын житәкләп йериләр, дип сөйлөгән. Ә моның нәрсәсә гажәп дип сорагач, ул: мин анда беркайчан да аерым кешеләр йөрми дип уйлаган идем, дигән. Мин үзбезнең телевизордан яки кинодан Кызыл майданда хәрби парадлар узганын гына күргәнем бар. Мин анда гаскәрләр генә йери ала дип торам.

Менә сезгә Советлар Союзы тормышын белмәүнең яки аны бозып күрсәтүнең нәтижәсе.

Безгә илчелектә әйттеләр: сез американнарга иң гади нәрсәләргә — бушлай белем алуны, бушлай медицина хезмәт күрсәтүне сөйләгез. Ул бик кирәк, чөнки күпчелеге моны белмиләр.

Без АКШта СССР төзөлүгә 50 ел тулу алдынан булдык һәм, табигый, рәсми Американың эһәмиятле, тарихи бу вакыйгага ничек каравын белергә теләдек. Без, беренчедән, коммунизмга каршы алып барыла торган политиканың характерлы күренешен күрдек. Анда бу политик вакыйга турында бер сүз дә әйтмиләр, әйтерсез ул юк; икенчедән, СССРдагы милли мәсьәләне бозып күрсәтү өчен еврей мәсьәләсен бик нык күпәртәләр. Беренче мәлне сионистлар һәм аларның хезмәтчеләре СССРда еврейларның чын хәлен белмәүдән файдаланганнар. Аларга чын статистиканы күрсәтеп, безнең илдәге еврейларның хәлен төп-төгәл әйтеп биргәч, алар тынганнар.

Аннан соң еврейларга Израильгә чыгу тыела дигән мәсьәлә тирәсендә сүз куертып жибергәннәр. Анысын да аңлаткач, ул сүзләрнең дөрес түгеллеген раслагач, мәсьәләнең ул ягы да тынып кала. Шулай да еврей мәсьәләсә теләсә нинди сылтау белән, СССРны ямьсез итеп күрсәтү, безнең эчкә эшләребезгә тыкшыну, коммунизмга каршы идеологияне кыздырып тору максатыннан чыгып файдаланыла.

Безгә каршы алып барыла торган өченче эш — СССРдагы Америка корреспондентларынан безнең ил хакында ялган сүз сөйләтү. Алар сөйләвенчә, бер республикада тоташ караklar, икенчесендә — хөкүмәт басымыннан канәгать түгел кешеләр, өченчесендә милләт-челек чәчәк ата.

Алар сыналган алымнарга тотыналар. Тормыш төбөндәгә берәр йолкышны эләктереп алалар, яки шундый кешене уйлап чыгарып, теләсә нинди чүп-чар сөйлиләр...

Һәм, ниһаять, дүртенчедән, СССР халыклары телендә радио пропагандасы көчәйтелә. Бу планда яңадан-яңа идеологик диверсияләр әзерләнә. Грециядә куәтле яңа радиостанция төзелеп бетеп килә, әнә шуннан безнең илнең урта өлешенә һәм Себергә тапшырулар бирергә жыналар.

Ике ил арасында яңа мөнәсәбәтләрнең туып, үсеп килү ноктасыннан караганда, американнар моны идеологик планда файдалы дип саныйлар, чөнки идеологик яктан үтеп керүгә зур мөмкинлек туа,

диләр. Ике ил арасында киеренкелекнең кимүе совет кешеләрен коралсызландыруга алып килер, аларның сизгерлегә кимер дип өмөт итәләр. Контактлар арту, аралашулар артуы алар идеологик йогынты ясау өчен файдаланырга исәп тоталар. Шул ук вакытта алар контактлардан куркалар: предприятиеләрен, негрлар яши торган районнарын һәм башка күп кенә нәрсәләргә күрсәтмиләр, кешеләргә белән аралаштырмыйлар, бигрәк тә эшчеләр сыйныфы янына җибәрмиләр. Эмма боларның барысы елмаеп-көлеп, билгеле бер дозадагы ягымлык, киң күңеллелек белән эшләнә.

Совет кешеләреннән берәү, минем дуслым белән без соңгы көнгә Нью-Йоркта йөрдек. Аның АКШтагы хезмәте инде төгәлләнә, ул туган илебезгә кайтырга тиеш. Мин аңар исемә белән дөшөп, ачыктан-ачык сорадым: әйт әле, син күптәннән Америкада, телен беләсең, илнең гадәтләрен беләсең, тормышың да начар түгел. Син үзебезнең илгә кайтуыңа ничек карыйсың, дидем.

Ул миңа әйтте: плакат сүзә сөйлә дип уйлама, кулымны йөрәгемә куеп әйтәм, мин бу илдән бик теләп китәм. Үзең уйлап кара: американнар производство, техника, фән мәсьәләләрен хәл итә ала-лар, аларның күбесе биек йортларда яши, начар яшәми. Ләкин алар бичара адәмнәр. Алар кичен урамга чыга алмыйлар, таланудан куркалар, алар иртөгесә көннәренә ышанып яши алмыйлар, долларга табыну аларны басып тора. Кызганыч тормыш бу, шунлыктан аның сине дә басынкы итми хәле юк. Шуңа күрә мин алар арасынан үз илемә бик теләп кайтам.

Шушылар янына мин тагын нәрсә әйтә алам? Без АКШта 14 көн булдык. Бу ил белән танышу файдасыз булмады. Ләкин «чәчәк аткан» Көнбатышның тормыш «рәхәтлекләрен» күргәннән соң, күңелдә илебездәгә бар нәрсәгә зур мөхәббәт хисе төеп, туган-үскән җиреңә кайтасың һәм социализмның кадерен ныграк беләсең.



123456789101112131415161718192021222324252627282930313233343536373839404142434445464748495051525354555657585960616263646566676869707172737475767778798081828384858687888990919293949596979899100

# ФАТЫЙМА ИЛЬСКАЯ

**К**үзләр. Чем-кара һәм яшьләркекедәй гаять җанлы, нурлы күзләр. Күрсең, талант ияләренең, зур максатларга омтылып, өзлексез иҗат итеп ашаучеләрнең күзләре гел яшь кала торгандыр. Сүз РСФСРның һәм Татарстанның халык артисткасы, театрыбызның иң якты йолдызларынан берсе Фатыйма Ильскаяның күзләре хакында бара. Әйе, аның күзләрендә һәр вакыт фикер һәм уй-тойгыларның киеренке хәрәкәте чагылып тора. Алар инде җитмеш еллыгы якынлашып килә торган театрыбызның бай һәм катлаулы иҗат дөньясына кергәндә, анда Фатыйма Ильская тудырган образлар галереясы белән танышканда бернәрсә белән дә алыштырмаслык акыллы һәм турылыклы юлдашлар. Бу күзләр, шәкертен күзәткән остаз йөзә кебек, синең серле һәм изге сөнгәть дөньясында дәрәс «адым ясавыңны» күргәндә яктырып, «кыек басуыңны» сизгәндә сүрелеп, салкынаеп китә шикелле...

Фатыйма Ильская театр белән беренче тапкыр 13 яшьлек кыз чагында, 1915 елда, таныша. Бер елдан соң «Сәйяр» труппасына алына.

Бу, А. Н. Островский әйткәнчә, «милләтнең житлегү билгесе булган милли театр» бездә дә туып, үзенең ун еллыгын бәйрәм итәргә ашкынып йөргән чор була. Халыкның культурасы тарихында яңа бер өлкә булып барлыкка килгән, эстетик фикер үсешендә шактый актив эш алып баручы театр сәнгатеңең башында Габдулла Кәриев тора. «Үзенең шөһрәт белән татар дөньясын яңгыраткан Габдулла Кәриев түбәннән, татар тормышының төбәннән, ярлы авыл, караңгы авыл эченнән күтәрелде. Иге-чиге булмаган газәпләр, михнәтләр аша барып, татар театр мәйданында беренче уңышны алды гына түгел, татар дөньясында сәнгать-нәфисә тудыручыларның берсе, беренчесе булды. Кәриев өчен тормыш, дөнья, бәхет, сәгадәт юк иде, тик театр бар, шул театрны үстерү өчен яну, шуның шатлыгы белән шатлану, кайгысы белән көю бар иде».—Галимҗан Ибраһимов бу шәхеснең тарихи ролен әнә шулай бәяләде.

Өлкөн өдипнең «гитар театрының атасы»на биргән бу бәясе революциягә кадр ямышларын сәхнә белән бәйләгән Сәхипҗамал Гыйззәтуллина-Волжская, Нури Сакаев, Зөләйха Богданова, Касыйм Шамил, Зәки Баязитский, Зәйни Солтанов, Шакир Шамильский, Нәғиймә Таждарова, Бари Тарханов, Фатыйма Ильская, Нәфига Арапова, Әшрәф Синяева һәм башка талантларга да карый. Чонки театр, барыннан да элек, бер үк идеалларга омтылучы фикердәш художниклар коллективы.

Фатыйма Ильскаяның труппага килүе коллектив өчен зур куаныч була. Беренче күрдә үк әсир итә торган чибәрлек, ягымлы, матур тембрлы тавыш, ачык дикция, буй-сындагы сылулык, бик яхшы хәтер, хисләр белән хәрәкәтләрнең гармониясе — боларның бер шәхестә туллануы, чыннан да, сирәк очрый торган күренеш. Табигать тарафыннан бирелгән күркәм сыйфатлар зур бәхет. Ләкин алардан, актер буларак,



сәхнәдә, иҗат процессында файдалану да катлаулы мәсьәлә. Фатыйма Ильская да, табигый, бу кыенлык белән беренче адымында ук очрашырга туры килә.

Яшь артисткага Ф. Әмирханның «Тигезсезләр»ендәге Рокия ролен бирәләр. Рокия — үзләрен милләт хәдимнәре итеп тоючы, халык исемеңнән сөйләргә яратучы буржуа семьясында туып-үскән кыз. Дәрәс, Фатыйма Ильскаяның да әбисе белән бер караңгыдан икенче караңгыга кадәр байларга капчык ямап, йон юып йөргән чагында Оренбург байларының рәхәт чигеп яшәүче тәкәббер кызларын күргәнә, аларның матур киёмнәренә кызыгып карап торганы бар. Тик... Тагын бу белем дигәнә. Рокия гимназиядә укый, әдәбият-сәнгать турында үз фикере бар. Ә Фатыйманың, кем әйтмешли, гыйлемлеге тазык тубыгыңнан гына, Рокия көнәдә берничә тапкыр киём-салым алмаштыра. Ә Фатыйманың бер күлмәге тетелеп төшмичә, икенчесен күрә алганы юк өлә...

Роль белән артистка арасындагы бу социаль һәм психологик упкынны кичергә режиссер ярдәмгә килә. Мәхсус репетитор билгеләп, Фатыйманы татар әдәбияты тарихы һәм шул чордагы татар шагыйрьләренә иҗатлары белән таныштыра.

«Менә хәзер минем белән ничек сөйләшсәң, сәхнәдә дә шулай сөйләш, тормышта кешеләрне ничек тыңласаң, сәхнәдәгеләрне дә шулай тыңла»,— ди аңа Габдулла Кариев, киңәш биреп.

Премьера уңышлы үтә. Пьесаның авторы Фатыйх Әмирхан артистларның уенынан бик канәгать булуын әйтә.

Шулай итеп, яшь артистканың эстетик карашлары реалистик сәнгать принциплары нигезендә формалаша башлый. Моңа «Сөйяр» труппасының 1917 елда Мәскәүгә гастрольгә баруы тагын да куәт бирә. Татар артистлары МХТ сәхнәсендә барган «Тормыш төбәндә», «Чия бакчасы», «Зәңгәр кош» спектакльләрен һәм Малый театрың А. Н. Островский пьесалары буенча куелган спектакльләрен карыйлар. Труппа К. С. Станиславский белән очраша. Габдулла Кариев өңгәме вакытында «Мещаннар», «Тормыш төбәндә» өсрәләрән татар сәхнәсендә куярга һәм МХТтагыча, реалистик планда куярга ниятә берләрен сөйли.

Фатыйма Ильская 1917 елда, рус режиссеры Ф. Михаленко җитәкчелегендә, «Ванюшин балалары»ндагы Аня һәм «Трильби»дагы Трильби рольләре өстендә эшли.

Талантлы режиссер һәм артист Габдулла Кариев җитәкчелегендә эшләү, аның алдынгы рус культурасына мәхәббәт, бу культураның күренекле вәкилләре белән шәхси бәйләнештә һәм иҗади элементта торуы артистларга, шул исәптән Фатыйма Ильскаяга да, тиз вакыт эчендә сәхнә культурасын үзләштерергә, эстетик зәвыгын камилләштерергә мөмкинлек бирә.

Менә «Сөйяр» труппасының 1917 елда сәхнәгә куйган «Әл-Мансур» спектакленән бер күренеш. Спектакль Г. Гейнаның романтик драмасы буенча эшләнгән.

Фатыйма Ильская бу өсәрдә гарәп кызы Сәлимә образын иҗат итә. Артистка лирик пландагы Сәлимәнең сынын өсәрнең рухына, спектакльнең гомуми сүрәтенә органик төстә үрелеп китәрдәй бизәкләрдә таба. Аяк йөзәнә төшөп торган әксыл төстәге киң, юка өфәк күлмәк, ярты башын каплап иңергә сарылып төшкән өк өфәк өрпөк. Ул артистканың яш, мөлаем йөзәнә мөрмәр төсә, илаһи бер нур биреп тора. Ике яклап алкаланып-алкаланып сарылган кара өфәк чәч, аякмылы караш, һәм иркен поза — барысы да кызың үз гүзәллеген, рухи бөөклеген тоеп яшәүче хөр шәхес булуын сөйлиләр.

...Революция театр алдына яңа тәләпләр куйды. Бу еллар Фатыйма Ильская өчен дә эзләнү, яңа тормышны чагылдыру чараларын эзләнү чоры иде. Артистка 1918 һәм 1919 елларда берничә мәртәбә Мәскәүдә була. Театр өлкәсендәге яңалыкларны жентекләп күзәтә, уйлана.

Яңа театр, яңа драматургия нинди булырга тиеш? Бөхәс, каршылыклы фикерләр көрәшә өнә шул турыда бара ул елларда. Евгений Вахтангов 1918 елда үзенек көндөлегенә «Чәяргә кирәк... халыкның бунтарь рухын уйнарга кирәк»,— дип азып куя. «Театраль Октябрьның идеологы, армый-талмый яңаны эзлөүче гаять сәләтле режиссер Всеволод Мейерхольд сәнгатьне революциягә хезмәт итәргә чакыра, иске театрлар традициясеннән вез кичергә, сәхнәдән мәйдәннарға чыгарга, уйнау-«кичерешне» уйнау-«тамаша кылу» белән алыштырырга өнди.

Малый һәм Александринский театрларында Горький драматургиясенә борылыш ясага.

Ул чорда татар театрында да шундый ук революцион пафос хөкем сөрә. Гражданнар сугышы чорының революцион һәм политик максатларына хезмәт итү, әдәби эшләнешкә йомшак булса да, шул чорның рухын чагылдырган, заман темасына язылган өсәрләргә сәхнәләштерү, тарихи вакыйгаларга, легендаларга нигезләп язылган классик Европа драмаларындагы тираннарга каршы көрәшкә заманга аваздаш мотивлар, революцион аң һәм белән сугару — барысы да театрың ул көннәрдәге тормышын характерлый торган сыйфатлар иде.

Шушы хәлгә Фатих Бурнашның «Тәһир-Зөһрә» пьесасы буенча куелган спектакльнең сәхнә тарихына күз салыйк.

Фатыйма Ильская бу спектакльдә Зөһрә образын иң яхшы итә. Артистка үз адына шундый максат куя: Зөһрә халык аңында мәхәббәткә тугрылыклы кыз символы, легенда герое булып яши. Аны бу җирлектән өз генә дә аерырга ярамый. Шулай ук вакытта ул жанлы һәм аның хәрәкәтләре, кичерешләре психологик яктан тирән мотивлаштырылган булырга да тиеш. Ф. Ильская менә шул максатына тулысынча ирешкән һәм ул иң яхшы иткән Зөһрә образы тамашачылар тарафыннан гаять җылы кабул ителә.

Менә спектакльдән бер күренеш. Зөһрәнең өтисе, кызының ай-ваена карамыйча, Караханга бирергә карар итә. Сарайда туйга соңгы әзерлек бара. Нишләргә белмәгән Зөһрә-Фатыйма Ильская, берәз гына булса да ялгызы калырга теләп, үз бұлмасына керә. һәм шунда... Тәһир, аны коткарырга килгән Тәһир, белән очраша.

Зөһрә-Фатыйма Ильская куана: жан сөйгәнә Тәһир тагын аның янында! Шунда ук ул кинәт коелып иңә: бу шатлыкның гомере үтә кыска, тиздән-тиздән Тәһирның монда икәнә беләнчәк. Кисәк тагын жанланып китә — Тәһир белән качарга кирәк. Күңелен тагын өметсезлекнең кара болыты каплай — бу ниятне тормышка ашыру өчен бер генә өмет чаткысы да юк...

Фатыйма Ильская шулай рәвешкә саф мәхәббәткә тугрылыклы, бөтен барлыгы белән бәхеткә омтылучы Зөһрәнең бәхет-хәл-хәлгә берсен икенчесе юк итеп торган каршылыклы хисләр, уй-тойгыларның килеренкә агышын психологик төгәл һәм реал кичерешләр, хәрәкәтләр аша тасвирлай.

Спектакльнең уңышын нигездә Фатыйма Ильскаяның уены хәл итә. Тәһир белән Зөһрә фәжигасен тамашачы бу ике гашыйкның мәхәббәтенә каршы килгән кара көчләргә нәфрәт итеп кенә түгел, бәлки әле күптән түгел генә җимерелеп ташкан, бөтен өшәкелекләре белән тарихка китеп баручы ике тормышка нәфрәт итеп тә кабул итә. Тәһир белән Зөһрәгә теләктәшлек тамашачы күңелендә яңа тормыш төзү өчен, революция тантанасы өчен корбан булганнарга мәхәббәтне үрләтәп жиберә. Шулай итеп, «Тәһир-Зөһрә» трагедиясе революцион спектакль төсен ала.

Шушы хәлгә татар театры 1924 елда Урта Азиядә булган гастрольләр вакытында чыгарылган афиша кызыклы. Әлеге «Тәһир-Зөһрә» спектакльнең афишасы уртасында Ленинның зур портреты урнаштырылган. Афиша спектакльдә татар артистлары белән бергә үзбәк артистларының да уйнагачыгын һәм бөтен



Фатыйма Ильская — Зөһрә.

керемнең Бохарада Ленин һәйкәлен салуга китәчәген хәбәр итә. (Шул керем хисабына салынган һәм 1925 елның 21 январенда тантаналы төстә ачылган бу һәйкәл хәзер дә Бохараның С. Айни исемендәге өлкә музыкаль-драма театры каршында тора.)

Егерменче еллардан башлап татар театры сәхнәсендә дөнья классикасының иң танылган әсәрләре куела башлый. Шекспирның «Гамлеты», «Отелло»сы, берәз соңрак «Ромео һәм Джульетта», «Король Лир» сәхнәләштерелә. Тамашачылар татар сәхнәсендә Шиллерның «Мәкер һәм мәхәббәт», Гоциның «Принцесса Турандот»ын, Лопе де Веганың «Печән өстендәге эт», Бомаршениң «Фигароның өйләнүе» әсәрләрен күрүгә ирешәләр. Шунның белән бергә Островский, Горький драматургияләре хаклы рәвештә театрның игътибар үзәгендә була бира.

Югарыда саналган әсәрләрдә Фатыйма Ильская Оделия, Дездемона, Джульетта, Корделия, Луиза, Турандот, Диана, Сюзанна образларын башкара.

Бу спектакльләренң кайберләрендә, мәсәлән, «Отелло», «Мәкер һәм мәхәббәт», «Ромео һәм Джульетта»да характерларны ачу артисткага чагыштырмача җиңел бирелә. Моның сәбәбен, күрәсеп, татар әдәбиятында һәм шулай ук театрда да теманың шактый эшкөртелгән булуы, «бөхетсез мәхәббәт турында гүзәл поэмаларны» (мәсәлән, «Тәһир-Зөһрә», «Галиябану») кабул итүгә тамашачының әзерләнгән булуы белән аңлатырга кирәктер.

«Ромео һәм Джульетта»ны куйганда режиссура (баш режиссер Е. Амантов, режиссерлар З. Солтанов һәм К. Тумашева) төп игътибарны спектакльнең тышкы матурлыгына, мизансценаларның отышлы булуына гына түгел, бәлки характерларның психологик дәрәҗәсенең дә юнәлтәләр. Шунның белән әсәрнең социаль яңгырашын тирәнрәк ачуга ирешәләр. Спектакльнең уңышын бигрәк төп төп геройларны уйнаучы артистлар Камал III — Ромео һәм Фатыйма Ильская — Джульетта хәл итә.

Спектакльгә язган рецензиясендә Гәдел Кутуй бу талантлы уенны түбәндәгечә бәяләде: «Фатыйма ханым Ильскаяның акыллы Джульеттасы үзенең тышкы гүзәллеге белән, эчке рухы-кичерешләре белән Ромеога тиң. Ул да шулай ук безнең күз алдыбызда яшә кыз булудан тормышны яхшы аңлый башлаган героиня булуга кадәр үсә. Ильскаяның табигый матур тавышы шул кадәр бай ки, аның «Ромео... Ромео...» дип өйтүендә, Ромео белән сабуллаганда: «Йөз тапкыр сәлам сиңа!» диюендә дә чиксез шигърият аңкый, Джульеттаның Ромеоны никәдәр тирән итеп сөюе белән... Ильскаяның Джульеттасы — кыю».

«Король Лир» спектаклендә Фатыйма Ильская иҗат иткән Корделия образын да тамашачылар хуплап каршы ала.

Артистканың Корделиясе ягымлы, йомшак табигатьле, мөлаем. Корделия образын моңа кадәр иҗат иткән артистлардагы сентиментальлекне Фатыйма Ильская аңлы рәвештә кире каккан.

Фатыйма Ильская, артистка буларак, һәр төрле фальшны, һәр төрле ялган пафос, ясалма хәрәкәтләрне бөтен табигатьте белән чит күрә. Ул образга «верелүнең (перевоспощениенң) остасы, ул образның философиясенә, эчке дөньясына тирән үтәп керә, характерларны иҗат иткәндә һәр вакыт сүз палитрасының, хиснең һәм хәрәкәтнең бердәмлегенә, гармониясенә, табигыйлегенә ирешүне үзенең максат итеп куя. Бу — аның өчен закон, иңгәненең көчсиз принцибы.

Фатыйма Ильская иҗат иткән Сюзанна («Фигароның өйләнүе») образына «Театр» журналында бирелгән бәягә генә күз салыйк: «Аның яңгыравыклы, ягымлы көлүе ашынулы һәм җитез, биегәндәге шикелле җиңел йөрешенә гәҗәп матур булып үрелеп тора. Ике яклап иркен генә сарылып төшкән йомшак каре чәчләр, очкынланып янып торган зур күзләр, тәнненең каралыгы һәм күз явын алырдай елмайыш Сюзанна-Ильскаяны чын мәгънәсендә испан кызы итә... Кайнар темперамент, эчкер-сөзлек, музыкаль тавыш һәм тирән мәгънәле мимика — болар барысы да аның өр-яңа һәм якты талант булуын сөйлиләр».

Театр җәмәгатьчеләге һәм тамашачылар Фатыйма Ильскаяның Горький, Островский драматургиясенә сәхнәләштергәндә иҗат иткән образларын шулай ук хуплап каршы алды. «Гроза»дагы Катерина образын — Добролюбов бик тапкыр характерлаганча, «караңгылык патшалыгына», Кабанихалар, Дикойлар хакимлек итә торган җәмгыятькә, патриархаль семья коллыгына каршы күтәрелгән «яктылык нурының



*Фатыйма Ильскаяның татар совет әдәбиятының күренекле вәкилләре Муса Җәлил, Фәтхи Бурнаш һәм Әхмәт Ерикәй белән төшкән рәсеме.*

фәжигасен психологик тирәнлек белән тасвирлавы артистканың ижатында тагын бер баскычка югары күтәрелү иде.

Рус һәм Европа классикасында төрле характердагы образларны иҗат итү артистка өчен зәвык һәм осталыкны камилләштерү мәктәбе булды, ул традицияләрне ижади үстерүгә, ягъни новаторлыкка өйрәнде. Кешелекнең мәңгелек проблемаларына философ һәм художник буларак карау артисткага үз халкының эстетик хазиналәрен тирәнрәк аңлау мөмкинлеген бирде.

Фатыйма Ильскаяның Галиәсгар Камал, Шәриф Камал, Мирхәйдәр Фәйзи, Кәрим Тинчурин, Фәтхи Бурнаш, Тәжи Гыйззәт, Нәкый Исәнбәт һәм Бөек Ватан сугышына кадәр рольләре, Татар академия театры сәхнәсенә менгән башка драматургларның пьесалары буенча куелган спектакльләрдә иҗат иткән образлары дөнья классикасы белән татар классикасының аерылгысыз берлеген, артистканың иҗат осталыгын камилләштерүдә аларның бер-берсен тулыландыруларын раслыйлар.

Кырыгынчы еллар башында Фатыйма Ильская инде 300 гә якын рольдә уйный. Романтик әсәрләрнең геройларына хас хәрәкәт иркенлеге, реалистик драмалардагы





*Глафира Фирсова.*

Фатыйма Ильская соңғы елларда ювелирларча оста эшләнән, үз ижатының һәм камилләшә баруын раслаган шактый образлар ижат итте. В. Лавреневның «Ата хакы — төкрә хакы»нда — Софья, А. Н. Островскийның «Котырган акчалары»нда — Чебоксарова, «Соңғы корбан»ында — Глафира Фирсова, Сәхип Жамалның «Фатыйма Сабри»нда — Фатыйма һәм башка образлар өнә шундый.

Төрле характердагы, ләкин актерлык осталыгының үрнәге саналырга хаклы бу образлардан аеруча Фатыйма Сабрига тукталасы килә.

Образны ижат иткәндә үз алдына куйган максатны аңлатып, артистка «Совет Башкортстаны» газетасында биргән интервьюсында болай ди: «Бу образда мин ананың баласына булган чиксез мөхәббәтен әйтеп бирергә омтылдым. Фатыйма образы өстендә эшләгәндә мин бик күп ана-ларның язмышын күз алдымнан кичердем. Иң гүзәл ана-ларның берсе — В. И. Ленинның әнисе Мария Александровна. Болгар революционеры Георгий Димитров әнисенәң алдында да баш иям. Коммунист уллары Бөек Ватан сугышында һәлак булган ана-ларның кичерешләре миңа этәргеч көч булдылар».

Менә спектакльдән бер күренеш. Революционер Фәрһад кулга алына. Коточкыч газәпләүлар, сорау алулар

Әхмәт Фәйзиниң «Рәүфә»сендәгә Рәүфә һәм башка образлар моның ачык дәлиле була ала.

Спектакльларнең идея-эстетик ягын тулы ачуда, аларның яңаны, алдынгыны раслау пафосын көчәйтүдә бу образларның нинди зур әһәмияткә ия булуларын тулысынча аңлаган Фатыйма Ильская, аларда психологик төгәллеккә ирешүне максат итеп кую белән бергә, характерларны тик үзе генә таба алган, шул заманга хас күркәм сыйфатлар белән тулыландыруга аеруча нык игътибар итә, аларны пөхтә, спай, ягымлы һәм кешелекле итеп сурәтли. Мәсәлән, «Сәүбановлар»дагы Ксения. Ул зур роль түгел. Ләкин арзанлы шакмаклы шәһнематур итеп кысып ураган, телогрейкасын каеш белән пөхтә итеп буган, ичәнә мылтык асқан, томрап торган чибәр рус хатыны — күңелендә бернинди кер булмаган, гадел һәм шул гаделлекнең тантанасы өчен көрәшкә күтәрелгән Ксения спектакльнең башка геройлары арасында игътибарны жәлеп итеп, үз төсә, үз омтылышлары белән аерылып, күтәрелебрәк торә.



*Фатыйма Сабри — Фатыйма Ильскаяның иң уңышлы образларыннан берсе.*



да аның рухын сындыра алмай. Полиция өе аның исемен дә белми. Төрмәдә Фатыйма Сабрины Фәрһад белән күзгә-күз очраштыралар, полициянең максаты өсирнең шөһесен ачыклау: әгәр бу Фәрһад Сабри булса, Фатыйма түзмәс, улы икәнән ничек кенә булса да сиздерер.

Фатыйма Сабрины улы янына кертәләр. Аның күзләре коточкыч газапларга дучар булган улының күзләре белән очраша. Аналар ғына күтәрә алырлык авыр тойгылар миен, күкрәген кыса. Улын соңгы талпыр күрү. Нишләргә? Вақыт тукталып калгандай була. Ә ул түзә... Түзә!

Фатыйма Ильская 1967 елда Мәскәүдәге гастрольләрдән кайткач, «Советская Татария» газетасында болай дип азып чыкты: «Актрисаларның кайсы ғына героик образ турында хыялланып икән. Мине мин шундый батыр, көчле хатын-кыз, минем өчен ана мөһәббәтенең һәм тугрылыкның гәүдәләнеше булган героиня белән очрашу бәхетенә ирештем. Кайвакытларда, Фатыйма булып киенгәч, көзгә алдында гримның соңгы төсмерләрен салып утырганда, мин ирексездән үземнең бердәнбер улымны искә төшерәм. Пьесада Фатыйма Сабри — политикадан ерак булган гәрәп хатыны, улының — коммунист Фәрһаднең фикердәшенә әверелә... Минем бердәнбер улым, танкист Фуат, шулай ук коммунист иде, ул Бөек Ватан сугышында Ватаныбызны яклаганда һәлак булды.

Миңа гәрәп илләрендә булырга туры килгәнә юк, шуңа күрә Мәскәү вузларының берсендә укучы гәрәп өгетәннән мактау сүзләре ишетү минем өчен бик күңелле булды. Ул сөхнә артына керде дә, мине көнчыгыш гадәтә буенча саламләп:

— Фатыйма ханым, сез минем өннемне искә төшердегез! — диде.»

Фатыйма Ильскаяның иңәт юлы гаять бай. Ул үзенң сөхнә гомерендә 400 дән артык образ иңәт иткән. Классика һәм заман темасына азылган өсәрләр буенча куелган күп спектакльләрдә ул тудырган образлар чын мәгънәсендә актер осталыгының олы бер мәктәбе. Һәрберсе — тирән философфик уйланулар, Фатыйма Ильскаяга ғына хас булган өзлексез, ару-талуны белмичә эзләнү, рухланып иңәт итү нәтижәсе. Һәрберсе аерым өйрәнүне, гәдел эстетик хөкөмне һәм тиешле баяне сорый.

Йомгаклап шуны ғына өйтәсе килә: бу күп кырлы бай иңәт — совет театры тарихының кыйммәтле хазинәсе. Ул талантлы, чын мәгънәсендә гуманистик сәнгать буларак, гел гәделленкә, гел матурлыкка чакырып тора.



## Рафак Тимергалин

### ДӘВЕР БЕЛӘН БЕРГӘ ЯШӘУ

#### Газета һәм язучы

**Б**у төшенчә гаять киң һәм аны кыскагына бер чыгышта қолачлап бетереп булмый. Мин «Социалистик Татарстан» газетасы турындагына, аерым алганда аның кайбер традицияләре, язучыларның газетада катнашу формалары һәм редакцияне кызыксындырган аерым проблемалар турында әйтәргә теләм.

«Социалистик Татарстан» газетасы үзенең бөтен тарихы буена язучылар белән тыгыз элемәттә яши. Газета — язучылар өчен иң зур трибунасы да, әдәби кадрлар өзерли торган мәктәп тә. Хәзерге бик күп олы язучылар зур әдәбиятка газета аша килде. Бу яктан безнең татар әдәбияты аеруча җимешле булды. Мисалга Фәтхи Бурнаш, Гадел Кутуй, Гомәр Бәширов, Фәтих Хөснәи, Муса Җәлил, Гали Хужиев, Зәки Нури, Гариф Галиев фамилияләрен атау да җитә. Газета художникны күзәтүчәнлеккә, әһәмиятле фактларны сайлап алырга, аерым вакыйгалардан зур гомумиләштерүләр ясарга өйрәтә.

Фәтхи Бурнашның эшчәнлеген алып карагыз. Язучы, драматург, әдәби тәнкыйтьче, публицист, редактор. Ул гәҗәп бай мирас калдырган: 22 сәхнә әсәре, 30 лап поэма, 150 дән артык шигырь, 5 опера либреттосы, дистәләгән хикәя һәм фельетоннар. Төрле мәсьәләләргә багышлап, газетада биш йөзгә якын мәкалә бастырган. Авыз тутырып әйтәргә мөмкин: иң яхшы активлыгы, заманының иң актуаль проблемаларын күрә һәм яктырта алуы Фәтхи

Бурнашның вакытлы матбугат белән тыгыз бәйләнешеннән дә килә.

Инде Гадел Кутуйны алыгыз. Ул 1930—40 елларда, кыскагына чорда, үзен ялкынлы язучы-публицист итеп танытты. Ул газета-журналларга биш йөзләп исемдә мәкалә, нәсер, фельетон, очерк, репортаж, рецензия язган. Аның политик яктан үткен, өлгер, оста публицист булып житешүенә «Кызыл Татарстан» газетасында эшләве ярдәм итә. Язучының газета эшендәге ролен билгеләп, Кутуй мондый фикерне өйтә: «Язучы гадәттә хәбәрчә күрә алмаган, тоталмаган күренешләрне күрә. Ул 15 юл белән генә аңлатып узган һәм укучы күзеннән югалыр дәрәҗәгә җиткән вак хәбәрне дә әһәмиятле итеп күрсәтә ала. Журналист-язучы вакыйганың тышкы ягын гына күрсәтмичә, вакыты белән укучыны сискәндерерлек итеп вакыйганың эчке ягын да тасвир итә».

Язучының газетада катнашуының кирәклеге, әһәмияте дә менә шунда инде.

Күренекле очеркист Гариф Галиевнең күп очерклары, авторның үзенең тануынча, «Социалистик Татарстан» газетасы заңналарын үтәү нигезендә барлыкка килгәннәр.

Безнең бүгенге күренекле язучыларыбыз, бигрәк тә өлкән буын язучылары Тукай, Ибраһимов, Бурнаш, Кутуйлар традициясен уңышлы дәвам итәләр. Ләкин туп-туры әйтәргә кирәк, урта буын язучыларында, бигрәк тә яшьләрдә газета белән

ижәди дуслык, дәрәсрәгә, иҗтимагый-политик активлык җитми әле. Менә шул кимчелек матбугатта да чагыла.

«Социалистик Татарстан» редакциясе язучыларны газетага тарту өчен нинди алымнарны, формаларны куллана соң?

Менә инде 12 ел буена газета даими рәвештә атна саен «Әдәбият-сәнгать сәхифәләре» чыгарып килә. Бүгенге көндә без чыгарган бу сәхифәләрнең гомуми саны жиденче йөз белән исәпләнә башлады. Соңгы вакытта әдәбият-сәнгатькә багышланган тематик полосалар да киң урын алды. Мәсәлән, әдәбиятта эшчеләр тормышын чагылдыруга, Кама автомобиль заводын төзүчеләргә, нефтьчеләргә, химикларга, авыл эшчнәренә, яшә язучылар иҗадына, балалар әдәбиятына, юмор-сатирага багышланган махсус сәхифәләргә укучылар жылы кабул ителәр. СССРның 50 еллыгы уңае белән газета тугандаш халыклар әдәбиятына игътибарны нык арттырды. «Әдәбиятлар дуслыгы — халыклар дуслыгы» дигән рубрика астында, татар язучылары һәм шагыйрьләре тәржемәсендә, рус, өзәрбәйҗан, кыргыз, казакъ, үзбәк һ. б. язучыларының әсәрләре аерым сәхифәләр булып та, зур-зур букетлар төсендә дә укучыга житкерелә. Әдәби сәхифәләргә менә шулай максатчан итеп чыгарырга омылу, безнеңчә, иҗат интеллигенциясенә активлыгын үстерә, милли әдәбиятларның һәм сәнгатьләрнең үзара баеышуларына ярдәм итә. Газета әдәбиятыбызның күренекле өккилләренә юбилейларын киң яктырта. Соңгы елларда гына Г. Тукайга, Г. Ибраһимовка, М. Жәлилгә, Н. Такташга, Г. Коләхметовка багышланган махсус номерлар чыгарылды. Моның өстенә газета көн саен әдәбият-сәнгать әсәрләренә урын бирергә тырыша.

1972 елгы подшивкаларны гына алыык. Газетада барлыгы 69 татар язучысының 200 гә якын әдәби әсәре, мәкаләсе һәм очеркы басылган. Болар арасында Н. Дәүли, С. Хәким, З. Нури, Х. Туфаннның яңа шыгырьләрен, Г. Минский, Б. Камалов, Ф. Яруллин хикәяләрен, Г. Бәширов, А. Шамов, Ф. Хәснинең публицистик мәкаләләрен, берничә очеркны, күп кенә әдәби рецензияләргә күрсәтеп үтәргә мөмкин.

Ләкин газетаның максаты үз агымында килгән теләсә нинди әсәргә укучыга житкерү түгел, татар совет әдәбиятының иң яхшы әсәрләрен пропагандалау булырга тиеш.

Әдәби актуаль мәсьәләләр тирәсенә

иҗат интеллигенциясенә, киң жәмәгәткә челекнең фикерен туплау максаты белән иҗади дискуссияләр оештыруны, редакциянең түгәрәк өстәле янында сөйләшүләр оештыруны без шулай ук бик үтемле чарә дип исәплибез. «Социалистик Татарстан» газетасы татар драматургиясә һәм театры, әдәбиятта проза жанры, татар поэзиясендә Тукай һәм Жәлил традицияләре, тәрҗемә мәсьәләләре буенча иҗади дискуссияләр һәм киңәшмәләр оештырды. Газета инициативасы белән Нурихан Фәттаһның «Әтил суы ака торур» романы буенча язучыларның Г. Тукай исемендәге клубында киң сөйләшү оештырылды. Болар барында да газетада аңгыраш таптылар, язучыларның иҗат активлыгын күтәргә азым-күпмә ярдәм ителәр. Ләкин иҗади дискуссияләр, түгәрәк өстәл янында сөйләшүләр оештыруда инициативаны язучылар үзләре дә, шул исәптән язучыларның партия оешмасы да күрсәтсен иде. Кызганычка каршы, хәзергә мондый сөйләшүләрдә күп кенә язучылар катнашмыйлар, ә, иң мөһиме, газетага мәкалә язмыйлар. Күп иптәшләр читтән күзәтүчә булып кына кала. Әдәбиятның нинди проблемаларына игътибарны туплау кирәклегә язучыларга, әдәбият казанында кайнаучы кешеләргә, күбрәк күренә бит. Быел да газета битләрендә әдәбиятыбызның берәр актуаль мәсьәләсә тирәсендә киң фикер алышу ачып жибәрәсә иде. Ул файдалы булыр иде. Бәлки, әдәбиятта уңай герой, бүгенге заман герое турында газетада дискуссия ачып жибәрү кирәктер? Бәлки, уртага салып сөйләшү өчен әдәбиятта интернациональлек һәм миллилек дигән проблеманы алыргадыр? Актуаль тема түгелмә болар? Ләкин дискуссия ачабыз икән, аның бер башлангыч һәм таяныч ноктасын табарга кирәк, һәм анда һәр язучы, һәр тәнкыйтьчә диярлек катнашырга тиеш.

## Публицистика һәм очерк

Владимир Ильич Ленин язучыларны һәм журналистларны публицист булырга, ягъни хәзергә заманның тарихын язарга чакырды. Владимир Ильич билгеләвенчә, публицист тормышта актив катнашырга, халыкны оештыручы-өйдәп баручы булырга тиеш. Хәзергә вакытта публицистиканың даңкы әшә — партияга һәм халыкка коммунистия төзелештә көндәлек булышылык итү.

Без язучыларның публицистик мәкаләләр белән газетәдә чыгуларын зур шатлык белән каршылыйбыз, чөнки биредә язучының иҗтимагый йөзә күренә, язучының тирән уйланылган, күңелләренә дулкынландыра торган һәр чыгышы йөз меңнәрчә укучыга барып җитә, аны рухи яктан бапта, аны яхшырак булырга өйрәтә, тәрбияли. Узган ел Афзал Шамов бөек Ватан сугышында катнашкан берничә татар хатын-кызын эзләп тапты, аларның тормышын өйрәнде, республиканың төрле якларынан аларны редакциягә җыюда булышты һәм соңыннан гәҗәп көчле мәкалә язып чыкты. Бу мәкаләне укуыңа, героик хатын-кызларбызның олы жанлы образлары ғына күз алдына килеп басмый, бу мәкалә йөзләргә, меңнәрчә кешеләргә илгә турылыклы булырга, Ватан мәнфәгатен барыннан да өстен күрергә өйрәтә. Шуңа күрә әлеге мәкалә укае белән газетәгә күп кенә хатлар алыну гәҗәп хәл түгел. Күптән түгел Афзал Шамов «Аккошлар, кире кайтыгыз» дигән яңа публицистик мәкалә белән чыгыш ясады. Коммунист-язучының табигатьне сакларга чакырып, зур гражданлык хисләре белән язган бу мәкаләсә укучыда җитди фикерләр уята. Гомәр Бәшировның күптән түгел басылып чыккан «Исраф» дигән мәкаләсә — шулай ук публицистиканың бик яхшы үрнәге. Язучы ил байлыгын өрәм-шәрәм итүләргә каршы чын күңелдән өрни, мәкаләнең һәр юлынан язучы патриотның халык байлыгын кайгыртуу, аны арттырырга өндәвә сизелеп тора. Шуңа күрә бу мәкалә укучыларда зур теләктәшлек тапты. Мәкалә буенча редакциягә күп хатлар килде. Аларның кайберләре басылып чыкты. Ә кайбер хатлар нигезендә автор газетәдә тагын бер мәкалә язып бастырды. Безгә менә шундый публицистика — кеше күңелен кузгата, сафландыра, үстәрә торган мәкаләләр кирәк.

Язучы — җәмгыятьбезнең иң актив кешесе. Аның активлыгы газетәдә чагылырга тиеш. Эчтән яну, эчтән көенү, эчтән шатлану ғына җитми. Син аны тышка чыгар, укучың белән уртаклаш. Моңы язучының гражданлык намусы таләп итә. Шушы гражданлык хисенә Габдрахман Әпсәләмов, Зәки Нури, Нәби Дәүли, Самат Шакир, Барлас Камаловта да көчле булуын әйтеп үтү күңелле. Шагыйрь Нәби Дәүли совет кешесенә патриотизмы һәм ил алдындагы җаваплылыгы зур булуын үзенәң чит илдә йөрөп кайткач язган һәм күптән түгел газетәбызда басылган «Бельгия төрәзәләре»

исемле публицистикасында дулкынландыргыч итеп күрсәтә алды. Барлас Камалов эшчеләр сыйныфы һәм колхозчы крестьяннар турында, КамАЗны төзүчеләр һәм партия работниклары турында өледән-өлә мәкаләләр һәм очерклар белән чыгыш ясы. Самат Шакир хәрби-патриотик теманы алып бара. Ул «Социалистик Татарстан» газетәсында соңгы айларда ғына да моңарчы укучыга аз таныш булган берничә геройның рухи дөньясын, яшьләргә үрнәк булырлык тормыш юлын ачып бирде.

Татарстан язучылар союзы идарәсә председателе Зәки Нуриның, партөешмә секретаре Габдрахман Минскийның газета белән тыгыз элемтәдә булуларын өйтергә кирәк. Зәки Нури, оештыру эшә мәшәкәтләренә күп булуына карамастан, актуаль темага мәкалә язарга да, шигырь иҗат итәргә дә, интервью бирергә дә вакыт таба. Аның Язучылар союзы секретаре булып эшләгәндә үк башлаган бу матур традициясен Гариф Ахунов та уңышлы давам иттерде. Инде яңа секретарьлар да (алар хәзер икәү бит) газета белән язучыларның иҗади элемтәсен ныгытуда яхшы арадашычы, күпер ролен үтәсеннәр иде. Хәзергә моңы шулай дип өйтүе кыен өле. Язучылар союзында 130 лап кешенәң член булып торуын исәпкә алсак, шундый элемтәне һаман яңартып, үстәрәп торуның зарурилыгы бик ачык.

Яхшы публицистиканың булуы 150—160 мең тиражлы көндәлек газета өчен бик кирәк. Ләкин безнең күп кенә сүз осталары бу өлкәдә пассивлык күрсәтәләр. Атилла Расих һәм Әмирхан Еники, Нури Арсланов һәм Шәүкәт Галиев, Нурихан Фәттаһ, Аяз Гыйләҗев һәм Илдар Юзеев һәм башка бик күп иптәшләр заманыбызның иң актуаль темаларына язылган чыгышлары белән газета битләрен бизи алырлар иде. Әдипнең публицистик чыгышы, газета өчен генә түгел, иҗат эшлеклесенәң үзә өчен дә бик файдалы. Ул публицистика аша бүгенге тормыш эченә керә, фактларны, вакыйгаларны өйрәнә, анализлай, яңа эсәрә өчен яңа образлар таба. Кыскасы, дөвәр белән бергә яши.

Язучыларны газета белән бәйләүче икенче бер күренекле жанр — очерк. Соңгы вакытларда КамАЗ төзүчеләр турында язучылардан Барлас Камаловның, Мөхмүт Хәсәновның, Кама бие нефтьчеләре турында Эдуард Касыймовның өйбәт кенә очерклары басылды. Ләкин, гомумән алганда, әдәбиятта очеркка игътибар кимеде.

Заман кешесенең, без яшәгән дәвернең рухын чагылдыруда иң оператив әдәби жанр булган очеркка, берничә исемле исәпкә алмаганда, күпчелек язучылар игътибарсыз карыйлар. Һәм, әйтергә кирәк, күп нәрсәне оттыралар. Гомәр Бәшировның атаклы «Сиваш» повесте очерк базасында барлыкка килгән бит. Мәксим Горькийның, Валентин Овечкинның очеркларын иске төшергез. Ә хәзер татар әдәбиятында очерк — иң киерестылган жанр, бигрәк тә яшә язучылар очеркны санга сукмыйлар. Республика матбугатында экономик темага очерклар бөтенләй юк диярлек. Атаклы новаторларның казанышлары, хезмәт батырлары, Кама автомобиль заводын төзүчеләр, гүзәл нефтьчеләребез һәм химикларыбыз, катлаулы техниканы иярлегән бүгенге авыл кешеләре, тормышыбыздагы зур үзгәрешләр, коммунистик киләчәк үсентеләре турында язучының җентекле, төплә күзәтүләре нигезендә туган, кайнар йөрәге аша үткөрелгән, образлы әдәби тел белән язылган очерклар кирәк. Партиянең XXIV съезды карарларын тормышка ашыруда хезмәт ияләрен туплау максаты белән, Татарстан журналистлар союзы, «Социалистик Татарстан» һәм «Советская Татария» газеталары редакцияләре, Татарстан китап нәшрияты 1972 ел башында узгызынчы бишьеллык кешеләре һәм аларның эшләре турында иң яхшы очеркка, публицистик мәкаләгә, репортажга конкурс игълан иткәннәр иде. Конкурс әле дә дәвам итә. Ләкин шунысы гәҗәп, язучылар анда катнашмыйлар. Бу хәл безне бик борчы.

Безнең редакциянең ишеге һәр язучы өчен ачык. Без әдипләргә аяк өсте каршы алабыз һәм алачакбыз. Моннан берничә ел элек Әдип Маликов безнең командировка белән Себер нефтьчеләре янында булды. Газетага аннан берничә очерк бирде, аннары нәшриятта зур гына очерклар китабы чыгарды. Соңгы елларда безнең актив авторлыбыз Габдрахман Минский редакция командировкасы белән ике тапкыр Әзербайжанга барып кайтты, газета өчен бик кызыклы махсус номер әзерләде. Риза Ишморат берничә тапкыр Актаныш, Минзәлә якларына барып, бүгенге колхоз авылы кешеләре турында әдәби парчалар бирде. Кыскасы, иңат командировкасы — язучыларны матбугатка җәлеп итүнең бик нәтиҗәле формасы. Бу форманы киңрәк файдалану турында язучылар союзы идарәсе һәм партия оешмасы да ныграк кайгыртсыннар иде.

## Әдәби тәнкыйть

Без газетабызда тәнкыйтьчеләрнең активрак катнашуын теләр идек. Дәрәс, бер дә катнашмыйлар дип әйтеп булмый. А. Әхмәдуллин, Б. Гыйззәт, Н. Гыйззәтуллин, Г. Кашшаф, М. Гайнуллин, Х. Хәйри иптәшләр редакциянең күп кенә заказларын үтилә. Әмма байтак тәнкыйтьчеләр архивларда гына утырмыйлармы икән? Ченки бүгенге әдәби хәрәкәт турында газета өчен иң яхшы тәнкыйть мәкаләләрен әлегә язучылар үзләре яза. Без бу җәһәттән Ф. Хөсәни, Ш. Маннур, Б. Камалов, М. Мәһдиев иптәшләрнең исемнәрен зур ихтирам белән телгә алабыз. Ә менә тәнкыйтьче-галимнәр арасынан Г. Халит, И. Надыйров, З. Мәжитов, Н. Юзиевның соңгы елларда республика газетасына әдәбият проблемаларына багышланган бер генә мәкалә белән дә чыгыш ясып алганнары юк диярлек.

КПСС Узак Комитетының «Әдәбият-сәнгать» тәнкыйте турында» махсус карары уңае белән редакция шактый эш алып барды. Түгәрәк өстәл янында күп кенә тәнкыйтьчеләр һәм язучылар белән киңәшмә дә үткөрелгән иде. Анда катнашучылар күп кенә мәсьәләләр күтәрделәр, газетага язарга сүз бирделәр. Шулай да тәнкыйтьчеләребезнең пассивлыгы нык сиздерә. Татарстан китап нәшриятында чыккан матур әдәбият китапларының зур күпчелеге тәнкыйть күзәннән читтә кала. Яшә һәм урта буын шагыйрьләреннән, прозаикларынан дүртәр-бишәр китап чыгарып та, үз ижатларына карата бер тәнкыйть сүзе ишетмәүчеләр дә бар. Әйтик, бер тәнкыйтьче бүгенге татар романының стиле турында тикшеренеп, газетага мәкалә әзерләсә, бик файдалы материал булыр иде. Әдәбиятта милли характер, уңай герой, әдәби өсәрләрнең теле, композициясе турында да хезмәтләр кирәк. Татарстан киностудиясе ел сәен күп кенә документаль фильмнар эшләп чыгара һәм нәфис фильмнар тәрҗемә итә. Казан телестудиясе дә нәфис фильмнар эшли. Ләкин болар барысы да хәзергә безнең игътибардан читтә кала.

Язучы һәм журналист — коралдаш туғаннар. Аларның коралы — яңкынлы большевистик сүз. Язучылар һәм журналистлар һәр вакыт кулга-кул тотынып эшләргә чакырылганнар. Газета — язучы өчен зур трибуна. Моннан вакытлы матбугат та, матур әдәбият та ота.





ленность предпринимателей, колхоз, совхоз, фонии-тикшерену институты һәм югары уку йорты коллективлары да катнаша.

Уртак тырышлык бушкә китми. Бишь-еллыктан бишьеллыкка мәктәпләребезнең эше яхшыра бара. Колхоз кырларына яки завод цехларына һәм югары уку йортларына килеп кергән яшьләр өлкән буынга лаеклы алмаш булалар.

1972 елда урта мәктәп тәмамлаган утыз алты меңгә якин егет һәм кызның 60 процент чамасы материал җитештерү сферасына, шуларның өчтән бер өлеше авыл хужалыгына эшкә килде, 18,1 проценты вузларга, бер өлеше техникумларга укырга керде. Алар барысы да диярлек тырышып эшлиләр һәм тырышып укыйлар. Намус белән эшләү һәм укулары — мәктәпнең яшьләренә тормышка, хезмәткә укышлы әзерләвен күрсәтә.

Югарыда әйтелгәннәр тулысынча татар мәктәбенә дә кагыла. Чонки аның экономик һәм политик, хсук һәм педагогик хәле нәкъ рус мәктәпләренекә кебек. Татар мәктәпләре дә һөрйаклап үскән һәм белемле гражданныр тәрбияләп, җәмгыятьтез тормышының барлык сфераларына хезмәт күрсәтәләр. Практикадан күренгәнчә, татар мәктәпләрен тәмамлаган яшьләр, эшчеләр сыйныфы, колхозчы крестьяннар һәм интеллигенция сафларына кушылып, хәзерге заман профессияләрен тиз үзләштерәләр, иҗтимагый җитештерүдә һәм җәмәгать тормышында актив катнашалар. Бу — хакыйкаты.

Шул хакыйкатына раслау өчен бик күп мисаллар китерергә мөмкин. Кайберләрен генә алайык. Мамадыш районының Үсәли татар урта мәктәбендә 503 кеше укый. Анда барлык предметлар буенча яхшы җиһазланган кабинетлар, мастерскойлар, физкультура залы бар. Техник җиһазлар җитәрлек. 200 урынлы интернат салынган. Анда яшәүче укучылар көнгә өч тапкыр түләүсез кайнар аш белән тәмин ителә.

Биредәге укытучылар коллективы укыту-тәрбия процессын оештыруның аеруча нәтиҗәле юлларын эзли. Шуңа күрә монда өлгереш елдан-ел үсә, укучыларның белеме тирәнә. Әгәр 1960 елда өлгереш 96,0 процент тәшкил итсә һәм укучыларның 25 проценты «дүрт» һәм «биш» билгеләренә укыган булса, 1972 елда исә тик 1% укучы гына икенче елга утырып кала. Укучыларның 35% ы «дүрт» һәм «биш» билгеләренә генә укый.

Соңгы 20 елда Үсәли мәктәбен сигез

йөздән артык кеше тәмамлады. Шулардан 336 сы югары уку йортларында белем ала, яки аларны тәмамлады инде. Үсәлидә эшләүче укытучылар, врачлар, агрономнар, зоотехниклар һәм механизаторлар күпчелеге шушы мәктәпне тәмамлаган кешеләр. Бу мәктәп Калинин исемендәге колхоз территориясенә урнашкан, өлгә хужалыкның эшкә сәләтле барлык кешеләренең 90 проценты чамасы урта һәм сигезеллык белемле.

Яки менә Казандагы Татарстан мех берләшмәсен алайык. Бу микрорайонда дүрт татар мәктәбе бар. Әлгә предприятиедә утыз яшькә кадәргә 4200 эшче һәм хезмәткәр эшли. Шуларның 2600 е — татарлар. 1800 кеше, ягъни 43 проценты югары, урта һәм урта махсус белем алган. Ике меңдән артык эшченең сигезеллык һәм җидееллык белеме бар. һәр биш эшченең берсе кичке мәктәптә, аузда яки техникумда укый. Бу уку йортларында белем алучы 700 кешенең 500 е, ягъни җитмеш биш проценты — татарлар.

Шулай итеп, илебездә социалистик төзелеш практикасы промышленность, авыл хужалыгы, фән һәм культура өчен кадрлар әзерләүдә милли мәктәпнең гаять зур әһәмияткә ия булуын күрсәтә. Ул җәмгыятьнең яңа социаль структурасын формалаштыруда зур роль уйный.

КПСС Үзәк Комитетының отчет докладында, партиянең XXIV съезды делегатларының чыгышларында совет җәмгыяте-нең социаль-политик үсешен анализлауга, аның структурасындагы тарихи үзгәреш-ләргә һәм совет милләтенең тарихи гому-милегә тууына зур игътибар бирелде. Бу — социаль группалар интеграциясе (ягъни иҗтимагый төркөмнәр берләшүе) һәм иле-бездәге милләтләр, халыкларның акрын-лап якынаюу нәтиҗәсе булып тора. Съезд-да күрсәтелгәнчә, шушы якынаюу процессы милли үзгәрешләргә, социалистик милли культураларга зур илтифат итү, аларның үсешенә даими ярдәм итү шартларында бара. Милли мәктәпкә игътибар һәм аның бүгенге, иртәгәге көнен кайгырту милли культураны үстерү юлларының берсе бул-са, культураны буыннан-буынга күчәрүнең иң көчле чарасы — мәктәп.

Татар мәктәпләренең хәле, андагы уку-чыларның белем һәм тәрбиялелек дәрә-жәсе нинди сан һәм фактлар белән билгеләнә соң?

Татарстанда 2802 гомуми белем мәктә-бе бар. Шуларның 529 ы — урта мәктәп-

ләр. 1417 мәктәп — татар һәм татар-рус катнаш мәктәпләр. Шуларның ике йөз үндүртө — урта мәктәп. Моннан тыш 119 чуваш һәм рус-чуваш, кырык ике удмурт һәм рус-удмурт, егерме мари һәм өч мордва мәктәбе дә бар.

Уку яшендөгә (7—15) барлык балаларны мәжбүри укуга тарту, нинди телдә укуларын исәпкә алып, укучыларны мәктәпләр белән тәзмин итү принциплары нигезендә мәктәпләрне рациональ урнаштыру эше системалы рәвештә алып барыла. Республика мәктәпләрендөгә 650 меңгә якын укучының 412 меңе рус телендә белем ала. Әйтергә кирәк: шуларның өчтән бер өлеше (140 мең бала) милләте буенча татар; 213 мең бала татар телендә, 22 меңе чуваш һәм башка телләрдә укый. Аларны 40 меңгә якын педагог укуyta.

Соңгы елларда татар мәктәпләре чөл-тәре ничек үзгәрә соң? 1960 елдан башлап, рус телендә укытыла торган мәктәпләргә һәм андагы контингентка карата татар мәктәпләре һәм андагы контингентның нисбәте чагыштырмача стабильләште. Әгәр 1960 елда татар мәктәпләрендә укучылар саны 32,6 процент, 1965 елда 32,2 процент булган булса, 1972 елда исә 33,0 процентын тәшкил итте.

Татар мәктәпләрендә укучылар саны соңгы уника елда шактый артты. 1960 елда алар 149 мең иде. 1972 елда 213 мең чамасы укучы булды. Татар сигезьеллык һәм урта мәктәпләрен тәмамлаучылар саны әртүгә таба билгеле бер тенденция күренә башлады. Әгәр 1960 елда сигезьеллыкны 11 мең ярым укучы тәмамлаган булса, 1972 елда исә 22,5 мең үсмер тәмамлады. 1950 елдан алып 1960 елга кадәр татар урта мәктәпләреннән кырык бер мең, ә соңгы ун ел эчендә 70 мең чамасы кеше укып чыкты.

Югарыдагы саннар татар милли мәктәбенең чәчәк атуын, аның гөрләп үсүен күрсәтә. Бу — партия һәм совет органнарының мәктәпкә зур игътибар бирүләре нәтижәсе. Ул бигрәк тә татар мәктәпләренең укыту-материаль базасын ныгытуда күренеп тора. Республикада соңгы ун елда татар мәктәпләре өчен 150 меңгә якын урынлы 608 бина салынды. Аларның күбесе типовой проект буенча таштан эшләнде. Төзелеш башлыча колхозлар исәбенә авыл жирләрендә алып барылды.

Барлык татар урта һәм сигезьеллык мәктәпләре кинофикацияләнде һәм күпчелеге радиолаштырылды. 1972 елда гына

да татар мәктәпләре 400 мең сумнан артык күргәзмә эсбаплар һәм 900 мең сумлык укыту җиһазлары һәм техник җайланмалар сатып алдылар.

Мәктәп китапханаләренең китап фонды сизелерлек үстә. 1962 елда урта мәктәп китапханаләрендә 4 миллион 150 мең данә китап булган булса, 1972 елда аларның саны 6 миллион 731 меңгә җитте.

Без бүген татар мәктәбенең гомуми белем предметлары буенча үз укучыларына теләсә кайсы совет мәктәбе кебек белем бирүен һәм аларга теләсә кайсы совет мәктәбе кебек үк гомуми үсеш тәзмин итүен горурлык белән исбат итә алабыз.

Укучыларның белем дәрәжәсен һәм аларның гомуми үсешен билгеләү критерийлары бармы соң? Әйе, бар. Укучыларның өлгереше, аларның мәктәпне укышлы тәмамлап институт һәм техникумнарга керүе һәм производстводагы активлык дәрәжәсе менә шундый критерийлар исәбенә керә.

1971—72 уку елында укучыларның өлгерешен күрсәткән чагыштырма мәгълүматлар татар мәктәпләре укучыларының белеме, кагыйдә буларак, канәгатьләнерлек дигән нәтижә ясарга мөмкинлек бирә. Югары уку йортларына керүче татарлар саны елдан-ел арта. Әгәр 1958 елда югары уку йортларына кергәннәр арасында татарлар 27 процент тәшкил иткән булса, 1966 елда исә 35 кә җитә язды, ә 1972 елда 42 процент булды. Татарлардан техникумнарны бетерүчеләр проценты 45 кә җитте.

Соңгы 20 ел эчендә генә дә Татарстанда югары һәм урта махсус белем бирүче уку йортлары 170 мең белгеч әзерләп чыгардылар. 1000 кеше исәбәннән яшь белгечләр әзерләү буенча Татарстан күптән инде Франция, Англия һәм Көнбатыш Германия кебек алдынгы капиталистик илләргә артта калдырды, чөнки бездә быел югары уку йортларында укучыларның саны 10 мең кешегә исәпләгәндә 192 гә җитте, ә Франциядә 71, Англиядә 53, Көнбатыш Германиядә 44 студент кына туры килә. Мәселән, Кама тамагы районының Олы Кариле татар урта мәктәбен соңгы ун елда 446 кеше тәмамлады. Шуларның 91 е, ягъни 21 проценты, вузларга керде. Соңгы өч елда Сарман районының Минзәләбаш урта мәктәбен тәмамлаучыларның 25 проценты югары уку йортларында белем ала. Казанның 80 нче урта мәктәбен

соңгы уи елда ярты мәктәпкә йәшәгән. Шулардан 270 кеше, яъни 47 проценты университет һәм институтларда укый. Татар мәктәбенең уңышлы рәвештә алга баруын раслый торган тагын башка бик күп мисаллар да китерергә мөмкин.

## 2

Татарстан АССР Мәгариф министрлыгы, укучыларның белем һәм фикерләү дәрәжәсен аныклау максатыннан чыгып, методистлардан төрле фәннәр буенча махсус танып-белү мәсьәләләре төзетте һәм аларны укучыларга тәкъдим итте. Татар мәктәбе укучылары тарих буенча бирелгән танып-белү мәсьәләләрен аңа телдә чиштеләр. Аларның язма рәвештә биргән җаваплары белемне тулы кыйммәтле, яхшы сыйфатлы итеп үзләштерүләрен, «тарихи фикерләү» һәм танып-белү сәләтләренең рус мәктәпләре укучыларыныкы белән бертигез дәрәжәдә икәнлеген раслады. Мәсәлән, Казандагы 10 нчы татар мәктәбенең алтынчы классларында яңа уку материалын үзләштерү максатыннан чыгып тәкъдим ителгән танып-белү мәсьәләсен 35 укучының 33 е беренче вариантта, икесе җиңелрәк (остатә информациясе булган) икенче вариантта бирелгәннән соң чиштеләр. 113 нче татар урта мәктәбенең мондый мәсьәләне 32 укучының 28 е беренче вариантта, 4 се икенче вариантта дөрес чиште. 19 нчы рус мәктәбенең 27 укучының 23 е беренче вариантны, 4 се икенче вариантны үтәделәр; 79 нчы мәктәптә исә 40 укучының 38 е беренче вариантны эшләде. Югарыда китерелгән саннар, шулай ук укучыларның җавапларына сыйфат анализы ясау рус һәм татар мәктәпләрендә укучыларның танып-белү сәләтенең һәм белемнәрен үзләштерү сыйфатының яхшылыгын һәм бертигез дәрәжәдә булуын күрсәтә.

Рус һәм татар укучыларына рус теленнән бер үк танып-белү мәсьәләләре бирелде. Моңысы түбәндәге өч максатны исәпкә алырга мөмкинлек бирде: беренчедән, укучыларның программа материалын үзләштерү сыйфатын тикшерү. Икенчедән, рус һәм татар классларында укучыларның телне белүдәге һәм сөйләм күнекмәләрендәге аермалыкларны ачыклау һәм анализлау. Өчөнчедән, әлең үзләштерелгән белемнәрен актуальләштерү һәм рус, татар телләрендә яңа белемнәр алу буенча укучыларның танып-белү эшчәнлегенә, фи-

керләү үзенчәлекләренә чагыштырма анализ ясау максаты. Бу татар укучыларының туган телгә һәм рус теленә нигезләнеп фикер йөртү үзенчәлекләрен анализлау мөмкинлеген бирде. Шулай ук максат белән татар мәктәпләре укучыларына татар теленнән да шундый ук танып-белү мәсьәләләре бирелде.

Язма җавап нәтиҗәләре гомумдәге программалар һәм дәреслекләрдә күздә тотылган тел белемә минимумын укучыларның канәгатьләнелерлек үзләштерүләре турында сөйли. Шуны да күрсәтергә кирәк, татар укучыларының күпчелеге рус теле буенча яңа мәгълүмат алуда һәм аннан файдалануда актив мөстәкыйль танып-белүгә сәләтле булуларын күрсәттеләр. Мәсәлән, дүртенче класслардагы укучыларның 96,6 проценты тәкъдим ителгән биремне нигездә уңышлы үтәделәр.

Ләкин татар мәктәпләре укучыларының рус телендәге җавапларына сыйфат анализы ясау (рус мәктәпләре укучыларының җаваплары белән чагыштырганда) рус һәм татар укучылары биргән җаваплар арасында эчтәлек һәм сүзләрне урынлы куллану, бу җавапларны дөрес төзи белү арасында зур аерма булуын күрсәтте. Тәкъдим ителгән мәсьәләләргә рус мәктәпләрендә укучыларның 62 проценты, татар мәктәпләрендә 33 проценты гына тулы һәм нигездә итеп җавап кайтардылар.

...Мәктәптә тәрбия эше сыйфатын күтәрү һәм, хосусан, фикерләү сәләтен үстерү проблемасы, күрәсәң, күп дистә еллардан соң да актуаль булып калачак. Беренчедән, һәр чорның үзенә генә хас кыенлыклары һәм проблемалары бар. Алар һәр буынның холкында, фикерләү ысулында үзенең эзен калдыра. Без еш кына өлкәннәргә яшьләрне шөптәсә: «Безнең заманда яшьләр яхшырак, тыйнаграк иде...» кебек сүзләрен ишетәбез. Яшьләр дөньяга үзләренчәрәк карыйлар. Бәлки, шуңа күрәдер яшьләргә һәр өлкән буын үзенең үпкә сүзен белдергән. Борынгы грек философы Аристотель үк инде яшьләрне тыйнаксызлыкта, үзсүзлелектә гаепләүләрдән яклап чыккан.

Икенчедән, «яхшының чиге юк» дигәндәй, кешене, шөхесне камилләштерүдә бернинди чик юк һәм булмаячак. Өчөнчедән, яш буынга тәдсир итү мөмкинлекләрен, аны тәрбияләү ысуллары камил түгел, чөнки адәм баласы турындагы фән («человековедение») әле үзе дә туып кына килә.

Яңа шәхес тәрбияләү мәсьәләләрендә милли мәктәпнең кайбер үзенчәлекләре дә бар. Ләкин теләсә кайсы совет мәктәбендә тәрбиянең төп процессы һәм төп максаты — бер төсле үк. Бу мәсьәләләр мәктәптә тәрбия эшләренә җитәкчелекне камилләштерү бурычларына багышлап Казанда уздырылган (1971 ел, март) Бөтенроссия фәнни-практик конференциясендә тикшерелде. Конференция күрсәткәнчә, халык мәгарифе органнары һәм мәктәпнең тырышлыгы һәр баланың шәхесен һәрйаклап үстерүне тәмин итә торган коммунистик тәрбия системасын булдыруга юнәлдерелгә тиеш. Менә шуңа күрә Татарстан Мәгариф министрлыгы төп игътибарны укучыларның социаль-политик ақын, аларның акыл сәләтен үстерүгә, аларда танып-белү мөстәкыйльлеге һәм иҗтимагый активлык тәрбияләүгә бирә.

Укучыларда дәрәс социаль, иҗтимагый караш булдыруда патриотизм һәм интернационализм хисе тәрбияләү беренче урында тора. Күп милләтле республика шартларында укучыларга интернациональ тәрбия бирү мәсьәләләре гаять зур әһәмияتكә ия.

Бу эш, ягъни укучыларны югары совет патриотизмы һәм интернационализм рухында тәрбияләү эше, республика мәктәпләрендә бигрәк тә СССР төзөлүнең 50 еллыгын лаеклы каршылау уңае белән киң җәелдерелде.

Рус һәм татар укучылары арасында пионер эшләрен туган якны өйрәнүгә бәйләп оештыру Ватаныбызга мөхәббәт тәрбияләү өчен зур мөмкинлекләр тудыра. Шуның белән бергә, халыкның Октябрь социалистик революциясенә чаклы тормышын сурәтлән торган җирле материалларны җыю балаларга тарихны тирәнрәк ача. Элек татарларның материал һәм хокук хәле аларның нинди милләттан булуларына гына карап түгел, ә кайсы сыйныф вәкиле булуына карап та билгеләнүен, татар баеның беркайчан да татар батрагының туганы яки ярлы русның дустане булмаганлыгына һәм була да алмаганлыгына балаларны ышандыра.

Укыту ике телдә алып барыла торган рус-татар мәктәпләре республикада күп. Бу мәктәпләр тәҗрибәсен өйрәнәп, без төрле милләт укучыларына интернациональ тәрбия бирүдә алар куллана торган методлар һәм формаларның нәтиҗәле булуына ышандык. Дөрестән тыш тәрбия эшен оештыру формаларының берсе —

халыкара дуслык клублары оештыру. Хәзер мәктәпләребездә шундый 620 клуб бар. Укучылар төрле илләр, төрле халыкларның тормышын өйрәнәләр, башка республика һәм өлкәләрдәге, чит илләрдәге яшәүшәләренә тормышы белән танышалар, алар белән хат алышып торалар.

Мәктәпләребездә укучыларны В. И. Ленин тормышы һәм эшчәнлегенә үрнәгендә тәрбияләүгә зур игътибар бирелә. Мәктәп эшчәнлегенә бу төр халык мәнфәгате белән яшәүче, әдәпле һәм инсафлы кеше үстерүдә, шул исәптән укучыларда танып-белү мөстәкыйльлеге, интернационализм һәм эстетик зәвык тәрбияләүдә мөһим чара булып тора.

Мәгариф министрлыгының игътибары педагогларны һәм укучыларны В. И. Ленинның иҗат мирасы белән коралландыруга юнәлдерелә. Шушы максат белән мәктәпләрдә даими рәвештә теоретик семинарлар оештырыла. Ленин тәғлиматын пропагандалау буенча укытучыларга ярдәм йөзәннән төрле брошюра, җыентыклар һәм «Совет мәктәбе» журналында макаләләр бастырып чыгарыла. Шул исәптән укучылар өчен В. И. Ленинның мәктәптә өйрәнелә торган өсәрләре кертелгән җыентык чыгарылды.

Югары класс укучыларының Ленинның теоретик мирасын үзләштерүләренә ирешүдә төп нәрсә, партиябез ихтияры һәм халык хезмәт нәтиҗәсендә Ленин идеяләренә ничек итеп чынбарлыкка әверелгән конкрет мисалларда күрсәтеп, педагогларның укучыларда Ленин тематикасы белән кызыксыну һәм марксистик теорияне үзләштерү ихтияжы тәрбияләүләреннән гыйбарәт.

Шулай итеп, татар мәктәбенең укыту-тәрбия процессын оештыру системасы (һәм аның нәтиҗәсе) башка совет мәктәпләренекенә шикелле үк. Ул максатларына муафыйк шәхес тәрбияләү бурычын уңышлы үтәп килә.

3

Һәрбер милли мәктәп үз ана телендә укыта. Бу аның төп үзенчәлегенә. Билгеле булганча, татар теле — бик күптәннән язуы булган һәм нык үскән телләрнең берсе. 6 миллионга яқын совет кешесе шушы телдән файдалана һәм төрле дәрәҗәдә аның әдәби «вариант»ында яки берәр диалектында сөйләшә.

Кеше тормышында туган телнең роле нинди? Марксизм классиклары, телнең фәлсәфи билгеләмәсен биреп, аны аралашу чарасы дип күрсәтәләр. Бу аның җәмгыятьтәге төп роле.

Бөек рус педагогы К. Д. Ушинский туган телгә гаять зур әһәмият биргән. «Телдә бөтен халык һәм аның бөтен ватаны гәүдәләнә... Тел инде гомерен үткәргән, хәзер яши торган һәм яшәячәк буыннарны бөек бер жанлы тарихи бөтенгә берләштерүче иң тере, иң бай һәм ныклы элемент ул. Халык азызында халык теле исән икән, халык та исән»<sup>1</sup>,— дип язган ул.

Туган телне үزلәштергәндә, бала барытик сүзләргә генә, сүзләр тезмәсен һәм аларның төрлечә үзгөрүләрен генә түгел, ә иксез-чиксез күп төшенчәләргә, предметларга карашларны, бик күп фикерләргә, хисләргә, әдәби сурәтләргә, телнең логикасын һәм фәлсәфәсен дә үزلәштерә<sup>2</sup>. Әдәбиятта туган тел турында, аның социаль-педагогик, тарихи һәм психологик асылын ачып бирә торган башка төрле билгеләмәләр дә очрый. Татар мәктәбе укучыларының туган теле — татар теле турында да шул ук сүзләр белән, нәкъ шундый ук фикерләргә өйрәтә була. Ләкин телнең чыннан да танып-белү коралы һәм шөхәснә үстерү чарасы булып җәмгыятькә хезмәт итүе күптөрле шартларга бәйле.

Татар теле халык эшчәнлегенң барлык сфераларына хезмәт күрсәтәме соң? Совет иленең төрле почмакларында яшәгән татарларның төрле телләрдән файдалануы турында аерым сүз алып бармыйча, Татарстан турында гына сөйләгәндә, татар теле халкыбыз тормышының һәрбер тармагында тиешле рәвештә кулланыла дип өйтә алабыз. Мәсәлән, авыл хуҗалыгында, өлешчә, транспортта, элемент, партия һәм совет аппаратларында, җирле промшленностыта, көндәлек тормышта, мәгариф, агитация-пропаганда һәм культура-агарту дөньясында ул шулай.

Тел кулланышының шул сфералары арасында иң әһәмиятлесе — мәктәп тормышы. Телнең кулланылуы — аның яшәве һәм үсешен тәмин итә. Бу ике төшенчә үзара тыгыз бәйләнештә яши, бер-берсендә «таяна». Ләкин телнең кулланылышы турында, мәгълүм бер чор белән чикләп

фикер йөрткәндә, аның яшәве белән үсү арасында аерма барлыгын әйтеп була. Мәсәлән, Татарстаннан чытә торып башка (рус, башкорт, үзбәк, казакъ һ. б.) телләрдән файдаланучы татарлар өчен татар теленең үсү-үсмәве алай ук мөһим түгел, ләкин ул аларның тормышында яши. Шул күзлектән караганда, югарыда күрсәтелгән сфераларның кайсысы әдәби тел үсешенә барыннан да күбрәк йогынты асый?

Укыту процессында танып-белү чарасы һәм фикерләү коралы булып торган әдәби тел үсәме яки шул көе генә яшиме? Табигый, укыту процессы, тел «эшчәнлеген» җирлегә буларак, телнең үсүенә йогынты ясаудан бигрәк, аның үсешен стимуллаштыра, яшә буынны (ягъни халыкны) ана телендә әдәбият, газета-журнал укырга өйрәтә.

Безнең карашыбызча, барыннан да бигрәк телнең үсешенә аның жанлы сөйләм телендә, әдәбиятта, матбугат, радио, телевидение һәм сәхнә сәнгатендә кулланылуы йогынты асый. Оригинал матур әдәбият, проза һәм поэзия теле исә моңа үрнәк булып тора. Шушы тармакларда яшәп үскән тел мәктәптә уку-укыту коралы булып хезмәт итә.

Вақытлы матбугатта ана теле ничек кулланыла? Татар телендә «Социалистик Татарстан», «Кызыл таң», «Татарстан яшьләре» һәм «Яшь ленинчы» шикелле зур газеталар белән беррәттән, утыз жиде район газетасы һәм жиде журнал, шул исәптән КПСС өлкә комитеты органы «Татарстан коммунисты» журналы чыгарыла. Соңгы үн елда журналларның тиражы бик нык үстә. «Казан утлары» жиде мең данәдән 90 меңгә, ә «Азат хатын» 10 мең экзemplардан 360 меңгә житте. Татар мәгарифчеләренң «Совет мәктәбе» журналы тиражы 5600 дан 23 мең дангә кадәр үстә. Бу факт һәм саннар киң катлау хезмәт ияләре туган телдәге вақытлы матбугатны актив рәвештә укыйлар һәм үзләренң иҗтимагый тормышларында бу телне киң кулланалар, дип өйтергә мөмкинлек бира. (Шул ук вақытта мәктәпнең ана телендә укыту нәтиҗәсе дә.)

Вақытлы матбугат укучыларның тел културасын күтәргә һәм аны үзләштергә ничек йогынты асый? Беренчедән, матбугат — тел лексикасының барлык катлауларын диярлек активлаштыру чарасы, һәм, димәк, лексиканың актив запасын тулыландыру чарасы булып тора. Икенчедән,

<sup>1</sup> К. Д. Ушинский. Әсәрләр. 2 том. РСФСР Педагогика фәннәре академиясе нәшрияты. 1948 ел. 557 бит.

<sup>2</sup> Шунда ук, 560 бит.



матбугат — белемнең төрле өлкәләрендәге (промышленность, авыл хужалыгы, политика, спорт һ. б.) терминологияне үзләштерү чыганагы.

Матбугат теле белән саксыз эш иткәндә, ул — мәктәп балаларының тел културасын күтөрүгә комачаулый торган бер киртә булып та тора. Бу исә — бер үк сүзләрне төрлечә куллануга, кирәкле-кирәксезгә чит тел сүзләрен куллануга, сүзләрен дәрес язмага, синтаксик конструкцияләргә һ. б. кайтып кала.

Югарыда әйтелгәннәр мәгълүм дәрәжәдә радио һәм телевидение теленә дә карый. Радиотапшырулар мәктәп балаларының телне үзләштерүләренә ярдәм итә, телнең байлыгын, матурлыгын күрсәтә һәм тел белән кызыксыну тудыра. Шул ук вакытта, педагоглар һәм радионың үз хезмәткәрләре фикеренчә, микрофон алдында чыгыш ясаучылар, бигрәк тә врачлар, инженер-техник хезмәткәрләр, халык хужалыгы белгечләре үз ана телләрен ватып-сындырып сөйлиләр. Аларда телнең лексикасыннан файдалану һәм дөрес логик басым күнемләре житәрлек түгел.

Телевидениенең тормышка киң үтеп керүе уңае белән татар әдәби теленең функциясе киңәйдә: аның өчен яңа кулланлыш сферасы табылды. Телевизион тапшырулар тематикасы (вакыт лимиты сәбәпле) радиоагыдан таррак. Ләкин телевидение тапшыруларының гаять зур бер өстенлеге дә бар: тыңлаучы радиодан бары тик сүзгә генә ишетсә, телевизордан ул чыгыш ясаучының үзен дә күрүгә ирешә. Бу — тамашачыларга телевидение тапшыруларының йогынтысын күп тапкырлар арттыра. Чыгыш ясаучының үз авызыннан ишетелгән бик күп сүзләрнең мәгънәсе һәм мәгънә төсмерләре ачыла, һәм мәктәп балалары әдәби тел лексикасын ачылаачы рәвештә һәм тизрәк үзләштерәләр. Ләкин педагоглар һәм телестудия хезмәткәрләренең күзәтүләренә караганда, радиотапшырулардагы кебек үк, татар телен кулланудагы кимчелекләр монда да кабатлана.

Студиягә татарча тапшыруларны арттыру, теге яки бу тамаша, кинофильмны күрсәтү, теге яки бу музыкаль эсәргә башкаруны һ. б. сорап мәктәп укучыларынан да хатлар килә. Мәгариф министрлыгы бу үтенечләргә кушыла һәм тапшырулар программасында мультфильмнар, халык әкиятләре санының һәм фантастик темаларга тапшыруларның арттырылуын

тели. Бу жанрлардагы эсәрләрне карау тел үзләштерүгә генә түгел, балаларның һәм яшыләрнең фикерләнү сәләтен үстерүгә дә ярдәм итә.

Мәктәп тормышында татар теленең төп функцияләре нәрсәдән гыйбарәт? һәр уку-укыту теле кебек, ул бер үк вакытта берничә функциягә үти.

Беренчедән, укучы өчен ул педагог тарафыннан аңлатыла торган укыту материалындагы, дәрәслекләр, китаплар, магнитофон язмасындагы яңа белем чыганагы булып хезмәт итә.

Икенчедән, ул — укучыларның яңа белемне мөстәкыйль үзләштерү һәм фикерләнү сәләтен үстерү чарасы да була.

Өченчедән, ул татар теле укытучылары кулында укучыларда дөньяга коммунистик караш тәрбияләү һәм аларны һәрйаклы үстерү чарасы булып хезмәт итә. Шушы мәкаләдә генә татар теленең югарыда күрсәтелгән өч функциясен укытучы теле, дәрәслек теле һ. б. аягынан карау мөмкинлегебез юк. Болар махсус фәнни тикшеренүне сорый. Ләкин шуны күрсәтсә кирәк: тәржемә ителгән дәрәслекләр, барыннан да элек физика, химия һәм биология дәрәслекләренең теле хәл ителмәгән мәсьәлә булып кала килә. Биредә Мәгариф министрлыгына да, Татарстан китап нәшриятына да эш житәрлек өле.

Тәржемә дәрәслекләр турында сүз башлагач, иң мөһим бер мәсьәлә турында әйтмичә булмый: бездә сүзлекләр юк. Иң элек терминнар сүзлекләрен тәзү һәм бастырып чыгару безнең якындагы бурычыбыз булып тора. Мәгариф министрлыгы планында булган 6 сүзлектән хәзергә өчөө генә басылып чыкты (физика, биология һәм математика терминнары сүзлекләре).

Татар теле терминологиясә проблемасын хәл итүгә дә кичектерүгә ярамый. Мондагы буталчылыкка тел белмәгән кеше дә дөнья хәтле мисал китерә алыр иде. Терминнарның төрлөк салынмаган булуы укыту эшенә комачаулык итү белән генә чикләнми.

Татар теле мәктәптә укыту планнары һәм программалары нигезендә өйрәнелә. Алар бу эшнең төп документлары булып торалар. Укыту планнары һәм программалары мәктәпнең максатларыннан һәм бурычларыннан чыгып төзеләләр, хәлге чакка кадәр мәктәпкә тәләпләр үзгәрү белән бергә алар да үзгәрәләр.



Татар мәктәбе өчен ике укуыту планы бар. Алар бер-берсеннән татар һәм рус телен өйрәтүгә билгеләнгән вакыт күләме белән аерылып торалар. Татар мәктәбенең гамәлдәге төп укуыту планында татар теле һәм әдәбиятын өйрәтүгә беренче класстан башлап унынчыга хәтле атнага 48 сәгать, ел буена 1532 сәгать бирелә (34 уку атнасы). Бу план буенча Татарстандагы мәктәпләр эшли. Татарстаннан читтә булган мәктәпләр (алар РСФСРның 24 өлкә һәм автономияле республикасында бар) бүтән план буенча эшли. Ул милли мәктәпләргә («бердәм») укуыту планында татар теле һәм әдәбиятына атнага 39 сәгать, ягъни елга 1226 сәгать бирелә.

Татар телен һәм әдәбиятын өйрәнүгә төп укуыту планында күрсәтелгән вакытны без минималь кирәк вакыт дип саныйбыз һәм мәктәп программаларын төзегәндә моны исәпкә алабыз.

Алда әйткәннән, хәзер мәктәпләрдә укуытуның эчтәлегә үзгәрү процессы бара. Ул татар теле һәм әдәбияты программаларында да чагыла.

Татар мәктәбенең өчеллык башлангыч укуытуга күчү рус мәктәпләре белән бер үк вакытта башланды. Байтак кыенлыкларга карамастан, бу процесс тулаем уңышлы бара. Өчеллык укуыту шартларында ана теле буенча яңа программаларның үзенчәлеген шунда: өйрәнеләргә тиешле яңа төшенчәләр, яңа кагыйдәләр белем бирү һәм тәрбия максатларына җавап бирә торган тел материалы нигезендә системалырак рәвештә тәкдим ителәләр. Материалның эчтәлеген аңлатуны яңа принцип-лары укуытучыдан тел төшенчәләре системасын ачуга һәм фактларны яктыртуга да принципиаль яңача карауны, ө укучылардан уку материалын тирәнрәк төшенүне таләп итә. Беренче класста яңа программалар белән эшләү укуытуны дәрәжәләрдә балаларның яңа программа «кыенлыклар»ын җиңә алуына ышандыра. Димәк, эшнән уңышы, башлыча, укуытучы кулында.

Урта һәм югары класстар өчен булган татар теле һәм әдәбияты буенча яңа программаларның үзенчәлеген аларның фәнни-теоретик дәрәжәсә күтәрелүдән гыйбарәт. Бу программалар һәм дәрәжәләр укучыларның танып-белү активлыгын һәм мөстәкыйльлеген үстерүгә күбрәк шарт тудыралар. Яңа программаларда төп игътибар укуытуны тормыш белән бәйләп алып баруға, укучыларның сөйләм һәм

язма телен үстерүгә, аларда эстетик һәм нефислек завәгы тәрбияләнүгә юнәлдерелә.

Кешенең эстетик идеалын һәм яшәү мәғәнәсен фәлсәфи аңлау сәләтен тәрбияләүдә матур әдәбиятның роле турында сөйләп торуның кирәге юктыр. Татар әдәбияты яңа кеше тәрбияләү өчен көрәштә иңтижәле корал булып тора.

Татар әдәбиятын яңа программа буенча өйрәнү ике этапка бүленә: беренчесе — 4—7 класстарда әдәбияттан башлангыч мәғлүматлар бирелә. 4 нче класста, уку һәм сөйләм күнекмәләрен тагын да үстерү максаты белән, татар классик һәм совет әдәбиятының иң яхшы үрнәкләре өйрәнелә. 5—6 класстарда исә әдәби әсәрләрне өйрәнү тематик бәйләнеш принцибында алып барыла. 7 нче класс программасы укучыларның әдәбият буенча алган белемнән системалы салырга ярдәм итә торган әсәрләрне эзлекле хронологик тәртиптә өйрәтүне күздә тотал.

Икенче этап: 8—10 нчы класстарда әдәбият курсын тарихи-хронологик тәртиптә системалы өйрәнү башлана. Өйрәнелә торган әсәрләрне сайлау принцибы булып һәр әсәрнең югары идеаллек һәм нефис-леген, үз заманы һәм хәзергә заман өчен актуальлеген, аның танып-белү һәм тәрбия-ви кыйммәтен, укучылар өчен аңлаешлы булу сыйфатлары хезмәт итә.

Әдәбият буенча программа төзү логи-касына килгәндә, ул укучыларның рух-и үсеш һәм белем дәрәжәсен тикшерү бай-так кына әсәрләрне өйрәнүгә югары класстардан түбәнрәк класстарга күчәр-гә мөмкин икәнлеген күрсәтә.

Яңа программаларда әдәби әсәрләр өч исемлеккә бүленеп туплана. Шунда әр-асыннан төп исемлек класста өйрәнеләргә, тикшереләргә тиешле әсәрләрдән төзел-гән. Аның белән нык бәйләнгән икенче исемлектә (программада ул өстәмә, дәрә-жә тыш уку өчен бирелгән) китәпләр исем-леген буларак бирелгән) мәжбүри рәвештә укуытуга тиешле әсәрләр күрсәтелә. Лә-кин алар дәрәжә махсус тикшерелми: укуытучы бу әсәрләр турында укучылар белән төп әсәрләрне өйрәнү барышында-гына сөйләшә, яки класстан тыш уку бу-енча әңгәмәләр өчен билгеләнгән дәрә-жәләрдә моңа махсус вакыт бирә. Өченче исемлеккә кергән китәпләрне укучылар мөстәкыйль, ирекле укуытуга тиешләр, лә-кин укуытучы нинди әсәрләрне уку тур-и-нда укучыга юнәлеш бирергә тиеш.

Программа әсәргә идея-тематик аяктан

анализ ясауны, язучының телен, язү стилин өйрәнү, өсәрнең сәнгатьчә эшләнешен ачыклау белән бергә бәйләүне күздә тоту. Сәнгатьчә эшләнешнең өсәр эчтөлегенә бәйле булуына яңа программаларда элеккесе белән чагыштырганда шактый зур игътибар бирелә.

Мәгариф министрлыгы һәм Татарстан укытучылар белемен күтәрү институты, халык мәгарифе бүлекләре татар теле һәм әдәбияты буенча яңа программаларга күчү өчен зур эзәрлек алып бардылар. Төп игътибар дәрестекләр төзүгә һәм укытучылар белемен күтәрүгә бирелде.

Инспекторлар, методистлар, Казан дәүләт педагогия институты, Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институтының кайбер галимнәре, РСФСР милли мәктәпләр институтының Татарстан филиалы гыйльми хезмәткәрләре мәктәпләрдә татар теле һәм әдәбияты укытуның торышын өйрәнделәр. Өйрәнүләр нәтижәсендә тел-әдәбият укытучыларының күпчелегә төп игътибарны укытуда элеккелеккә, укучыларның танып-белү активлыгын һәм мөстәкыйльлеген күтәрүгә бирде, шул юнәлештә сизелерлек уңышларга ирешү күренде.

Татар теле һәм әдәбияты буенча Б. Хафизова, М. Якупова, Р. Мәрданова, В. Фазлыева, Р. Курмаева, С. Сафина, Н. Миңлеханова, А. Бакирова, И. Сафина, Ф. Сәгыйтова, Д. Нуриәхметова, Р. Галимжанова, С. Мостафина кебек алдыңгы укытучылар ижади мөстәкыйль эшләр үткәрүгә зур урын биреләр, аларны укучыларның фикерләү сәләтен үстерү чарасы итеп кулландылар. Мөстәкыйль эшләр әдәбият дәрестекләрен нәфислек ягынан да, эстетик һәм мәгънәви яктан да баедалар.

Алдыңгы педагогик тәҗрибәне гамәлгә кертү, ягъни укытуның нәтиҗәле алымнары һәм методларыннан файдалану нигезендә укучыларның ана теле һәм әдәбияты фәненнән белемнәре күтәрелә: аларның сөйләм һәм язма теле яхшыра. Укучыларның күпчелегә грамматик кагыдыларне беләләр һәм аларны практикада (уку процессында) дөрес кулландылар.

Ана теле һәм әдәбиятны өйрәтүдә соңгы вакытта гына бер үзенчәлекле хәл туды. Халыкның шөһәрләргә тупланганнан-туплана баруы рус телендә укучы татар балаларының санын да арттыра бара. Ләкин рус мәктәпләрендә татар теле элек укытылмады. Махсус белемле милли кадрлар, башлыча, республика районнарына жи-

реләләр һәм алар андагы татар авылларында агроном, зоотехник, врач, инженер һәм укытучы булып эшлиләр, массаларга партия карарларын җиткерүче төп кадрлар — агитаторлар һәм пропагандистлар булып торалар. Тормыш күрсәткәнчә, үз ана телеңне, культураны һәм әдәбиятыңны белми торып, халык арасында эшләү бик кыйын. Шуңа күрә Татарстан Мәгариф министрлыгы, ата-аналарның сорауларын иска алып, рус мәктәпләрендәге татар балаларына ана теле укытуны керткә кирәк дип тапты.

Татарстан АССР Министрлар Советының «Рус мәктәпләренең автономияле республика телен өйрәнүгә теләүче укучыларын укыту турында»гы карары нигезендә, татар теле рус мәктәпләренең 2—8 нче классларында атнага ике сәгать укытыла.

Укучылар татарча укырга өйрәнәләр, грамматика буенча гомуми белем алалар, аңлатмалы һәм әдәби уку курсын узалар, татар әдәбияты һәм сәнгатьнең иң яхшы үрнәкләре белән танышалар. Рус мәктәбендә татар теле укыту эшен уңышлы алып барган бик күп укытучыларны әйтсә мөмкин. Алар арасында Казан укытучыларынан Ф. Мифтиева (97 нче мәктәп), Ф. Жәләлиева (№ 72), К. Шағалиева (№ 10), К. Ишһазарова (№ 137), Г. Халиуллина (№ 38), И. Сункишева (№ 55), М. Галикова (№ 94), К. Сабиров (№ 62), М. Иосифова (№ 99), Әлмәтнең 4 нче мәктәбе укытучысы Н. Галиева, Зеленодольскиның 5 нче мәктәбеннән Л. Зарипова, Азнакай эшчеләр поселогының 2 нче мәктәбеннән С. Вильданова һәм башка иптәшләр бар. Алар үз эшләрен яраталар, укучыларны кызыксындыра беләләр.

Ләкин кайбер ата-аналар балаларын татар теленә өйрәтсә теләмиләр, аерым мәктәп директорлары да бу проблеманың асылын төшенеп җитмәгәннәр әле, шуңлыктан укучыларның татар теле белән кызыксынуларын көчәйтү һәм аның авторитетын күтәрү өчен тиешле шартлар тудырылалар.

Әдәбиятны укытуда һәм укучыларның бу предметны белүләрендә дә җитди кимчелекләр бар. Күп кенә укытучылар, бигрәк тә сизгезлеккә мәктәпләрдәге иптәшләр, өйрәтелә торган өсәрләрнең эчтөлеген үзләштерүгә төп игътибарны туплап, укучыларга әдәбият белеме төшенчәләрен өйрәтмиләр, эстетика нигезләре буенча программада күрсәтелгән мәгълүматны би-

реп житкермиләр, укучыларны матур әдәбият әсәрләрен мәстәкыйль анализлауга күнектермиләр. Укучыларның күпчелеге әдәби тәнкыйтькә мөрәҗғәтә итми, әсәрләргә тәнкыйть күзлегеннән карый алмый.

Кайбер укытучылар әдәбият укытуда тарихилык принципларын бозалар. Укучыларның бер өлеше классик әдәбиятның теге яки бу әсәрләрендә сурәтләнгән эпоха үзенчәлекләрен аңлап житкермиләр. Мәсәлән, укучыларның Г. Тукай иҗатын Октябрьдан соңгы чорга кертү очраклары да була.

Кайбер укучылар теоретик мәсьәләләргә йомшак үзләштерәләр, әсәр төрләре һәм жанрларын, сюжет һәм композиция төшенчәләрен, язучының стили һәм иҗат алымы мәсьәләләрен начар беләләр. Язылган сочинениеләрдә шактый күп хаталар жиберелә. Аерым укучылар үз фикерләрен логик эзлеклелектә аңлата алмыйлар, аларда сочинениеләрнең логик яктан аңланган дәрәҗәс композициясә тәү, тематика яраклы материалны төгәл сайлап алу, үз тезисларын кирәгенчә нигезләү һәм цитаталардан файдалану күнекмәләре юк. Төрле мәктәп укучылары белән сөйләшкәндә аларның әдәбият белән кызыксынмавы да еш кына сизелә.

Шулай итеп, укышлар белән беррәттән, татар телен һәм әдәбиятын укытуда кимчелекләр дә бар өле. Аларны бетерү мәгариф хезмәткәрләренең һәм укытучыларның мәһим бурычы булып кала.

Мәгариф министрлыгы татар мәктәпләрендә ана телен һәм әдәбиятын укыту сыйфатын күтәрү теләге белән зур эш алып бара. Шушы максат белән министрлыкның басма органы — «Совет мәктәбе» журналынан нәтиҗәле файдаланыла. Аңарда галимнәрнең, методистларның мөкаләләре басыла, яңа программа һәм дәреслекләргә анализлар бирелә, алдыңгы тәҗрибәләр яктарыла, укыту эшендә турыдан-туры файдалану өчен кирәкле материаллар (үрнәк тематик планнар, дәрес эшкәртмәләре һ. б.) басыла. Бу журналның мөйдәны киң. Чөнки ул утызлап өлкә һәм республикада укыла торган, татар телендәге бердәнбер педагогик журнал.

Татарстан Мәгариф министрлыгы РСФСРның башка республика, өлкә һәм крайларындагы татар мәктәпләренә ярдәм күрсәтә. Мәсәлән, башлангыч класслар һәм татар теле һәм әдәбияты укытучылары өчен оештырылган өлкәлә курслардан

ел саен йөздән артык кеше уза. Моннан тыш, Институт методистлары һәм Милли мәктәпләр институтының Татарстан филиалы фәнни хезмәткәрләре башка өлкәләрдәге укытучылар белән күтәрү институтлары чакыруы буенча укытучыларның семинарларын уздыру өчен шул якларга баралар. Мәсәлән, соңгы ике елда Пермь, Оренбург, Куйбышев, Ульяновск һәм Төмән өлкәләрендә шундый семинарлар уздырылды.

Татар теле һәм әдәбиятын укытуда хәл ителмәгән күп төрле проблемалар бар. Моңа укытучыларның белем дәрәҗәсен арттыру да, татар теле орфографиясен камилләштерү дә, терминнарны тәртипкә салу да, мәктәп китапханәләрен матур әдәбият белән тәзмин итү дә керә. Партия-совет органнары ярдамендә, иҗат интеллигенциясә катнашында бу мәсьәләләр якын елларда хәл ителер дип ышанасы килә.

#### 4

Татар мәктәбен үстерүдә рус теле әһәмиятле роль уйный. Барлык совет кешеләре диалект шул тел аша аралаша, шул телдә күп тиражлы дистәләрдә мең китап басыла. Моңа мисал итеп физика бунча басылып чыккан барлык гыйльми хезмәтләренң яртысы диалект жир йөзәндә рус телендә чыгуын әйтү дә җитә. Хәзер Көнбатышның һәм Көнчыгышның күп илләрендә рус телен өйрәнә башладылар һәм ул халыкара телгә өвереләп бара инде. Барлык совет кешеләренң рус телен яхшы үзләштерүе җәмгыятебезнең прогрессына зур йогынты ясый.

В. И. Ленинның рус телен өйрәнүгә нинди зур әһәмият бирүе һәркемгә дә билгеле. «...либерал әфәндәләре... Россиядә яшәүче барлык милләтләренң — бөтенесенң изелгән сыйныфлары арасында мөмкин кадәр тыгызрак аралашу һәм туганнарча бердәмлек урнашуын без сездән артыграк телибез. Һәм без, әлбәттә, Россиянең һәрбер кешесенә бөек рус телен өйрәнү мөмкинлегә булдыру агында торабыз.

Без бер генә нәрсәгә: ирексезләү элементын гына теләмибез. Без оҗмахка күсәк белән куып кертүгә теләмибез», — дип язган В. И. Ленин. (Әсәрләр, 4 нче басмадан тәрҗемә, 20 том, 60 бит.)

Рус телен үзләштерү мәсьәләсендә татар халкы озын һәм катлаулы юл узды. Мөселман руханиларының каргышына, рус

чиновникларының золым-жаберенә дә карамастан, һәр татарда рус телен үзләштерүгә омтылыш зур булды. Бу турыда әле үткән гасырның 70 нче елларында Каюм Насыри язган иде. Совет власте елларында гына Татарстанда рус теле киң таралды һәм татарлар тарафыннан актив кулланыла башлады. Хәзерге көндә аны өйрәнү мәғлүм бер системага салынды инде.

Халык тормышында рус теленең әһәмияте киләчәктә тагын да үсчәк. «Тормышта, туган тел белән беррәттән, ирекле рәвештә рус телен өйрәнү процессы баруның уңай әһәмияте бар, ченки ул үз-ара тәҗрибә алмашуға, һәр милләткә һәм халыкка СССРдагы башка барлык халыкларның культура казанышларын һәм бөтендөнья культурасын үзләштерүгә ярдәм итә», диелә КПСС Программасында. Башка милләт халыкларының рус телен үзләренек икенче туган телләре дип атый башлаулары очраклы хәл түгел, әлбәттә.

Мәктәптә уку — рус телен үзләштерүгә алып бара торган төп юл. Шуңа күрә Совет властеның беренче елларыннан ук милли мәктәпләрдә рус телен укуга мәсьәләләренә зур игътибар бирелә башлады. Баштарак татар мәктәбенең уку планына рус телен өйрәнү кертелмәгән иде. Ләкин тиздән ул 5 нче класстан, аннары икенче класстан башлап укытыла башлады һәм, ниять, хәзер беренче класстан ук өйрәнелә.

Татар мәктәбенең рус телә белән бәйлә барлык мәсьәләләренә без ике ноктадан: фән нигезләрен рус телендә укуга һәм рус телен уку предметы буларак өйрәнү нокталарыннан чыгып карыйбыз.

Рус телендә укуны шулай ук беренче вариантка бүлгә мөмкин. Беренчедән, дистәләгән мең (ә илдә йөзләгән мең) татар балалары рус мәктәпләрендә укый. Бу очракта сүз, рус телен йомшак белүе аркасында, кагыйдә буларак, укуның беренче ике елында балаларның фән нигезләрен кыен үзләштерүләре турында гына барырга мөмкин. Икенчедән, бик күп татар мәктәпләрендә рус телендә укый торган параллель класслар бар. Өчөнчедән, 9 нчы, 8 нче яки 5 нче класслардан башлап аерым предметлар рус телендә укытыла торган татар мәктәпләре аз түгел. Безнең республикадан читтә алар тагын да күбрәк. Дүртенчедән, барлык предметлар 5 нче класстан яки беренче

класстан ук инде рус телендә укытыла торган мәктәпләр бар.

Бу вариантларның һәрберсенең үз кыенлыklары бар. Рус телендә укый торган параллель классларны алык. Анда русча укырга теләүче (яки аларның атаналары шуны тели), ләкин бу телне кирәкле дәрәжәдә белми торган укучылар туплана. Кагыйдә буларак, мондый мәктәпләрдәге укытучылар, бигрәк тә тирә-якта рус телендә сөйләшүчеләр яшәмәгән хәлдә, бу телне үзләре дә йомшак беләләр. Шуңа күрә фән нигезләрен үзләштерүдә эчтөлекне биру кыенлыгына телне камил белмәү дә кушылып бара.

Укуның башлангыч һәм урта этабында тулысынча рус телендә укуга күчә торган мәктәпләр категориясенә килсәк, безнең күзәтүебезчә, хәзерге чорда аларның перспективасы югарыда сурәтләнгән мәктәпләренекеннән кимрәк. Дөрес, аларның саны да зур түгел. Ченки тулысынча рус телендә укый торган класслар башлыча элек район үзгә булган жирдә яки хәзерге район үзгәләрендәге, шулай ук эшчеләр поселокларындагы, ягъни руслар да яши торган урыннардагы мәктәпләрдә генә бар. Тулаем татарлар гына яши торган авыл мәктәпләрендә дә мондый класслар оештыру очраклары булды. Әлбәттә, алар үзләрен аклап бетермәделәр.

Мондый мәктәпләрдә уку сыйфатын күтөрү проблемасын хәл итү өчен нинди эшләр башкарыла соң? Мәгариф министрлыгы татар мәктәпләрендә рус телендә укытыла торган параллель класслар төзүдә башбаштаклыкны, стихиячелекне бетерү ягында. Телсә кем телгә белән балаларның язмышын русча белер-белмәс кенә сөйләшүче «укытучылар» кулына бирергә ярамый. Русча укуга күчү идарә ителә торган процесска өвереләргә һәм ул процессның үз принциплары булырга тиеш. Аннары, Татарстан укытучылар белем күтөрү институты каршындагы курслардан үткөрү һәм урыннарда семинарлар уздыру юлы белән рус теле укытучыларының квалификациясен күтөрү буенча системалы эш алып барылырга тиеш. Мәсәлән, институт оештырган очышлык стационар һәм читтән торып уку курслары зур файда бирде. Бу курсларда төп игътибар рус грамматикасын үзләштерүгә генә түгел, бәлки, укытучыларның русча сөйләшә белүләренә дә юнәлдерелде.

60 нчы еллар башында Татарстан Мәгариф министрлыгы аерым предметларны рус телендә укыту инде берничә ел рәт-тән алып барыла торган кайбер урта мәктәпләр тәҗрибәсен өйрәнде. Мәсәлән, Тәкәнөш, Иске Тәрбит мәктапләренең өлкән классларында физика, химия һәм математика дәресләре рус телендә укытыла иде. Тәҗрибә күрсәткәнчә, югары классларда русча укытуга күчүне дәрес оештырган шартларда мондый практика укучыларның рус телен белүләрен яхшыртып кына калмый, ә башка предметларның да тирәнрәк үзләштерелүенә ярдәм итә ала. Чөнки рус телен белү һәм предметны рус телендә үзләштерү укучыга русча басылган һәм татарчага тәрҗемә ителмәгән күп санлы өстәмә әдәбияттан файдалану мөмкинлеге тудыра (мәсәлән, без татар мәктәбе укучыларына физика буенча дәреслектән тыш башка бернәрсә дә тәҗдид итә алмыйбыз өле).

Без мондый укыту укучыларның фән нигезләрен үзләштерү дәрәжәсен күтәрә, аларның тел белемен шактый арттыра дигән нәтиҗәгә килдек. Шунлыктан 9—10 нчы классларда физика, химия һәм математика дәресләрен рус телендә укыта башларга рөхсәт иттек. Практикадан күренгәнчә, ике мәҗбүри шарт булган очракта гына бу эштә уңышка ирешеп була: а) өгәр укытучы, рус телен үзә бик яхшы белеп, өйрәнелә торган фәннең төп төшенчәләрен укучыларга тулысынча җиткерә алса (ягъни, аларның шул төшенчәләргә аңлы рәвештә үзләштерүләренә ирешә алса); б) өгәр укучылар рус телен башка предметларны русча өйрәнә алырлык дәрәҗәдә белсәләр. Бу ике шарт булмаса, русча укытуга күчү вакытсыз һәм файдасыз дип саналырга тиеш.

Хәзер 63 урта мәктәпнең югары классларында физика, химия һәм математика рус телендә укытыла. Моннан тыш кайбер сизгезеллык мәктәпләрдә аерым предметлар шулай ук русча алып барыла. Югарыда әйтелгән шартлар булганда аерым предметларны рус телендә укытуга 9 нчы класстан башлап күчү нәтиҗәле. Бу мәктәпләргә рус телен яхшы белүче предмет укытучылары белән кыска срокта тәзмин итәргә мөмкин. Моңа укытучыларны район күләмдә мәктәптән мәктәпкә күчерү, төрле курслар һәм семинарлар аша аларның бер өлешенең рус теле буенча белемнәрен күтөрү һәм, яшә белгечләргә эшкә җибәргәндә, бу мәктәпләргә их-

ыяжларын исәпкә алу юлы белән ирешеп була.

Аерым предметларны 9—10 нчы классларда русча укытуга уңышлы күчү мәксатында, урта этапта (4—8 нче класслар) һәр класс өчен термин һәм сөйләм модельләренәң билгеле бер минимумын эшләргә кирәк. Бу термин һәм модельләр русча укытуга күчүне беркадәр җиңеләйтчәк һәм күп мәктәпләр өчен хас булган төп кыенлыкларның берсен бетерергә ярдәм итәчәк.

Республикадагы педагогика вузлары рус теле факультетында гына түгел, ә башка факультетларда да татар группаларындагы студентларның тел өзерлегенә игътибарны көчәйтәргә тиешләр. Чөнки тормыйш шуны таләп итә. Милли мәктәпләр институтының Татарстан филиалы, Казан һәм Алабуга педагогика институтлары бу проблеманы тикшерү белән җитди шөгыльләнәргә һәм аерым предметларны рус телендә укытуга күчү методлары буенча магариф органнарына фәнни нигезләнгән тәҗдидиһәр бирергә бурычлы.

5—8 нче классларда кайбер предметларны рус телендә укытуга күчү мәсьәләсенә килсәк, татар мәктәпләренәң күпчелеге моңа өзер түгел дип саныйбыз. Беренчедән, бишенче класс укучыларының рус теленнән төпле белемнәре юк. Грамматиканы өйрәнү сизгезенче класста гына тамамлана. Тирә-якларында рус халкы булмаган авыллардан бишенче класска рус телен бик йомшак белүче, математика, физика һәм химия кебек предметларның катлаулы төшенчәләрен, законнарын өйрәнүгә бөтенләй эзерләнмәгән балалар килә. Шунның белән бергә, бу предметлардан белем нигезләренәң укучыларда нәкъ менә укытуның икенче этабы башында салынуын онытырга ярамый. Икенчедән, 4—8 нче классларда эшләүче күп кенә предмет укытучыларының белем дәрәжәсе куелган талаплардан түбән. Татар мәктәпләренәң 9—10 нчы классларында математика укытучыларының 70 проценты, физика буенча — 80 һәм химия укытучыларының 90 проценты югары белемле икән, 4—8 нче классларда исә математика һәм физика укытучыларының 30 проценттан кимрәге, химикларның 42 проценты гына югары белемле. (Без аларның рус телен белү дәрәжәсе турында әйтеп тә тормыйбыз.)

Әлбәттә, бу — югарыда күрсәтелгән ике мәҗбүри шарт булганда һәм руслар



яши торган урыннардагы мәктәпләрнең 5—8 нче классларында аерым предметларны рус телендә укытуга күчү мөмкинлеген юкка чыгармый.

Укучыларның акыл көчен тәрбияләү һәм аларның дөньяга карашын формалаштыру чарасы буларак, рус теле һәм әдәбияты татар мәктәбендә бик мөһим уку-укыту предметы булып тора. Шуннан чыгып, рус теле һәм әдәбиятына укыту планында шактый күп сәгать билгеләнә. Төп план буенча бу максатка беренче класстан алып унынчы класска кадәр атнага 66 сәгать, ягъни елга 2244 сәгать вакыт билгеләнә. Программаларның эчтәлегә үзгәртелү үчкә белән рус телен укытуда нинди үзгәрешләр күздә тотыла соң?

Соңгы елларда безнең республикада татар мәктәпләренең башлангыч классларында укытуның күләмен һәм эчтәлеген билгеләү мәсьәләсендә зур эш алып барылды. Мәгълүм булганча, башлангыч мәктәптә яңа эчтәлекке укытуга күчү соңгы еллардагы психологик-педагогик тикшеренүләр белән әзерләнеп килде. Бу тикшеренүләр укучыларның белемнәрен житди арттыру һәм сыйфатын яхшырту, укыту процессын рационалләштерү мөмкинлеген күрсәтте. Моннан тыш татар мәктәпләрендә мондый күчеш укучыларга рус телен өйрәтү спецификасына бәйле байтак кына факторларны да исәпкә алуны таләп итте.

Татарстандагы татар мәктәпләрендә соңгы егерме елда рус телен укыту һәм укучыларның бу телдән белем сыйфатын өйрәнү әлегә зһнә совет мәктәбе үсеше белән тыгыз бәйләнештә баруын күрсәтә.

Илленче елларда укытучылар эшенә һәм укучыларның белем сыйфатына анализ ясау түбән өлгерешнең, асылда, укытучының белем дәрәжәсенә бәйле булганлыгын ачыклаган иде. Укучыларының белем сайлыгы исә милли мәктәпләр өчен рус телен укыту эчтәлегә һәм укыту методикасының эшләнмәгән булуыннан килә иде.

Соңгы ун елда татар мәктәпләре укучыларының рус телен белүендә һәм аңардан файдалану күнекмәләрендә нинди үзгәрешләр барлыкка килде? Магариф министрлыгы төп игътибарны өч мәсьәләгә — укытучыларның белемен күтәрүгә, дәрәжәләрен үзгәртүгә һәм укыту методларын камилләштерүгә туплады. Татарстан укытучылар белемен күтәрү институты методистлары һәм Казан дәүләт

педагогия институтының рус теле кафедрасы һәм Милли мәктәпләр институтының Татарстан филиалы галимнәре алдыңгы укытучылар катнашында укучыларның рус телен үзләштерү сыйфатын күтәрүдә һәм аны куллану күнекмәләрен үстерүдә кайбер уңышларга ирештеләр. Моңа дәүләт бюджеты хисабына рус теле дәрәсәндә классны иккә бүлөп укыту да зур ярдәм итте.

Рус телен укыту һәм укучыларның белем сыйфатын яхшырту буенча республикада алып барылган зур эш нәтижәсендә рус теленнән өлгереш беркадәр күтәрелде. Мәсәлән, Өтнә мәктәбе шикелле авыл мәктәпләренең 8 нче класс укучылары, саф татар авылында яшәүләренә карамастан, рус телен элеккегә караганда яхшырак белә башладылар.

1971—1972 нче уку елының беренче яртысы ахырында үткәрелгән контроль эш нәтижәләренә караганда, өлгереш 85,5 процент (контроль эшләрдә өлгереш гадәттә түбәнрәк була), «4» һәм «5» билгеләренә генә өлгерүчеләр саны 34 процент тәшкил итте, ягъни 1957—58 нче уку елындагыдан ун процентка артты. Укучыларның бер өлеше рус телендә укуга күчүдә, вуз һәм техникумнарга керү имтиханнары нәтижәләре дә рус телен үзләштерү дәрәжәсенә күтәрелүе турында сөйлә.

Рус телен укытуда уңышлар белән беррәттән, һичшиксез, кимчелекләр дә бар. Барыннан да элек, рус телен укыту тормышның һаман үсә барган таләпләреннән артта кала килә. Укытуның нәтижәләгә түбәнрәк өл. Практик юнәлеш принцибы тиешенчә файдаланылмый. Күп төрле техник жайланмалар һәм күргәзмә әсбаплар нәтижәле кулланылмый.

Рус телен үзләштерүдә класстан һәм мәктәптән тыш төрле чаралар житди ярдәм булып торыр иде. Ләкин күпчелек мәктәп китапханәләрендә класстан тыш уку өчен русча китаплар бик аз һәм шуңа күрә класстан тыш уку эшен киң жәелдереп булмый. Укытуның радио, телевидение кебек техник чаралары бөтенләй файдаланылмый диярлек. Тиешле укыту методикасы булганда, алар рус телен өйрәтүнең иң нәтижәле чараларына әверелерләр иде.

Рус телен һәм әдәбиятын укыту методларын камилләштерү проблемасының асылы укучыларның танып-белү эшчәнлеген активлаштыру, аларның фикерләү сәләтен үстерү алымнарын һәм методларын эз-



лөүдөн гыйбарәт. Проблемалы укыту — бу максатка ирешүнең төп чарасы. Алдыңгы тәҗрибә һәм фәнни тикшеренүләр нәтижәсе бу фикерне раслыйлар.

## 5

Алдыңгы педагогик тәҗрибәне өйрәнү һәм гомумиләштерү, аны теоретик нигезләү эшә хәзер көчәйде. Милли мәктәпләр институтының Татарстан филиалы, СССР Педагогия фәннәре академиясенең Казан дидактика лабораториясе фәнни хезмәткәрләре һәм Татарстан укытучылар белем күтәрү институты методистлары бу мәсьәләдә күп эш башкаралар. Төп максат — физика, математика, телләр һ. б. фәннәрен укытуда булган иң нәтиҗәле алым һәм методларны һәрбер мәктәптә тизрәк гамәлгә кертү.

Укыучылар белеменең, бигрәк тә аларның фикерләү сәләтен үстерү дәрәжәсенең укытучыга бәйлә булуы күптән билгеле. Узган 12 елда Казан һәм Алабуга педагогия институтларында 968 рус теле укытучысы һәм 490 татар теле укытучысы әзерләнде. Моннан тыш вузларны чыттан торып 400 гә якын рус теле һәм 100 гә якын татар теле белгече тәмамлады. Педагогия училищелары бу вакыт эчендә татар мәктәпләренең башлангыч класслары өчен 1410 укытучы әзерләделәр. Нәтиҗәдә югары белемле укытучылар саны өч тапкыр артты һәм барлыгы 16,5 мең кешегә җитте. Татар мәктәпләрендөгә рус һәм татар теле укытучыларының составы сыйфат ягыннан да үзгәрдә. Рус теленнән югары белемле укытучылар саны 42 проценттан 52 процентка, ә татар теле буенча 45 проценттан 60 процентка җитте.

Мәктәпнең яңа программалар буенча эшләүгә күчү шартларында укытучыларның белем күтәрү аеруча зур әһәмияткә ия. Укытучылар белем күтәрү институты курсларында ел саен республика һәм Россия Федерациясендә татар мәктәпләреннән җиде мең чамасы укытучы үз белем күтәрә. Соңгы вакытта еллык һәм икееллык стационар һәм чыттан торып уку курслары укытучылар квалификациясен күтәрүнең төп формасы булып тора.

Татарстан китап нәшрияты үз республикабыз һәм Россия Федерациясенең баш-

ка өлкәләрендә татар мәктәпләре өчен ел саен ике миллион 600 мең данә дәреслек бастырып чыгара. Яңа укыту программаларына күчү уңае белән 70 оригинал һәм төржемә дәреслек әзерләргә һәм бастырып чыгарырга кирәк булды. Шуларның 58 е 1972 нче елда чыгарылды инде. Перспектив планда яңа дәреслекләр бастыруны 1973—74 нче уку елында нигездә тәмамлау күздә тотыла. Алдагы уку елына, мәсәлән, 71 исемдә дәреслекләр басыла. Аларның 30ы оригинал, калганны — төржемә дәреслекләр. Болардан тыш укытучылар өчен 16 исемдә методик кулланмалар һәм укучылар өчен биш исемдә ярдәмлекләр бастырып чыгарылачак.

Гомумән, министрлык һәм нәшрият укытучылар өчен методик әдәбият һәм укучыларга ярдәмлекләр чыгаруга зур игътибар биреләр. Туган якны өйрәнү буенча укучылар өчен ел саен ярдәмлекләр бастырыла. Күп еллардан соң сүзлекләр дә бастырыла башлады. Русча-татарча мәктәп сүзлегә (авторы М. Мәхмүтов), математик терминнар сүзлегә (авторлары В. Закиров һәм З. Мортазин), физика терминнары сүзлегә (М. Галиев) һәм башлангыч класслар өчен орфографик сүзлек (авторы А. Нуриева), биология (авторы У. Курмаев һәм башкалар) укыучылар кулына керде инде. Тиздән астрономиядән русча-татарча терминология сүзлегә (М. Галиев), югары уку йортларына керүгә әзерләнү өчен математикадан мәсьәләләр җыентыгы (И. Мөдәрисов, В. Закиров) басылып чыгачак.

Шуның белән бергә гомумпедагогикага, методиканың аерым мәсьәләләренә кагылышлы күп кенә проблемалар да бар. Аларны хәл итү татар мәктәбе укыучыларын укыту һәм коммунистик тәрбияләү сыйфатын күтәрүгә ярдәм итәр. Тугызынчы бишъеллык план буенча коммунистик килчәкнең акыллы, аңлы, гадел, тугры, өдәп һәм югары эхлек иясе булган кешене тәрбияләү шартлары тудыру өчен тагын да кирәк мөмкинлекләр ачыла. Шуңа мөмкинлекләрдән файдаланып, яшә буыны эшлекле, үз халкына, Ватанына турылыклы, димәк, бәхетле итәр өчен, мәгариф өһәлләре көчләрен аякыйча җиң сызганып эшләячәкләр.

## Мөхәммәт Мәһдиев

## КАЙДА «АК ПАРОХОД»ЫБЫЗ?

Кыргыз язучыларының татар телендә хикәяләре чыгу уңае белән

**Б**езнең татар язучыларының да башка республикаларда чыккан китаплары, хикәя җыентыклары шулай зур кызыксыну уятамы икән? Ул җыентыкларны да шулай кулдан-кулга йөртөп, «менә бит нинди талантлы язучылары бар икән» яки «кара син аны, «кәсепче» прозаик боларда да бер икән» дип фикер алышалармы икән?

Шулай була калса, башка республикаларга ките торган хикәя, шигырь җыентыкларыбызны кырык илөктән уздырырлык! Бу җыентыкны төзүне иң җаваплы, иң талантлы язучыга гына тапшырырлык! Чөнки халыкның, татар халкының культура дәрәжәсен күрсәтәчәк бер илчелек сыйфатында ките бит ул бездән... Ниләр чыгардык, соңгы елларда кемнәрнең нинди әсәрләрен бастырдык икән без тугандаш республикаларда? Кемнәрнең нинди әсәрләре буенча бүгенге әдәбиятыбыз турында фикер йөртәләр икән СССР дигән безнең олуг семьябызда?

1972 елның җәй ахырында гына татар телендә дөньяга чыккан «Кыргыз хикәяләре»<sup>1</sup> кулыма килеп кәргәч, китапны укыгач мин өнә шуларны уйладым. Хәер, уйлар тирәнгөрәк кереп китте. Илебезнең төрлө шәһәрләренә, төрлө республикаларыбызга әдәби очрашуларга җибәргән язучы, шагыйрьләребез турында да уйландым. Безнең бүгенге Татарстаныбызның йөзөн тиешлә дәрәжәдә күрсәтә аламы ул иптәшләр? Бит бүгенге татар совет әдәбиятының дәрәжәсе турында трибунага чыгып үзенәң хикәясә яки шигырен укыган өнә шул әдип буенча фикер йөртәчәкләр. Башка өлкәгә, башка шәһәргә барып трибунага чыккан

әдипнең үз өстенә алган миссиясә зур, бик зур! Шуны уйласаң, кунакларны иң күренекле язучылардан гына җибәрерлек.

Хәер, сүз «Кыргыз хикәяләре» турында иде бит әле.

Китап — халыкның культура үсешенә көзгәсә. Иң башта — бу китапның төзелү принциплары турында. Бу — үзенә күрә бүгенгә яшь кыргыз язучылары турында белешмәлек тө. Берәү өчен дә сер түгел, күңелгә ошаган әсәрнең авторын һәркемнең дә якыннанрак беләсе килә. Кем ул? Аңа ничә яшь? Моңың тагын нинди әсәрләре бар? һ. б., һ. б. сораулар, дөресен әйткәч, һәр укучының күңелендә туа. Ахырга кадәр әйтеп бетерсәң, инде, әлбәттә, әсәрә күңелгә ошаган авторының тышкы кыяфәтен дә күрәсе килә. Китап чыгаручыларга, әдәби журнал чыгаручыларга ошыймы бу, ошамыймы — укучы өнә шулай уйлый. Кайбер әдәби әсәрләренә, кайбер язучыларның өченче, дүртенче әсәрләрен бездә дә өнә шундый био-библиографик белешмәлек белән якты дөньяга чыгарганда һич тө үкәнерлек булмас иде. «Юность», «Иностранная литература» кебек әдәби журналлар моны тикмөгә генә шулай эшләмидер. Бу нәрсә редакцияләренә, укучыларны һәм, ниһаять, авторларны вакытны ала торган «язышудан», ә бик еш кына мәгнәсез сорауларга җавап хаты язып утырудан азат итәр иде.

«Кыргыз хикәяләре»нең күңелгә бик тө ошаган беренче тышкы атрибуты — һәр язучы, китапка кәргән һәр автор турында кыскача гына био-библиографик белешмәлек бирелгән булуы. Берәүгә дә сер түгел, бу китап чыкканчы күбегезнең кыргыз әдәбияты турында иң зур мәгълуматы — Чыңгыз Айтматов һәм аның әсәрләре буенча гына иде. Карасаң — Чыңгыз Айтматов бүгенге

<sup>1</sup> «Кыргыз хикәяләре». 1972. Казан, Төзүчесе Хава Хөсәенова.

кыргыз прозасында нич тө ялгыз түгөл икөн. Аныч янында моңарчы без белмәгән, кызганычка каршы, әсәрләрен моңарчы укымаган әллә кемнәр, әллә кемнәр бар икән... Аларда, тугандаш кыргызларда, бер үзенчәлек бар икән: яшь кенә бу язучылар күп төрлө жанрда үзләрен сынап карыйлар. Кайсы киносценарий яза, кайсы шигырь дә, сценарий да, драма да, хикәя дә яза икән. Яшь кенә бу егетләрнең драма әсәрләре илебизнең бик күп театрларында бара икән. Ә инде аларның балалар әдәбияты өлкәсində әктиз эшләүләре! Роман авторы, киносценарий авторы. фәлән-фәлән китаплар авторы — ә үзе балалар язучысы! Безнең өчен гыйбрәтлө хәл бу. Без бит, турысын әйткәндә, бероз гына катгый бүләбиз: олылар әдәбияты икән — ул Ф. Хәснни, Ә. Еники, Г. Бәширов, М. Әмир, А. Гыйләзев, А. Расих дибез. Балалар әдәбияты икән, тавык чебиләрә, күршә әбигә утын ярып, су китереп ярдәм итә торган «положительный» малыйлар турында язучы бер-ике ханымны күз алдына китерәбиз.

Китапта төрлө дорәжәдәгә хикәяләр, төрлө язмышлы авторлар бар. Төзүчә дә сизгән, ахрысы: хикәяләрнең иң көчлеләрен, кеше күчеленә иң нык төсир итә торганнырын алга урнәштырган. Шулай була бит. Мәселән... чәй эчкәндә. Беренчә чынаяклар куерак, хуш ислерек була. Шулай да мин сүзнә икенчә хикәядән — Мәр Бәйжиевның «Елмаю» дигән хикәясеннән башлар идем. Монда бер карчыкның үлүе турында сүз бара. Бу дөньяда кем тумаган да, кем генә үлмәгән! Бигрәк тә ашын ашмаган, яшәп яшәгән өлкән яшьтөгә бер карчыкның үлүе кешелек жәмгыятә өчен нәрсә ул? Ниндидер бер кар басып киткән балчык түбәлә саман йорттагы кыргыз карчыгының үлүе нинди дә булса әдәби әсәргә сюжет була аламыны соң! Ул кем сиңа, Тамарамы, Клеопатрамы, я булмаса Мария Стюартмы?

Юк. Мең мәртәбә юк. Надан бер карчык ул бичарә. Тамаралар, Клеопатралар, Стюартлар турында аныч ишеткәнә дә юк. «Ул гомере буге тир түгеп эш эшләүне генә белгән. Бөтен гомерен бер кисәк икмәк табу өчен тырмашып яшәгән. Башы кайгы-мәшкәттән арынмаган, дус-ишләре, ире белән бергә рәхәтләнәп келәп бер күңел ачканы булмаган, шуның артынан аркасына калчык белән күтөрәп

сизәк ташыйсы, мичкә ятасы, балаларын ашатасы, исерек ире белән талашасы барлыгын оныта алмаган. Ул гомере буге бер уч ашлыгын, бер тәңкә акчасын саклап тотарга тырышса да, ачлы-туклы, ярлы ашаган. Унлап ак жәймә булдырырга хыяллansa да, өчтөн артык урын жәймәсә булмаган. Дүртенчесен сатып алганда, беренчә жәймәсә тузган. Ә берьюлы унны сатып ала алмаган, иртөгәгә кенә икмәккә акчасыз калырмын дип курыккан...» (36 бит.)

Монысы — хикәядәгә төп героиняның кыскача тормыш юлы булды. Ә портрет! Кызыкның «әбисе карт бер каргага охшап калган иде: яңаклары очлайган, сирек чал чәчләре тузган иде» (37). «Карчык саксаул ботагы шикелле корышып калган кулын күтөрдә» (42). Ә дөньяга карашы! Кечкенә кызчыгына менә нәрсә ди ул: «Матур әпәләр барысы да алдакчы алар. Чит ирләргә яраталар. Син дә менә кечкенә чагында — әйбәт өлө, үскәч, син дә алдаша торган булырсың...» (33).

«— Алла юк, алла юк, диләр! Ә үзләре көннең нинди буласын алдан юрап торалар,— диде карчык, кемнеләр үртәгән кебек чыраен сытты.

— Көннең нинди буласын алладан сорамыйлар.

— Алладан сорамыйлар... Алайса, каян беләләр! Мәрхүм бабаң йолдызларга карап әйтә торган иде... Эчмәгән чагында. Эчүгә сабышсаң, әйтә алмасаң булды» (38).

Хикәядә карчык өнә шундый сыйфатлар белән, бөтен ямьсезлегә, үчәтлегә, картлык кирәлегә белән бирелгән. Карты да нинди! Карчыгына карата һәр чак кырыс булган. Юлдан кайткач, «камчысы белән хатынына тортеп: «Я, никәл!» — дип сорый (45). Эчкән, эчкән дә үлгән, кызлары да — безгә дә һәм, ихтимал, авторның үзенә дә билгесез сәбәпләр аркасында ирен, баласын, карт анасын ташлап шәһәргә киткән. Тормышта бик сирек очрый торган хәл бу. Карчык янында калган сабый менә ничек уйлый: «Бөтенесе аңлаешлы да кебек, аңлашылып та бетми. Тик шунысы гына ачык: әнисенең алай итүе — дуамаллылыктан да, ахмактыктан да түгел. Монда ниндидер катлаулы бер мәгънә бар. Чөнки әнисе кызы алдында акланырга тырышмаган, әбисе дә, өтисе дә, асылдашлары да аңламаган ниндидер бер нәрсәгә төшендерергә тырышкан. Балки, өтисе бөтенесем дә аңлый торгандыр, тик берни дә эшли алмыйдыр.

Әнисенен шулай итүе бик сирек, аеру-ча бер сәбәп аркасында гына була торган хәл икәнлеге дә ачык» (37).

Кыскасы, бу хикәяне һәм аның авторын тиргәп буласы. Буласы... Әгәр хикәя синең күңеленә тетрәтмәсә. Синең рухыңны бер дер селкетеп алмаса. Сине уйга калдырмаса... Ә бит теге саксаул ботаклары тесле корышкан куллы, карт каргага охшаган бу карчыкка син инде сокланасың. Син инде аның хәсрәткә сынып эчә башлаган һәм шуның белән үлгән ирен дә яратып өлгердең, аны да якин иттең. Син инде хикәядә аз гына урын бирелгән кияүне дә үз итеп өлгердең, аларның олыларча акыллы кечкенә кызчыкларын да. Ә игезәк Асан белән Үсән! Алар карчыкның сөөкле уллары, Сталинград кырында ятып калган баһадирлар — карчыкның соңгы көнөндә аның төше аркылы синең күз алдыңа киләләр. Тормышының соңгы көнөндә ике тапкыр төшөндә күрә ул үзенең йөрәк багыре — улларын. Алар башта «офыкта елтырап ике ак йолдыз» булып калкалар...» Игезләрнең кечкенә чагы әле. Алар ак жәймәне почмагынан тоткан килеш йөгереп киләләр дә, әти-әниләренең өстенә ябып, кире йөгереп китәләр. Яшел үлән сутына буялган тәпиләре һәм йомшак артлары гына елт-елт күренеп кала» (39). Һәм, ниһаят, хәланың иң соңгы минутында карчык үзенең гомерендә иң бөек бәхетте, яшәү ләззәте булган шушы ике улын күрә. Бу юлы инде солдат итеп. «Карчык дөп-дөп иткән аяк тавышы ишетте. Аның солдатча киенгән игезләре Асан белән Үсән янәшә атлап киләләр икән. Зур бер кагазына читеннән тотып күтәрәп киләләр. Менә ул ак жәймәгә әйләнде. Уллары шул жәймәне карчыкның өстенә яптылар да китеп бардылар. «Рәхмәт, улларым!» Алар артыннан тагы ике солдат жәймә күтәрәп килә иде, алар да аны карчыкның өстенә ябып киттеләр. Болардан соң тагын да бик күп солдат узды, барысы да Асан белән Үсәнгә охшаган иде... «Рәхмәт, балакайларым!» (48).

Карчык әнә шундый татлы хыяллар, татлы тойгылар кочагында дөньядан китә. Шундый жиңел үлемгә бик лаек иде ул ана, хезмәт сөючән саф күңелле кыргыз карчыгы. Ченки аның бөтен тормышы үзе яраткан ак жәймә кебек пакь, саф булып калган. Монда хезмәт халкына хас иң бөек мораль категорияләре бер фокуска тупланган: жирдә озак-озак яшәп тө карчык чиста күңелле булып кала алган. Шә-

һәргә киткән кызы өчен дә менә ничек борчыла ул: «Үз ире булмагач, янына кызмача ирләр килеп бәйләнә торганнардыр» (45). Кыргыз халкының бу бөек хатынындагы ахызый сыйфатларга тормышының бер генә шәфкатьсезлеге дә зарар сала алмаган. «Иа, раббым! Шул нәжес нәрсәне эчүдән ни кызык таба бу кешеләр?! Шул әче су балаларыңны иркәләү, хатыныңны сөюдән дә татлырак микәнни? Аның үзенең исерткеч дигән нәрсәне гомерендә дә авызына алып караганы булмады. Ярамагангамы? Куркуданмы? Юк. Хатын-кыз исерткеч эчәргә тиеш түгел, менә шул. Сугыш елларында, ире хезмәт армиясенә киткәч, солдаткалар һәм тол хатыннар бал әчәтеп, аны үзләре янына чакыралар, бал эчеп, жырыллар, аннары елаша торганнар иде. Яшерен-батырын түгел, берише хатыннар чит ирләр белән, хәтта үсмер егетләр белән дә шәярләр иде. Ул үзе мондый хатыннар янында булмаса да, андый уйны күңеленә дә кертәп карамый иде — хатын-кыз үз ирен генә белергә тиеш» (41). Я, шушы карчыкмы кыргыз прозасындагы сокландыргыч образ түгел?

Хикәя карчык турында гына кебек укылса да, анда икенче бер образ бар. Кырыс, аз сүзле, кешегә хас булган бик күп сыйфатлары белән. Уңае һәм тискәресе белән. Ул — карчыкның ире. Әйткәннебездә, ул кырыс. Ерак юлдан кайтканда хатынын кочагына алмаган ул. «Я, нихәл!» дип камчы сабы белән генә төрткән. Эшчән, каты куллы. Ләкин әнә шундый ире авыр кайгы сындырган. Карчыгы кебек үк нык булмаган ул. (Ә кайгы-хәсрәткә, авыруга ирләргә караганда хатын-кызның ныграк икәнән барыбыз да беләбез.) Никадәр аз сүзле, хатынын берәз гына куркытып яшәгән шушы кырыс ир «улларының үлүе турында хәбәр килгән... кыз балалар шикелле үкәрәп-үкәрәп» елый да кеше белән сөйләшмәс була. Ул эчүгә сабыша.

— Эчәргә кем мәжбүр итә соң сине? — дип сорый хатыны.

«Ире:

— Гитлер, — диде дә торып чыгып ките» (41).

Кызганыч, кычкырып еларлык фажига бу! Менә дигән семьяны жимереп, кибет ишеге төбөндә өч борынга керергә иптәш көтеп торган, кешелек сыйфатын югалткан бәндәләрдән никадәр югары бу ир!

Хикәядә романтик буяулар бик мул. Мондагы бөтен персонажларның да рухи

донъялары искиткеч бай. Каты кайгыга сынган ир дә, озак яшәп инде күптәннән үлә башлаган карчык та, йорты, семьясын ташлап шәһәргә гадәттән кыз да, ниһаять, өйдә калган кызчык та — рухи яктан һәрберсе бер донъя. Болар хис кешеләре, болар тормышта була торган гадәти кешеләрдән берәз алдарак, өстенрәк, уй-хисләре белән баерак. Язучы реализмга юлафлык эшләмәгәнме? Безнеңчә, һич юк. Киресенчә, хикәя гадәттән кыз кырыс реализм таләпләренә буйсындырылган. Хәтта, әйтергә кирәк, тормышта еш очрап та, әле әдәбиятта сирәк очрый торган реалистик күренешләр файдаланылган.

...Үләр алдыннан кешенең күңелә соңгы талкыр һич тә котылмаган бер нәрсә тели. Исәннәр өчен бер житди сигнал инде ул. Я йөзем суы, кыйммәтле соклар йотып кына яшәгән бу кеше соңгы сәгатендә... кара арыш оны умачыннан куе, бер төлиңкә аш тели. Я ризыгы ипи, бәрәңге, сөттән узмаган берәү үләр алдыннан кинәт кенә... күркә шулпасы яки афлисун таләп итә. Кешенең барлыктан юк-лыкка күчкәндәге бу соңгы теләгән үтәргә кирәк, дип әйтәләр. Яшь прозаик Мар Байжиев өнә шул соңгы теләкне искиткеч реалистик планда, һич тә тапталмаган бер планда биргән. Гомере буге эчүчелеккә нәфрәт белән карап килгән, авызына тамчысын да алмаган бөөк әхлаклы бер карчык... соңгы сәгатендә кинәт кенә кызчыгын сыра алырга йөгертә. Ни өчен шулай? Саф физиологик хәҗәтме бу? Юк, алай түгел икән. Һич тә алай түгел. Гомеренең соңгы минутларында карчык үзенең бөтен тормышын, кинолентадай, миенән уздыра. Өнә шунда бер кадр аның карт, тузган миендә тоткарлана. Ул — ире, аның бердәнбер сөеклесе, көжүнни тел белән әйткәндә, «тормыш иптәше» булган шушы кырыс кыргызга бәйлә икән! Бер вакыт ире аны сыра алырга жибергән булган. «Хатын бер бидон туытырып сыра алды, һәм басу аша кайткан чакта, сыра чайлалып бидон кырыеннан түгелгәләде. Кайтып житкөч, ире китмәнен бер читкә ташлады да, аякларын жәп басып, йотлыга-йотлыга эчте. Сыра аның мыек очларынан агып дымсыз жиргә тамды. Хатыны, кояш яктысыннан күзләрен кыса төшөп, иренә карап торды, аның голт-голт итеп, бугаз төерә селкенүен күрдә» (42). Авыру карчык, баксаң, һич тә физиологик хәҗәттән чыгып түгел, бәлки рухи хәҗәттән чыгып сыра теләгән икән. Соңгы минутла-

рында ул үзенең иң кадерлеләрен күз алдына китерә: ире, уллары Асан белән Үсән... Сыра түгел, өнә шул сыраны «мыек очларынан агызып» эчкән ире исәнә төшкән аның...

Карчыкның үлем алдыннан саташып чыгып китүе дә гәҗәп реалистик. Тормышта очрамыймыни андый хәлләр? Мин бер картның ничек үлгәнән беләм. Сугышта малайлары югалган карт-карчык салкын өйдә сугыш чорының бөтен авырлыкларын кичергәннәр. Туңганнар, басу түрендәге эскерттән салам йолкып кар өстеннән шулдырып тартып кайтканнар, мич якканнар. Гомер узган, хәбәрсез югалган малай да кайтып төшкән, яраланып яткан икән, ул арада сугыш та беткән. Тыныч көннәр башланган. Малай колхозда эшли, өйләнә, яңа йорт салып жиберә, оныклар, бура кадер сыер, ишек алдында мотоцикл, «Дружба» пычкысы белән генә туралган кәен утыны. Карт та, карчык та колхоздан пенсия алып яшиләр, тыныч картлык кичерәләр. Ә менә авыру эләккәч, карт көннәрдән бер көнне, кышкы буранда, беркемгә дә өйтмичә, кулына бау кисәге ала да басу түренә китә. Кичкә якта аны табып алалар: карт теге еллардагы кебек бер кочак саламны бөйлөгән дә өнә кайтырга чыккан. Һәм шунда, басу түрендә, донъя белән хушлашкан. Авыр, безгә, исән кәпәннарәгә, анализлау өчен авыр хәл, өммә факт.

Мар Байжиевның карчыгы да шулай итә: ул яшьлегенә таба чыгып китә. Матур төшләр күрә, ләззәтле минутлар кичерә. Аның битенә китерел-ютәрәп салган буранны да ул гомере буге үзе яраткан ак жөймә дип кабул итә. Һәм ул жөймәне дә аның өстенә Сталинград кырында һәлак булган уллары Асан белән Үсән китереп ябалар. Шулай матур үлүгә хакы бар ул аның... Үлем, ләкин нинди гүзал хисләр пәрдәсендә.

Рус язучысы А. И. Куприн бер полководцының адъютанты ничек үлгәнән сөйди. Сугышның иң кызу вакытында полководец аны бер йомыш белән алгы сызыкка жибергән булган. Теге офицер, йомышны үтәп, полководец анына килгән дә бик төгәл генә доклад ясаган. Һәм кинәт кенә йөзе агарып киткән, ияре өстендә чайкала башлаган.

— Сез яралымы әллә? — дип сораган полководец.

— Юк, галиҗәнәб, — дигән яшь офицер, — мин инде үлек.



Һәм аның үлө гәүдәсе ияр өстеннән шуып төшкән<sup>1</sup>.

Мар Байжиевның хикәясен укыгач, шул эпизод минем хәтеремә төште.

«Елмая» хикәясендә үлем аркылы яшәү гүзәллеге, яшәү мәгънәсе раслана. Хикәя әгәр мине дулкынландыра икән, әгәр ул минем күңелемне тетрәтә һәм героиларына сокландыра, тормыш ямен тагын да тирәнрәк сизергә өйрәтә, рухымны оптимизм белән сугара икән — мин аны язучының укышы дип саныйм.

Нәкъ шундый ук хисләрне Чыңгыз Айтматовның «Солдат улы» дигән хикәясен укыганда да кичерәсең. Чыңгыз Айтматов — кеше рухының чын мәгънәсендәге белгече. Димәк, талантлы художник. Аның әсәренә тиккә-каба гына рецензия язү, аңа карата фикер әйтү үзе бер зур бурыч. Айтматовның әсәрен укыйсың да үзек өчен өр-яңа бер дөнья ачасың. Иң гади бер әйбәр, иң гадәти бер вакыйга турында язды бу язучы, ө үзе тудырган образлары белән синең күңелңне биләп алды. Менә гап-гади бер кыргыз малае — Авалбәк. Токтосун малае. Әтисе сугышта үлөп калган, ә малай сораган бер кешегә җавап бирә:

— Миң, ди,— Токтосун малае.

— Ә-ә, тукта, тукта, син теге почтада эшләгән телефонистка малае бит әле, шулаймы? — дип тә сорاپ карыйлар аннан чабаннар. Малай исә үз сүзендә нык тора.

— Юк, мин Токтосун малае,— ди ул. Чөнки шулай әйтергә аңа әнисе куша, әтисен онытмасын дип суык әбисе дә шулай куша, колагын бөрөп тора. Шулай булырга кирәк бит, кино караганда экрандагы җиде егетнең берсен, кыргызга охшаганын, әнисе улына: «Әнә, әтиң» дип күрсәтә. Шул минуттан ул кыргыз Авалбәкнең әтисенә өйләнә дә куя. Һәм хикәя үзенең кульминациясенә кыйнлаша.

Узган ел «Огонек» журналы РСФСР художникларының яңа әсәрләре күргәзмәсеннән репродукцияләр бирде. Арада төрлесе бар — таш-тимер корылмалар, шакмаклы-өчпочмаклы буяулар белән бизәлгән йөз-кыяфәтләр. Алары да кирәктер, алары да, ихтимал, рәсем сәнгатеңең билгеле бер казанышыдыр... Эмма мине Симферополь художнигы Л. Лабенокның «Әти» дигән бер картинасы җәлеп итте. Зур кирпеч йортның ишегалды, зур капка-

дан урам күренеп тора. Йортның шул ишегалды як стенасына, инде каралып, заман агышын үзөнә сеңдереп искергән кирпеч стенага бер кыз бала акбур белән зур итеп үз әтисенә рәсемен ясаган. Ясаган да уйга калган, башын түбән игән. Аның йөзе юньләп күренми дә, ул аска караган. Ә стенадан балалар фантазиясе белән тудырылырга гына мөмкин булган солдат карап тора: ул яшь тә, чибәр дә, батыр да. Аның күкрәгендә чәчәк һәм «Батырлык өчен» медале. Ихтимал, ул баланың әтисе чибәр, яшь булгандыр, ә менә «Батырлык өчен» медале ала алмыйча ук үлгәндер. Ихтимал, ул чибәр кеше булмагандыр, ә медале булгандыр. Бәлки, ул, бу кызчык стенада ясаганча, үз гомерендә мыек йөртмәгәндер? Ә менә бала үзенең хыялында аны шулай күз алдына китерә: яшь, чибәр, батыр, мөлаем. Чөнки ул — аның әтисе. Дөньяда аннан да батыр, аннан да юньле, аннан да матур кеше булуы мөмкин түгел. Я, әйтегез, шулай уйлау балалык өчен генә хас түгелме?

«Солдат улы»ндагы Авалбәк тә нәкъ әнә шулай уйлый. Экрандагы героиларның берсе, кыргызга охшаганы, ничек инде аның әтисе булмасын? Аның әтисе солдат иде бит, батыр иде бит ул! Малай үз фантазиясендә үзе «уйный» башлый, сабылларча чын күңелдән ышанә.

«Малайлар, күрдөгезме минем әтиңең үлгәнән? Ул бит минем әти! Күрдөгезме минем әтиңең...» (14).

Тормыш — кырыс. Авалбәкнең гүзәл хыялына кемдер салкын су сибә.

«— Нәрсә кычкырасың, синең әтиң түгел ул. Әнә киночы абыйдан сора, артист ул».

Ләкин Авалбәк балаларда гына була торган беркатлылык белән үз фантазиясенә үзе шул кадр ышанган, аны инде сүндөрү мөмкин түгел. «Малай әтисенәң егылуын күрсәтергә теләп җиргә ауды да төгәрәп үк китте. Ул нәкъ әтисе төсле итеп, кулларын як-якка җәйгән көе, экран алдында ятып калды».

Ч. Айтматов, бөек художникларга хас булганча, кырыс реализмга гуманистик финал таба: «Күзләренә яшь тулган, ирен-нөрән тешләп улына таба атлаган ана» баласын җирдән күтәрәп ала:

«— Тор, балам, тор. Ул синең әтиң иде,— диде дә әкрән генә, улын җиткәләп, кашардан чыгып китте».

Чыксалар — «әй инде югары күтәрелгән. Күе зәңгәр төн эчендә ерактан тау

<sup>1</sup> «Etes vous blessé, monsieur? — Pardon, sir, je suis mort.»



түбөлөрө агарып күренө, э түбөндө жүз күрөмө житмэс киң дала уккын төслө каралып ятз иде...

Малайга авыр, энисенэ авыр — икесенең да слыйсы килэ. Ләкин «күз яшьләрен йотып» түзөлөр. Тагын бер жөмлө — һәм хикәя һич тә укучы көтмәгәнчә оптимистик чишелеш таба. Сугышта үлгән солдат шул сөгәттән Авалбәкнең күңелендә яши башлый... Хикәянең соңгы жөмлөсөн укыйсың да уйга каласың. Солдат улы инде синең күңелендә үзе дә яши башлады. Ул үсәр, үскән сәен аның теге сабий вакытында хыялы тудырган әтисе дә «үсәр», туылыныр, изге сугышта һәлак булган бу солдат үзенең маләе өчен өхлак, кешелек эталоны булыр, улы үзенең бөтен калган эш-әмәлен өнә шул Бөек Кеше — Ватан өчен корбан булган әтисенә үлчөп башкарыр.

Бөек Ватан сугышында әтисез калган балалар турында күпмә язылды инде! Инде яна бер сүз әйтәргә дә урын калмагандыр дип торсак — бу тема художник өчен бетмәс-төкәнмәс икән.

Мин юри «Солдат улы»на «Елмаяу»дан соң тукталдым, чөнки Чыңгыз Айтматов ижаты турында хәзер дөньякүләм әдәбиятта языла, ул хәзер әдәбиятның Шолоховлары, Фадеевлары, Фединнары белән бергә бөек совет әдәбиятының куәтле бер вәкиле буларак танылды. Аның кечкенә күләмдә булган бу хикәясе турында озын итеп язып торуга караганда, менә нәрсәне әйтеп китү урынлы булыр: сыман: без, бүгенге язучылар һәм галимнәр, Урта Азия, Казакыстан әдәбияты турында сүз чыкканда, анда яшәүче әдәбият өһәлләренә безнең адреска әйтелә торган бер фикерләрен кәбатларга, төмләп сөйләргә яратабыз. Ә алар очрашу вакытларында, гыйльми конференцияләрдә безгә болай диләр:

— Без татар демократик әдәбияты вәкилләренә—Тукайга, Ибраһимовка, Гафурига һ. б. бурычлыбыз. Аларның әсәрләре безгә мәгърифәт нуры алып килде, татар язучылары аркылы без бөек Пушкин, Лермонтов әсәрләре белән таныштык. Безнең беренче китапларыбыз да сездә — Казанда басылган,— диләр...

Без моны рәхәтләнеп кабул итәбез, без инде моңа ияләнгәнбез. Шул кадәр ияләнгәнбез, инде СССР семьясында искитерлек темплар белән чәчәк аткан бу республика әдәбиятларынынн үзбек дә өйрәнергә тиешлекне онытып та жиберә-

без. Тукайның бер мәсәлендәге кәзләр жөбөк: «Безнең бабайлар Римны коткарганнар!» дип кычкырыныргз яратабыз. Чыңгыз Айтматов әсәрләрен укыгач, мин гел шул Римны коткарган кәзләр турындагы мәсәлне хәтергә төшерәм. Кайда «Дөя күзе»без? Кайда «Ак пароход»ыбыз? Кайда искиткеч гуманистик, партиялә, ватанчыл «Хуш, Гелсары!» дәрәжәсендәге повестебыз? Без бик вак темалар белән акыл сатмыйбызмы? Әллә без өйрәнмибезме? Ә бит кеше гомере тарихи барыш өчен, кызганычка каршы, бик кыска. Язучы гомере — икеләтә кыска. Иң ялкынды, иңәт эшендә көнне-төнне белмиңә янып-көеп кайнаган талант ияләренәң дә үзләренәң иңәт планнарын тормышка ашырып бетерә алмыйча калганнары мәгълүм. Бездә исә, ничектер, ирешелгәннәр белән канәгәтләнү, вак проблемалы әсәрләр белән вакыт уздыру көчләрәк сыман...

Монысы инде берәз читкә китү булды.

«Кыргыз хикәяләренәң эчтәлегә, сөгәткә эшләнеше, әлбәттә, төрлө күләмдә, төрлө үлчәүдә. Ләкин бу хикәяләренәң, димәк, авторларның да, барысы өчен дә уртак бер сыйфат бар: ул — бүгүгә кеше тормышына битараф булмау. Битарафлык — әдәбиятчы өчен иң зарарлы авыру. Хәер, аны авыру дип өйтү бу очракта дөреслеккә туры килмәс тә: битараф кеше сәнгәткяр була алмый. Бу — аксиома.

Жыентыкны берләштерә торган үртөк сыйфатларның тагын берсе — үл табигәт һәм кеше мәсьәләсе. Кыргыз прозасының бүгүгә яшьләр буынын бик борчый икән бу мәсьәлә. Табигәт һәм кеше дигәннән монда кыргыз язучылары урамга ағач утырту һәм коелар казу мәсьәләсөн күтәрәләр икән дип уйланмасын. Аларда, ихтимал, ағач утырту, жирне яшәлләндерү мәсьәләсөн күтәрүнең ихтыяжы да юктыр өлө. Бу язучыларның күп кенә әсәрләрендә кешенәң тереклек дөньясына мөнәсәбәт мәсьәләсө фәлсәфи планда куела. Тургеневтан, Чеховтан Тукайга, Ибраһимовка, Такташкача килеп житкән зур фәлсәфә үл. Табигәт — бердәм организм һәм кеше бөтен тулылыгы белән өнә шул бердәм организмның төрлө тармакларына мөнәсәбәттә күрсәтелсө генә тулы ачыла. Камбаралы Бобуловның жыентыкка кәргән «Иркенбөк» дигән хикәясе, мәсәлән, шуның бер мисалы. Әнисез калган Иркенбөк исемле маләй һәм Куҗамкол ата тәрәфыннан йоклап яткан жиреннән «шап ит-

тереп элakterеп» алынган тау көжөсөнөң баласы. Ике язмыш. Беренчесенә йортка үги ана килеп керү яный; икенчесенә...

— Әйе, әйе, улым, суярбыз,— диде Кужамкол.

Хикәя ана шул вак мәсьәләләргә генә корылган. Кужамкол яшь хатын — үги ана алып кайтырга тиеш һәм көжә бәтиен суярға тиеш. Малайга башта моның беренчесе явызлык, икенчесе әйбәт эш булып тоела. Ләкин алга таба хикәя тирән фәлсәфи әсәргә әйләнә, үсә. Ченки: «Киек бәтиә яшь каплаган күзләре белән тилмереп, аңар ялварып карый:

— Бә-ә-ә.

— Әни-и-и! — дип, Иркәнбәк тә кычкырып жиберде һәм йөгереп чыгып, ишегалдындагы тирәкнең көсәсенә сөялөп торып, оза кына елады. «Бә-ә-ә» диюе «әни» дип әйтүе... Ул мескен дә минем шикелле әнисен сагына икән...» (61).

Һәм бездәндә:

«— Икебәт дә бичара ятимнәр бит!.. Әниңне сагынасыңмы? Мин дә сагындым. Бик сагындым үзен... Тау итәгенә илтөп, үзөңне жиберсәм, әниңне эзләп табарсың микән?...» (63).

Хикәянең финалында зур борылыш: малай көжә бәтиен тау итәгенә жиберә. «Бәр әйдә, хуш инде, дус! Минә онытма, яме?» Шул ук вакытта ул әтисенәң үги ана алып кайтуына да ризалык бирә: «Әтисе, уңак астына өөлгән кизәк төбенә өрә-өрә мышнап, үт элдерә алмыйча азапланып ята иде. Бит-башы көл, корым булган, үзе кызганыч иде.

— Әй! — диде Иркәнбәк...

— Нәрсә?

Гаепле кеше сыман кызарып, Иркәнбәк түбән карады.

— Мин каршы түгел...» (59)

«Иркәнбәк» матур, мәгәнәле хикәя. Әлбәттә, автор аны безгә кысанрак итеп эшләсә дә булыр иде. Кысан дигәннән, бу хиталка кергән бик күп хикәяләргә кагыла бу. Р. Рыскелдинованың «Кызыл кашлы йөзек» хикәясен дә шактый кысып, безгә суын чыгарып булыр иде көбек.

А. Жакыпбековның «Айкашка» хикәясе Г. Ибраһимовның «Алмачуар» әсәре белән аваздаш. Кеше һәм ат... Әйтерсөң кеше һәм кеше. Матур гына фәлсәфәле бу хикәя дә ялыктыргыч озын булып китә. Язучы А. Жакыпбеков урынында булсам мин, һичшиксез, Г. Ибраһимовның «Алмачуар»ын тагын бер кат укып чыгар идем. Мәхәббәт турында поэма бит ул. Автор

үзе дә хикәясен «Бәр мәхәббәтнең тарихы» дип атаган бит!

Мирза Гапаровның «Кара күлнең казлары» миңа бик ошады. Нәрсәсә белән? Әйтүе дә кыен. Ихтимал, табигать призмасы аша кеше күңелен бирүе беләндер. Ихтимал, сурәтләү чараларының бик төгәл, колоритлы булуы беләндер.

...Картның гомере ялгызлыкта үтә. Яшь, бәхетле вакытында аның хатыны үлә. «Кара күл аның яшьлек күле. Ә яшьлеге инде әллә кайчан узып киткән.

Дерес, ул жирдә, нәкъ күл буендагы комлы калкулыкта, аның егерме биш яшендә үлгән иң әүвәлге һәм иң соңгы хатынының каберә калган.

...Әле яшырәк чагында отпуск алыр вакыгы якынлашса, Кара күл хәтеренә еш килә иде. Күл буендагы комлы калкулыкта калган ялгыз кабер белән ак болыттай оешып очкан кыр казлары төшләренә керә торган иде» (76).

Жыентыкта Кыргызстанның соклангыч табигате барлык хикәяләр буенча да сизеләп, төсмерләнәп бара. Чышмалар, кыр көжәләре, тургайлар, ай нурында коенып утырган тау башлары, ак болыттай кыр казлары — яшь кыргыз язучыларының үз жирләренә, үз табигатьләренә булган ик-сез-чиксез мәхәббәтен сөйли.

Үз жиренәң табигатен философларча аңламаган, аны ижади кабул итмәгән кеше әдәби әсәр язып маташмасын иде. Барыбер берни дә чыкмаячак. Шатлыклы күренеш: кыргыз прозасына табигатьне өнә шундый ижади кабул итүче, уйланучан, кеше язмышын бөтен катлаулыгы белән алып анализлаучы яшьләр килә икән.

Бу — шатлыклы күренеш.

Китапка сүз башы язган Чыңгыз Айтматов яшь кыргыз прозаиклары өчен уртак сыйфат итеп «ижатка аналитик үй йөртә белү, психологик тирәнлек, тормыш чынлыгын сөнгәт чынлыгына әйләндерүдә үз-үзгә ышанганлыкны» атый.

1972 елда Тарстан китал нәшриятында басылып чыккан «Кыргыз хикәяләре» жыентыгы моның шулай икәнлеген тагын бер кат раслый. Хава ханым Хөсәенова бу жыентыкны төзөп зур, файдалы эш эшләгән. Бу китап тугандаш ике халык — татар һәм кыргыз халыклары арасындагы дуслыкны тагын да үстерү, ныгыту юлында якты бер истәлек булыр.

Әйбәт илчелек килгән безгә ерак Кыргызстаннан...

## ТОРМЫШ БЕЛӘН ТАНЫШКАНДА

Жәңгә үз-үзебезне аңларга бөтен китаплардан артыграк өйрәтә. Чөнки ул безгә каршылык күрсәтә.

СЕНТ-ЭКЗЮПЕРИ.

## I

**К**ошлар булып кошлар да берберсенә охшамыйлар. Кешеләр бигрәк тө. Нонна Орешинаның да «Беренче адым» китабында үз каләмө, үз стиле күренеп килә. Алар нәрсәдә күренә соң?

Н. Орешина — һичшиксез, романтик юнәлештөгә язучы. Аның күңел түрендә туган зәңгәр кояш образы бар. Бу образ аның беренче повестеның яшь героинясы Анка характеры белән бик нык бәйләнгән һәм повесть үзе дә «Зәңгәр кояшым» дип атала.

Бу повесть та, аннан соң килә торганы кебек үк, яшьлек турында, аның хыяллары турында, кичәгә укучы кызның өлгерәкитлегә баруы турында.

Повесть башында Анка белән Шурка тау битеннән түбән таба төшеп киләләр. һәм менә шунда инде героиняның зәңгәр кояш турындагы шактый гына озын һәм безне ирексездән ерак әкиятләр дөньясына алып китә торган хикәясә, төгәлрәк әйткәндә, монологы башлана.

«Кояш инде урман артына китеп баеды, шомлы алсу шәүлә сүрәнләнде, күгел-жем рәшә белән капланды, һәм бөтен дөньяга зәңгәр ыктылык жәелде.

Агачлардан, өйләрдән зәңгәр күләгәләр төшә, күк куе зәңгәргә өверелде, биегәйдә, салкынайды, бакчалардагы төнге миләүшә чәчәкләренәң ягымлы да һәм шулай ук зәңгәр дә исләре аңкыды. Офык көмешсыман үтә күрәнмәле балкыштан кабынып китте, өйтерсең анда, урман артында, тылсымлы зәңгәр кояш күтәрә-

лә, ләкин аны күрү һәркемгә дә насыйп түгел. Ә зәңгәр кояшның ничек яктыртканын бер күрә алган кеше аны гомерә буена эзләнәчәк һәм табачак, аның бөтен теләкләре...

— Ә елга нинди тын,— дип гаҗәпләнә Шурка.

Мин сүзсез генә баш селким».

Биредә фикернең төгәлләнмәгән булуы игътибарны үзенә тарта. Нишләп соң әле фикер үсешә тоткарланды? Контекстын конкрет тикшерүдән чыгып, бу сорауга бик җиңел генә болай дип җавап биреп булыр иде: геройларның сөйләшүен чыңга охшату һәм аларның барганлыкларын күрсәтү өчен. Ләкин мондый кыска җавап кына әллә нәрсә бирми. Чынлыкта исә хикмәт тирәндәрәк. Ныклабрак караганда, бу өзектә повестының бөтен контурларын диярлек күрергә була.

Уналты яшьлек кыз нәрсә турында хыялланырга мөмкин соң? Билгеле инде, мәхәббәт турында. Саф, боек, мәңгелек мәхәббәт турында. Аның барлык уе, теләге, омтылышы, ашкынулары, призмадагы кебек, барысы да мәхәббәттә чагыла. һәм менә мәхәббәтнең прелюдиясә башлана. Анкага үзенәң ике классташы — ике Сашка: кара Сашка һәм жирән Сашка гашыйк була. Аннары ул үзенәң тренеры Княжинга карата балаларча күтәрәнке хисләр кичерә, ләкин Княжин хатыннар артынан чабучы алабай гына булып чыга. Ниһаять, повестыны ябып куяр алдыннан, инде икенче жәйдә, Анка үзенә «язган» кеше — монтажник Павел белән очраша. Бу күренешләрнең һәрберсендә үзенәң бөтен мавыктыру көче белән артык субъектив

та, артык интим-лирик та булган зәңгәр кош образы катнәшә. Анка аны күрә алмаганнардан бик тиз баш тарта. Үз күңелендә булган зәңгәр кояшның бүтән кешенең башына да килмәскә мөмкин икәнлеген ул уйламый да. Шул ук вакытта үзенең хисләрен дә башкаларга бик ачасы килми аның. Мәнә Павел газосварка очкыннарына сокланып карап торучы Анкадан сорый (зәңгәр кояш образы биредә һич уйламаганда жиргә төшә):

«— Нәрсә, матурмы? — Ул тагын каплавычын күтәрдә, миңа карады.

— Бу — ул сүз түгел.

— Элек мин дә менә шулай тора идем... Хәзер ияләндем».

Димәк, икесе дә элекке позицияләрендә калдылар. Анканың тойгылары элеккечә романтик — күтөркенә, ә Павелның карашлары эш кешеләречә — аек.

Шулай итеп, характерларның үзгәрүе, үстөрелеш ягынан караганда повесть килеп чыкмады. Язучының повесть ахырында идиллик финал ясавы да, анда Анканың теләкләре, ниһаять, кабул булдылар, ул үзенең мәхәббәттен тәпты дип язуды да безне мәшһүрләмәй.

Повесть ахырында язучының стили дә сентиментальләшә, ул бәрәңгә балы кебек күңелгә тия башлый.

Без биредә үзбездә әдәби практикабызда еш очрый торган кызыклыгы гына парадокс белән очрашабыз: язучы үзенең генә хас, тик ул гына булдыра алган нәрсәне укучыга житкерергә тели, ә фактта бөтенләй киресә килеп чыга. Бу повестьта да шулай: аның ситуацияләре тормыштагы чын байлыктан мөһрүм һәм туры сызык буенча гына бара, ул алдан ук уйланып, төзеп куелган.

Әле без язучының бер генә конструкциясен — аның фикерне әйтеп бетермичә стоп-кранга ябышуын һәм шуның белән үз героеның хыялларына басым ясавын гына тикшердек. Повестьның башка кимчелекләрен дә күрсәтергә булыр иде. Мәнә китапның 24 нче битен ачык. Укыйбыз: «Мин аның борынындагы һәрбер сипкелне һәм кечерәеп калган күз алмаларында үземне күрәм». Икенче төрләрәк кенә әйтсәң шул ук фикерне Рәстәм Кутуйда да табабыз: «Күзләренә карады, аның күзләренә карашында үзен табарга тырышты» («Жыр» хикәясә). Виктор Чугуновта да шундый ук фикер. «...зур һәм елтыр күз каралары кыймылдамыйча бер урында

тора иде, аларда мин үз-үземне күрдем» («Таежина» повесте). Күрәсәң, Нонна Орешина кайчандыр бу авторларның китапларын укыган булган (бигрәк тә Казан язучысы Рәстәм Кутуйныкын), ә беренче повестен язарга дип үз өстәл янына утыргач, алардагы фикерләр сиздермәстән генә язучыны кызык иткәннәр.

Ә хәзер әсәрдә язучы сурәтлөгән тормышка игътибар итик. Мәнә Княжин, укучыларны сокландыра-сокландыра, снарядта күнегүләр ясыя.

«— Ну, ясыя да соң... — дип пышылдады кемдер, түзеп тора алмыйча.

Княжин борылып та карамады. Брусьядан божраларга икә адым. Гәүдә югарыга җиңел, бөтенләй авырлыгы булмагандай менеп китте, туп-туры катып калды, аннан перемах, тагын бер, кулларын жәеп, кара кош кебек селкенми торды һәм кинәт гәҗәп матур сикерү — кедалары идәнгә чат ябышты, читкә атлады.

Без иркенләп тын алдык».

Монда чыннан да тормыш дәрәҗәсендә «читкә атлаган» Нонна Орешина игътибарына, гимнастларның перемах белән божраларда түгел, ә атта гына уйнаганын әйтеп үтик! Ул, мөгаен, «мах» төшенчәсе белән «перемах» төшенчәсен бутагандыр. Шуңа күрә образ тиенгә тиясе урында, ботакка тия, безнең күңелдә язучыга ышаныч югала һәм без язучының «без иркенләп тын алдык» дигән фразасын, йомшак кына әйткәндә, елмаеп кабул итәбез.

Спортка багышланган битләрдә гади укучы күзгә белән караганда да дәрәҗәкә хыянәт иткән жирләрне шактый гына табып була. Мәсәлән, Княжинның йөгәрешчеләрен гимнастика күнегүләре белән шөгильләндерүе — шундый алгышларның берсе.

Безнең аңлавыбызча, хикәяләрдән үзенең беренче повестенә күтәрелгәндә Нонна Орешинаның бүгенгә яшьләрен борчый торган проблемалар белән танышлыгы чамалы булган. Аның күп кенә очракларда төгәл булмаган, гомумирәк сүзләрен генә куллануы да шуңа ышандыра. Ә бит тормыштан алган тәэсирләр, күзәтүләре һәм ачышлары Н. Орешинага караганда чагыштыргысыз дәрәҗәдә күбрәк булган Куприн да үз вакытында болай дип язган иде: «Иң зур кыенлык — ул сүз өстендә эшләү, ә иң кирәкле, иң төгәл сүз җитмә-

гәнен и алай» иләп

Хәер, язучының остазы Куприн түгел. Ул күз алдында Паустовский, Толстой, Нагбин һәм Ахтуан де Сент-Экзюпери кебек язучыларны тотта. Ләкин, белүбезчә, алар да бит әдәбиятның беренче элементы булган сүзгә карата үтә сак булганнар.

Йомгаклап кына әйтсәк, аерым уңышлы битләре булуга карамастан, Нонна Орешинаның беренче повесте схематик, реаль тормыштан артык ерак һәм ярым фантастик булып чыккан.

## II

Ләкин без, В. Воздвиженский кебек, язучының бөтен ижатын сызып ташласак та гадел булмас идек. Ул үзенең мәкаләсендә («Советская Татария» газетасы, 1972 ел, 2 март саны) «вексельләр түләнмичә калды» дип яза, яшә язучының үсешенә бөтенләй игътибар итми, язучының беренче һәм икенче повестьлары арасында идея-эстетик яктан бернинди дә аерма күрми. Ә чынлыкта исә аерма бар. Һәм ул аз да түгел.

Әдәбият ул — образлы, эмоциональ информация һәм өнә шул сыйфат беренче чиратта стильдә күренә. Әгәр Нонна Орешина эволюциясенә шушы ноктадан карасак, без аның үзенең теле, стилине сиземләвә, тормыш тәҗрибәсә арткан сөен үсә һәм ныгый барган хис һәм фикерләр музыкасы барлыгын күрербез. Моңа ышану өчен без аның «Жирдәге адым» повестеннан, бүгенге новелла манерасында язылган түбәндәгә өзеген укып, аны тыңлап карыйк.

«Күзләремне кысып, одеалымны ыгемә кадәр тарткан хәлдә, мин даңгательләр музыкасын тыңлыйм. Аваз, аңгырап, ишөөп, күкне тутыра: юк, ул күккә сыеша алмый башлый, кайтөвәзләр берсә өстенә берсә өеләп, жиргә ишеләләр. Жилкөләр бөйлөвеч көешләрның өвырлыгын тоеп киерелә, бармаклар калтыранып торган штурвалны кыса. Гөрелдөү сызгыру катыш гүлөү белән алышына, өйтерсөң гигант борәу пыялаланган һаваны тишә. Кояш яктысыннан берәз тоныклаган ут көлтәсә жиргә бәрә, үләннәрне яндыра.

Очып китү полосасының плиталары шәссилар кагылудан очкынлана, самолет плита жөйлөрөндө сикергөлөп ала, тизлекнен

артуы күкрәккә баса, жир каршыга очып килә дә артка ташлана һәм кинәт офык тарафыннан түгәрәк итеп киселәп, аска чума. Кабинага кояш тула».

Мөгаен, бу өзеккә Паустовский үзә дә кул куяр иде. Чөнки ул — бик төгәл, тыгыз, экспрессив. Биредә чын мәгънәсендә сүзләргә кысан, фикерләргә иркән.

Шунысына игътибар итегез, бу шигъри монолог бик күпкә күргән профессиональ очучыныкы түгел, ө өле яңа гына уянып, урынында хыялланып ятучы Оксананыкы. Дөресен өйткөндө, бу кичерешләргә язучының үз башыннан кичергән булуында минем шигем дә юк иде. Чөнки мин Нонна Орешинаның химия-технология институты лабораториясеннан (профессиясә буенча ул — инженер-химик) Казан аэродромына эшкә киткөнен, планерлардан алып, тавыштан да югары тизлектәге самолетларда очканын, катапультидан сикереп караганын белә идем. Ә аның үзеннән һич уйламаганда «юк, бу — минем авиациягә кадрлә чорым иде» — дигәнне ишетү минем өчен зур яңалык булды. Бер интуиция белән генә шундый реаль тойгыларны аңлау һәм укучы күзәлләрлик итеп бира белү өчен никадәр хыял байлыгы кирәк бит! Бу нидә язучының үз ижатында үсә барганлыгын күрсөткән зур дәлил.

Ә язучы ижатының калган яклары ничек үсә соң?

Героиняларына характерны Нонна Орешина ике повестенда ике төрлө бира. Анка нидә балигъ булган, ө үзә һаман бала гына. Аны алдавы да бик жиңел һәм повесть барышында ул берничә мәртәбә ялгыша да. Бу бик аңлашыла, чөнки бүгенге мещанлык социаль мимикриянең бик күпшә киёмнөрөнө яки ура-патриотик фразеологиягә төренгән була. Ә Оксана тормышка шәктий өек карый һәм өбывательләрнең төрлө кыяфәтләрен яхшырак өера. Кыскасы, алар арасындагы аерма — характерлар тирөнлегендә, типларның психологияктан эшлөнү дөражөсендә.

Анка белән Оксананың сайлаган өегетләрө Павел белән Дмитрий образлары да өсөрлөрдө төрлөчә сурөтлөнә. Анка Павелны повесть бетөр алдыннан гына очрата һәм безгә алар арасындагы мөнөсәбәтнең киләчөгө мәгълүм түгел. Оксана, киресенчә, өсәр башында ук үзенең элекке сабакташы Дмитрийны — хөзөр ижәт эшенә тотынган яшә язучыны өрата. Бе-

ренче повестьтагы Павел өстөн генә, са-  
һәм схематик эшләнгән. Ә Дмитрий—бө-  
тенләй икенче. Һич курыкмыйча әйтергә  
мөмкин, бу образга язучының бөтен игъ-  
тибары тупланган. Бер-берсен яраткан ике  
йөрәкнең күңел хәрәкәтен язучы зур игъ-  
тибар белән күзәтә. Ул Оксананың кат-  
лаулы, яну-сөюләр белән тулы юлын, һәм  
бу юлның үз кульминацион ноктасына  
килүен күрсәтә: туй алдыннан гына Дмит-  
рий һәлак була, геологлар белән тайгада  
йөргәндә ул урман күленә бата.

Дмитрий повестьның буеннан-буена  
диарлек сурәтләнә һәм ул Павелга кара-  
ганда тулырак та, ачыграк та чыккан. Ә  
моның сере бик гади, чөнки Дмитрий  
образы язучының үзенә бик якын. Дмит-  
рийның язмышында күпмедер дәрәжәдә  
язучының үзенең дә өле төгәлләнмәгән  
ижад эволюциясе чагыла. «Тормыш ише-  
ген ничек ачарга?»—дип газпланып уй-  
лый Дмитрий һәм аның белән бергә  
язучы үзе дә уйлый. Дмитрий өле халык-  
ка килергә өлгөрмәгән. Аның өле йөрәге  
дәшми. Шуңа күрә Дмитрий пешеп жит-  
мәгән уңышсыз әйберләр яза. Аның ка-  
равы, Дмитрийның үлем алдыннан Окса-  
нага язган хаты бөтенләй аерылып тора:  
андагы фразалар үткен, тыгыз, алар тор-  
мыш белән тулы. Дмитрийның үлеме бе-  
лән Нонна Орешина, күрәсеп, элекке язучы  
үлдә һәм яңасы туды дип әйтергә те-  
ли. Ләкин әсәрдә язучының нияте тор-  
мышка ашмый—чөнки Дмитрийның соң-  
гы хаты безгә инде аның язучы буларак  
туганыгын күрсәткән иде.

Дмитрийның һәлак булуы—мәгнәсез  
очраклылык, ләкин бу очраклылыкта  
Н. Орешина фикеренчә шундый законча-  
лык бар: кеше «гомерен сагаймыйча һәм  
өрәмгә дә уздырмый яши ала һәм ул шу-  
лай яшәргә тиеш тә, ләкин моның өчен  
күп нәрсәне ник итеп булдыра алырға ки-  
рәк. Ул чагында иң авыр нәрсә дә һә-  
ләкәт белән төгәлләнми».

В. Воздвиженский үзенең мәкаләсендә  
өлегә юлларны күптән билгеле хакыйкать  
дип саный. Ярый, алай булса Чернышев-  
скийның: «Жәмгыятьнең әхлаки сәламәт-  
ләнүенә ярдәм иткәндә язучылар билге-  
ле нәрсәләргә кабатлаудан да курыкмаска  
тиешләр», дигән фикерен аның исенә  
тошерергә туры килә. Бөек революцион-  
демократның бу фикере өле бүген дә  
бик актуаль яңгырый.

Воздвиженский каршы төшкән бу якты  
сүзләрдә авторның принципиаль позиция-  
се ята. Ул позициядә батырлыкның гу-  
манитик асылы бик ачык күренә һәм  
язучыны нәкъ менә сәнгатьтәге батырлык  
идеясе кызыксындыра. Бу—күңелле факт.

Дерес, өле Нонна Орешина геройлары  
үз тормышларында бернинди батырлык  
та эшләмиләр, алар бары тик батырлык  
турында хыялланалар гына. Шуңа күрә  
аларның тормышында китап күп урынны  
элып тора. Ләкин үсә барган саен тормыш  
аларның капкаларына ныграк кага. Нәкъ  
менә капкаларына! Чөнки өле алар ро-  
манмик хыяллар һәм хисләр бүлмәсендә  
генә яшиләр. Зур дөнья, зур тормыш  
хәзергә өле аларның яныннан гына үтә.  
Гәрчә язучының «Зәңгәр кояшым» повес-  
те «Сарайлар салу булмасын, кешеләр  
яши торган гади йортлар салу гына бул-  
сын,—барыбер ул менә дигән эш бит!»  
дигән сүзләр белән тәмамланса да, бу  
теләк өле ижад практикасында раслан-  
мыйча, символик булып кына кала.

### III

Киләчәктә Нонна Орешина кайсы юл-  
дан китәр соң? Аның ижады нинди юнә-  
лештә үсәр?

Һәрбер гади әйбер бөек булмаса да,  
һәр бөеклек—гади, дигән сүз бар. Нон-  
на Орешина өчен бу сүзләр хәзерге чор-  
да юл күрсәткеч кебек. Ул үзе дә: «Кай-  
чагында бик калку, күзгә ташланайдай  
итеп язалар,—ди.—Коеп куйгандай ча-  
гыштырулар һәм образлар, образлар...  
Бер карасаң, бик әйбәт кебек (нәкъ инде  
Нонна Орешина китабындагыча—И. А.).  
Ләкин менә шул стиль белән «Корыч ни-  
чек чыныкты»ны язып карасаң—корыч  
түгел, ә никельләнгән калай гына килеп  
чыгачак». Әйе, безнең авторның юлы—  
ялган катлаулылыктан гадиликкә, тик тәж-  
рибәсез күзгә генә шаккатыра торган,  
артык тыгызланган образлы чаралардан  
чорның олы проблемаларын ачык һәм  
дерес гәүдәләндерүгә таба бара. Әгәр  
ул киләчәк ижадында төп игътибарны  
тормышта кешенең әһәмияте проблема-  
сына, Экзюпери әйткәнчә, «чорның иң  
зур проблемасына» юнәлтә алса, аның  
әсәрләре укучыда, һичшиксез, уңыш ка-  
заначаклар. Мин аның кыю һәм чигенми  
торган талантына ышанам.

ИЛДУС АХУНЖАНОВ.



# Нурмөхәммәт Хисамов

## ГАСЫРЛАР ТИРӘНЛЕГЕННӘН

**Б**орынгы әдәбиятны тирән һәм һәрьяклап өйрәнү хәзер барлык әдәбиятларда актуаль төс алды. Әдәбият тарихын, әдәби традицияләр үсешен шунсыз күз алдына китерергә мөмкин түгел. Борынгы әдәбиятның халык иҗаты белән бәйләнешен өйрәнү бу өлкәнең мөһим бер юнәлеше булып тора.

Әдәбиятыбызга тирән урнашкан күркәм традицияләргә, борынчылыкка ук кайтып, төгә чыганаclarында барлау һәм ачыклау соңгы елларда басылып чыккан хезмәтләрнең кыйммәтен тагын да күтәрә. Татар поэзиясендә традицион образлар һәм тасвир алымнары мәсьәләсе Хәтип Госман, Шакир Абиләев, Роберт Бикмөхәммәтов, Мәдинә Жәләлиева һәм башка галимнәрнең хезмәтләрендә яктыртыла.

Аерым образларның эволюциясен өйрәнә башласаң, син котылгысыз рәвештә иң борынгы әдәби язмаларга килеп чыгасың. Тәмам милли күренеш булып киткәнчә, андый образ үзгә болгар-татар фольклоры үзенчәлекләрен һәм гарәп яки фарсы поэзиясе традицияләрен берләштергән булып чыга.

Фарсы әдәбиятының борынгы төрки әдәбиятларга, шул җөмләдән татар әдәбиятына да, зур йогынты ясаганлыгы фәндә мәгълүм. Татар поэзиясенә күп гасырлык юлын билгеләгән күренекле язучыларны күздән кичереп чыкканда ук, тәсирнең гаять тирән һәм күпьяклы булуына инанырга мөмкин. Кайбер шигъри образлар поэзиябезгә турыдан-туры фарсы поэзиясе аша кереп, шагыйрьдән-шагыйрьгә эшкәртелә килә. Андый образ тора-бара милли шигърият күренешенә өйленә һәм, традицион образ буларак, совет поэзиясенә килеп керә, эшкәртелә-эшкәртелә яңа чорда яшәвен давам иттерә. Инде әдәбиятка бер килеп келгән образ төрле чорның каләм осталары тарафыннан камилләштерелә, үстерелә, яңа яклары белән ачыла. Андый образларның эволюциясендә нигезгә салынган шигъри мәгънә бик тотрыклы, даими булып чыга. Шушы тотрыклылык инде образны, нинди әдәбият үрнәгендә килеп керүенә карамастан, төп чыганагы халык иҗаты икәнне күрсәтә. Без биредә ике образның—таң җиле һәм күңел кошының гыйбрәтле эволюциясенә тукталырга уйлыйбыз.

### Таң җиле

Бу образ халык шигъриятендә һәм язма поэзиядә үзенең төрле нюанслары белән хәзер дә киң кулланыла. Аның шушы тотрыклылыгы, мәгънә даимлегә фольклордан ук килә һәм образны традицион итә. «Таң җиле» татар халкының сагынулы, сагышлы мөхәббәт җырларында күбрәк очрый. Шулай ук аның шатлыкны гәүдәләндереп килгән очраклары да аз түгел. Мәсәлән бер мисал:

Безнең каршыбызда тал да тирәк,  
Сандугачка сайрарга шул кирәк.  
Исә таң җиле, тибрәтә гөлне,  
Коттеңме мине!

(«Кайттым илем».)

Монда таң жиле образы кавышуның лирик фонын төсмерлөтөп килә. Шатлык кичерүче лирик геройга ул сагышлы үткәन्नәргә чигенеп алырга, тугрылык турында сорау куярга ярдәм итә.

Ләкин күпчелек жырларда таң жиле сагыш юлдашы булып, илче вазифасында йөри. Бер очракта сөеклесе истәлегенә тугры хатын-кыз таң жиленнән сәлам жиберсә, икенче очракта сөеклесе үзе сәлам көтә.

Әкрән искән жәйге таң жылләр  
Миннән сиңа сәлам әйтсеннәр,  
Киң далада яткан кабереңне  
Сыйпап алар үбеп китсеннәр.

(«Көтәм әле».)

«Жилфер-жилфер» жыры тулысынча жил образына нигезләннгән:

Жилфер-жилфер жил искәндә,  
Бөркән зәңгәр шәлеңне;  
Таң алдыннан искән жилгә  
Әйтеп жибер хәлеңне.

«Көтәм әле» жырындагы сурәтнең лирик бизәкләренә игътибар итегез: сәлам таң жиленең «жәйге»сәннән әйтеп жиберелә — жылы сәлам! Аның да «әкрән искән»сәннән. Димәк, сәлам жибарученең хәлен жил озаклап сөйләргә тиеш. «Киң далада яткан каберне» озаклап, жылытканчы сыйпарга тиеш. Тукай әйткәнчә, «зур, көчле, ...шагырь, әдип» булган халык образга ничаклы тирән мәгънә һәм эмоция салган! Образ бу камиллеккә үсә-үсә ирешкәндер дип уйларга кирәк. Моңа образның язма поэзиядәге эшкәртелешә дә тәэсир итми калмагандыр, билгеле.

«Таң жиле» образын язма поэзиядә беренче тапкыр Колгалинең «Кыйссалар Йосыф» поэмасында очратабыз.

Сәбах йили халикка зары кыйлдый,  
Фазли бергә халик аңа дәстүр бирди,  
Бәширдән уи көн шилә бер өн кәлди,  
Йосыф исән Ягкуб кәлтүрер имди.

Искәдисә халикка шөкер кыйлдый,  
Мәхзүнлекдән Ягкуб нәби хәррәм улдый,  
Әйдер: «Бәнем Йосыфым иси хәлди,  
Сәбах йили кәлтүрди», — дийүр имди.

— Акрын искел, сәбах йили, нә үтәрсән,  
Сән хакыйкәт Йосыфымдан ис дотарсән,  
Жәрәхәтем уңәрмага сән йитәрсән,  
Сән исали мән мөфәррих улдым имди.

Тәхкийкә белдем, мөждәчисән, саба йили,  
Йосыф иси икселмәз сән исали,  
Ани дөйдем, асудә булдым, бәли,  
Йосыф иси табармын, — дийүр имди.

Колгали образны бөтен нәфислегә белән ача. Сөекле улын югалту хәсрәтендә 70 ел гомерен кичергән ата өчен хуш, рәхәт беренче хәбәрне таң жиле (сәбах йили) алып килә. Ул атага кавышу якынлыгын искәртә. «Таң жиле» поэмادا ата-угыл арасында илчелек итә. Шушы хәл аңа гаять жылы лирик яңгыраш бирә. Художник образны өстәмә сәнгать чаралары ярдәмендә жанландыра. «Сәбах йили»нең риторик эндәш булып килүе образның эмоциональ көччә арттыра.

«Таң жиле» сүрөсүндө шигърияткө ничек килеп керүен тикшергәндә, халыкның эстетик фикерлөвөндөгө нечкөлөккө сокланмәскә мөмкин түгел. Халык таң жиленә шулай нәкъ менә алдан хәбәр бирүчә илчә вазифасын йөкләгән, ә башканы түгел. Монда жилнең, гомумән, житезлегә генә түгел (житезлектә жилгә чагыштырулар борынгы поэзиядә дә, халык шигъриятендә дә бик күп очрый), ә таң жиле булуы әһәмиятле. Югарыдагы мисалга әйләнеп кайтсаң, поэма каһарманнарыннан Ягкуб таң жиленең «акрын» исүен тели өле. Ягъни ләззәтлө мизгелне суза төшмәкчә.

Ни өчөн соң сәлам житкерүчә нәкъ менә таң жиле? Күз алдына китереп карыйк. Әле бар табигать, бар жан иясә йокыда. Жиһан тын. Ә сагышлы кеше иртә уяна. Аның беренчә күргән һәм тойган нәрсәсә — ул беленеп килгән яктылык һәм яфракларны кыштырдатып акрын искән жил. Сагыштан пошынып уянган кешенең кичерешләре таң күренеше белән бергә кушыла. Халык таң жиленең әнә шушы лирик хәсиятөн күптән тойган, димәк.

Колгали тарафыннан бер әйләнешкә кертелгәннән соң, бу образ борынгы поэзиянең буеннан-буена кызыл жеп булып сузыла. Без аны бер Хисам Кятибта гына очратмыйбыз. Чөнки аның «Жәмжәмә солтан» поэмасы (1370) — асылда сатирик өсәр. Котбинең «Хөсрәу вә Ширин» өсәрөндә (1342 ел) һәм Харәзминенң «Мәхәббәтнамә»-сәндә (1354 ел) таң жиле бер үк мәгънәви вазифаны башкара. һәр ике очракта таң жиле риторик эндәш эчендә килә һәм аңа хөкемдарга сәлам илтү йөкләнә.

Рәван бул, әй, сәхрәнең хуш нәсимми,  
Үтүнсүн шаһка мәдех тил уш нәдимми.

(Котби. «Хөсрәу вә Ширин»<sup>1</sup>.)

Сәләмем гөлгә илт, и таң нәсимми,  
Кем ирер ай колы, әхтәр нәдимми...

(Харәзми. «Мәхәббәтнамә»<sup>2</sup>.)

Дерес, бу мисалларда эпитетлар төрлө. Әмма образның асыл вазифасы үзгәрешсез кала.

Казан ханлыгы чоры шагыйрә Мөхәммәдъяр (XVI гасырның I яртысы) жил образын тизлеккә бәйлә чагыштыруда китерә. Мөхәммәдъяр образны үзенә кадәргә поэзиянең бөтен үсеше дәвамында баetylган вариантында куллана. Ягъни аңарда чагыштыру, тизлеккә гәүдәләндерү белән бергә, нәфислеккә дә үз эченә ала. Шәһ һарунынның аты шулай сурәтләнә:

Саба йили тики мошки Бораки...<sup>3</sup>

[Кара аты таң жиле кебек иде...]

Таң жиленең тизлеккә гәүдәләндергән бердәнбер очрагы бу. Поэзиядә бу образ хәбәрчә, илчә мәгънәсендә беркетелеп калган. XIX йөз шагыйрә Кандалыйда, мәсәлән, ул болай:

Саба йиле, исәр булсаң  
Парау атлыйг нәфис жайга,  
Сәләмемне тикерәйсән  
Сәхибҗамал абыстайга!

(«Сәхибҗамал».)

Нигездә традицион образлар белән эш иткән Дәрдемәндтә дә ул гәрәпчә аталышында алына: саба жиле.

Әгәр барсаң, саба жил, безнең илгә,  
Сәләмнәр әйт, сәлам ул нечкә билгә!

(«Әгәр барсаң, саба жил...»)

<sup>1</sup> Котби. Хөсрәу вә Ширин. Казан университеты нәшрияты. 1969. 22 бит.

<sup>2</sup> Борынгы татар әдәбияты. Казан. 1963. 200 бит.

<sup>3</sup> Мөхәммәдъяр. Төхфәи мәрдән. Нуры содур. Казан. 1966. 28 бит.

Шул ук вакытта бу — образның татар поэзиясендә «саба жиле» рәвешендә йөрүенә соңгы мисал да. XX йөз башыннан образның язма поэзиядә һәм халык шигъриятендә ике төрлө тәгъбир ителүе шушында туктый, бары таң жиле кала. Дәрдемәнднең үзендә үк икенче урында бөтенләй яңача «таңгы жил» тәгъбире кулланыла.

**Төгәрәп, аунап**

**Буй үскән**

**Туган илем, исән бул!**

**Чәч кузгатып,**

**Жай искән**

**Таңгы жилем, исән бул!**

(«Видагъ».)

Шунысы характерлы: «саба жиле», «таң жиле» образы Колгалидән башлап Кандалыйга, Дәрдемәндкәчә нигездә риторик эндәш рәвешендә кулланыла. һәм бу, мөгаен, татар поэзиясендә табигать күренешенә жанландырып эндәшүнең иң борынгы үрнәгедер.

Таң жиле образы татар совет поэзиясендә аеруча Бөек Ватан сугышы чорында жанланып китте. Муса Җәлил, Фатих Кәрим һәм башка күренекле шагыйрьләрдә ниң урын алган фольклоризм күренешенең бер чагылышы ул.

## Күңел кошы

Турыдан-туры фарсы поэзиясеннән килеп керткән, ләкин татар поэзиясе тарафыннан бөтенләй үз итеп кабул кылынган күңел кошы образының да эволюциясе шактый кызыклы.

«Кыйссалар Иосыф» поэмасында шагыйрьнең аеруча теләктәшлек һәм мәхәббәт белән иҗат иткән геройларыннан Ягкубның үлеме болай тасвирлана:

**Шәриф тәңдин аерылдый гәзиз җани,**

**Коша биңзәб оҗмах таба очар имди.**

Бу мисалда фарсылардагы халык ышануының ислам тәгълиматы белән аралашуы чагыла. Кошка тиңләү әле тулы образ көченә ирешеп җитмәгән. Чөнки фарсыларда «җан тотемистик карашлар тәэсирендә гадәттә матди тереклек иясә, башлыча кош сыйфатында күз алдына китерелгән»<sup>1</sup>. Мондый ышану борын-борыннан фарсылар белән тыгыз мөнәсәбәттә яшәгән төрки халыкларга да, шул җөмләдән болгар-татар халкына да үтеп керткән. Сәнгать һәм тарих белгечләре татар халкының декоратив, чигү сәнгәтендә аның чагылуын күрсәтеп узалар<sup>2</sup>. Колгалидәге мисалда шушы ышану турыдан-туры күчәрәп алынган, «тән» һәм «җан» сүзләренә кадерләү эпитеты өстәлү генә аны эмоциональ итеп образлылыкка якынайткан. Шулай да монның татар поэзиясендә сәнгать әйләнешенә кертәп җиңелрәк әһәмиятле әле.

«Җан кошы»на тулы образ көчен Колгалидән соң килгән Идел буе төрки шагыйрьләре бирә. Хисам Кятибнең «Җөмҗөмә солтан»ында Гайсә Җөмҗөмәнең баш сөягендә мондый язуну укый:

**Ким сән, и баш, монча йүрүб, монча йат!**

**Йәнә сәндин монча ишләп кичисәр,**

**Суңра җаниң куши сәндин учисәр!<sup>3</sup>**

Җөмҗөмәгә икенче кат килсә үлем шулай алдан хәбәр итеп куела. һәр ике мисалда җан кешенең үлеменә бәйле рәвештә кош сурәтендә телгә алына. Әле монда тәгъбир үзенең беренче чыганагынан бик ерак китмәгән, һәр ике очрак та дини мотив белән сугарылган.

<sup>1</sup> И. С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии. 1956. 59 бит.

<sup>2</sup> Кара: Ф. Х. Валеев. Орнамент казанских татар. Казан. 1969 ел. 95 бит.

<sup>3</sup> Татар әдәбияты тарихына материаллар. «Җөмҗөмә солтан.» Төзүчесе һәм фәнни редакторы проф. Х. Госман. Казан. 1970. 35 бит.

«Жан кошы» тулы образ куэтендә һәм саф дөньяви яшәешкә бәйле мәғнәдә беренче тапкыр Котбидә очратабыз.

Бу күңелемнең куши ким табти хуш баг,  
Кәрәк былбыл укуб орсун, кәрәк заг.

Иәнә күңлүм сүз ара кыйлдый аваз,  
Ким, әй, былбыл, ачылды гөл кәлиб йаз!

Монда инде «жан кошы» «күңелем кошы» булып китә. Ләкин шагыйрь тыйнаклык йөзәннән дә, башка сәбәп белән дә үз күңелен «былбыл» яисә «зәндывач» дип кон-кретлаштырмый. Былбылны ул янә тиңләү өчен критерий итеп резервата калдыра. «Күңел кошы» ижәт жимешенең эстетик кыйммәтенә нык ышанган хәлдә аны курык-мыйча «былбыллар» һәм «каргалар» (заг) төкемөнә куя. Котбинең традицион образга керткән принципиаль яңалыгы шунда, ул тотемистик һәм дини-мистик мәғнәдәгә тагъбирне шагыйрь һәм ижәт даирәсенә алып керә. Образның поэзиядәгә бу эволю-циясә, бәлкәм, фарсы поэзиясендәгә әверелеш белән янәшә баргандыр. Мәсьәләнәң бу ягы аерым ачыклауны сорый.

Мөхәммәдъярда бу образны төрле конструкциядә һәм төрле мәғнәдә очрата-быз. Бер очракта образ «гакыл кошы» булып килсә, икенче очракта «жан кошы» рәвешендә кулланыла. Бу инде образның бары сәнгать чарасына әверелеп, үзенең жисмани мәғнәсенә хас рәвештә, кош сыман ирекле төс алуын күрсәтә. Поэзиядә ул «гакыл кошы» буларак беренче тапкыр кулланыла.

Мән ирермән бу шәһәрдә бер фәкыйрь,  
Ил күзендә гәҗиз вә хур, вә хәкыйрь.

Мәңә тикмәс кем гөстахлык кыйлмага —  
Олуглар риштәсигә катылмага.

Йорермән бу сәбәбдин халем белеп,  
Юк исә гахъялым кошы бәс кыйлып.

Кыйлмас ирсә телеңә әндәр төкем,  
Яхшыракдыр булмакы соммен-бөкем<sup>2</sup>.

Бу өзеңкә шагыйрьнең бик катлаулы, драматик халәте күз алдына килә. Шагыйрь жәмгыятьтәгә «бу дөньяның көчлеләре» файдалана торган зиннәтләрдән мәхрүм. Ул ижтимагый баскычларның демократиягә якынагында торып ижәт итә. Мондый хәлдә беренчелек өчен көрәш, югарырак дәрәжәдәгеләр белән тартышу, көнләшү үзенең килешмәвен һәм моның мөмкин дә түгеллеген ул яхшы төшенә. Бу исә аның шигъри вәжданын карьера исәпләреннән, кемнәргәдер ярага тырышудан азат итә. Хәлбуки, мондый четрекле шартларда ул үзенең һәр шигъри сүзен үлчәп сөйләргә тиеш. Әгәр инде вәждан кушканны сөйләргә мөмкинлек юк икән, ул чакта чукрак һәм телсез булу артык, димәкчә шагыйрь. Шул рәвешчә, гахыл кошы Мөхәммәдъярда вак исәпләрдән өстен булган ижәт ихтиярын гәүдәләндерә.

Икенче бер урында шагыйрь образны «жан кошы» тезмәсендә куллана.

Жан кошыйга мескен адәмдер кафәс,  
Гаклыңа киягел, фәкыйрь, сән бер нәфәс.

Бу өзеңкә кешенең гали рухи ихтияжлары аның вак матди мәнфәгатьләренә кар-шы куела. Кешенең (шагыйрь барыннан элек ижәт кәшесен, үзен күздә тотып) рухияте («жан кошы») хәрәкәткә, биенкә омтыла, ә аның нәфсе шушы омтылышка тышсу

<sup>1</sup> Котби. Телгә алынган чыганак. 30 бит.

<sup>2</sup> Мөхәммәдъяр. Телгә алынган басма. 26 бит.

булып төшә; ваемсыз кеше жанны, ягъни югары рухи ихтияжларны читлектә асрый, шулай итеп, аны тормыш кәрваныннан аерып калдыра.

Шагыйрь «жаң кошы»на ярдәмгә «гакыл»ны чакыра. Шулай итеп, гакыл кешенең югары рухи омтылышларына юл ачучы итеп бирелә.

Образны үстерүдә Мөхәммәдъяр алып килгән принципиаль яңалык аны антитеза дөнъясына алып керүдән гыйбарәт. Образ гакылны — дуамаллыкка (телгә акыл хөкеме), югары омтылышларны түбән мәнфәгатьләргә каршы кую чарасы булып китә. Шагыйрь, болгар-татар поэзиясендә беренче тапкыр буларак, кош һәм читлек идеясен алып килә.

Менә XX йөз башы поэзиясенә Тукай килеп, бу образның гасырлар буенча тупланган нюансларын бергә жыеп ала һәм гаять мәгънәле, төмәмланган метафорик образ тудыра.

**Очы дөнъя читлегеннән тарсынып күңлем кошы,  
Шат яратса да жиһанга ят яраткан раббысы.**

(«Өзелгән өмит».)

Тукай шигырендә образның конструкциясе Котбидөгечә (күңелем кошы) алына. Кешенең жан өчен читлек булуы идеясен Мөхәммәдъярда күрдек, ә аның «очып» китүен Колгалидә һәм Хисам Кятибта очраткан идек. Монда аларның барысы да бар. Ләкин катлаулырак, югарырак катнашмада.

Беренчедән, халык шагыйре образны жан турындагы дини-тотемистик инанудан азат итеп, аны кешенең реаль яшәешенә бәйлә югары рухи даирәгә күчәргән. Ул аны кеше тәне читлегеннән түгел, «дөнъя читлегеннән» очырта. Икенчедән, монда тоткын жанның азатлык идеалы чагыла. Ләкин трагик рәвештә. Ул үзенә жирдә урын тапмый.

Күз алдына жанлы күренеш булып ике гигантның конфликты килеп баса: дөнъя һәм шагыйрь күңеле. Ул күңел нинди зур! Дөнъя аңа читлек кенә.

Образның метафорик көче шунда ки, шагыйрь өле жисмани яши, ләкин рухи яктан инде үз чорының кысан иҗтимагый шартларыннан ятсынып читләшкән. Шулай итеп, татар поэзиясенә күп гасырлык үсеш дәвамында төрләнделгән образ яңа тарихи шартларда принципиаль яңа сәнгать куәтенә ирешә. Ул капитализм чорының гаять зур каршылыгын, шөхес һәм жәмгыять, шагыйрь һәм жәмгыять каршылыгының фажиғале чишелешен гәүдәләндерә. М. Горький Тукай шигырендә чагылган трагик мотивны, гомумән, художниклар язмышына хас фажиға итеп аңлаган (С. Н. Сергеев-Ценскийга хат)<sup>1</sup>.

«Күңел кошы» образы татар совет поэзиясендә яңа мәгънә, яңа эчтөлек алып яшәвендә давам итә. «Борынгы татар әдәбияты» дигән хезмәттә аның авторларынан берсе Ш. Абилов образның совет поэзиясендә кулланылуына бик матур мисаллар китерә.

<sup>1</sup> Кара: М. Горький. Собрание сочинений. Москва. 1955 ел. 30 том. 30 бит.





## УЛ-ХАЛЫК КҮҢЕЛЕНДӘ

ӘХМӘТ ФӘЙЗИНЕҢ ТУУЫНА 70 ЕЛ

Тукай премиясе лауреаты, шагыйрь Әхмәт Фәйзи «Тукай» романының беренче китабына эпиграф итеп бөек шагыйребезнең мәғлүм шигырь юлларын китерә:

Азмы кәккәннә вә суккәннә күтәрдем мин ятим!  
Азрак үстөрдә сыйпап тик маңгаемнан милләтем.

Ә. Фәйзиниң үзе турында сүз алып барганда милләт, халык төшенчәләре белән бергә беренче чиратта Бөек Октябрь революциясен телгә алабыз. Әдип 1915 елда ук яза башласа да, аның икаты тулысынча Октябрь революциясеннән соң гына чәчәк атты.

Әхмәт Фәйзи 1903 елның 11 мартында Уфада итекче семьясында дөньяга килә. Аның әтисе үз заманы өчен укымышлы кеше була. Китаплар сатып ала, ененә газета-журналлар алдыра, К. Насыри, Г. Тукай, Н. Думани өсәрләре белән Ә. Фәйзиниң бала чактан ук танышканы билгеле.

Башта Ә. Фәйзи мәдрәсәдә белем ала. Аңары Уфадагы рус-татар мәктәбендә укый. Соңрак Оренбургка килеп Көнчыгыш институтына керә. Ләкин 1921 елдагы ачлык аны укуын ташларга мәжбүр итә. Ә. Фәйзи Төркмәнстан якларына килеп чыга. Монда ул балалар укыта, Көнбатыш һәм Көнчыгыш классикаларынан татарчага шигырьләр тәрҗемә итә.

1924 елдан Ә. Фәйзи — Донбасста. Татар һәм башкорт шахтерлары белемле, киң карашлы, энергияле егетне тиз арада үз итеп, яратып өлгөрәләр. Култура-агарту эшләре алып барганда аңа төрпечә ярдәм итәргә тырышалар. Ә. Фәйзиниң сәләтле яшь көчләрен: җырчыларны, буючеләрне, башлап язучыларны бергә туплап, «Теадус» («Театр дуслары») дигән труппа оештыруы да донбасслылар тарафыннан хуплап каршы алына.

Ә. Фәйзи Донбасста Г. Кутуй белән очраша һәм алар тиз арада дуслашып китәләр.

1929 елда Ә. Фәйзи Казанга килә. Монда Г. Кутуй аны Н. Такташ белән таныштыра. Әкрәнләр Казанда көчле иҗат коллективы оеша. Н. Такташ, М. Жәлил, Г. Кутуй, Х. Туфаннарның һәр кайсы шул чорда ук инде әдәбиятта үз юлын, үз урынын таба. Алар белән тыгыз мөнәсәбәттә яшәгән һәм алар белән бергә иҗат иткән Ә. Фәйзи шигырь сөючеләр арасында көчкәнә күләмле фәлсәфи-лирик шигырьләре белән популярлаша.

Зур таш багананың төбөнә  
Яшь гөл чыккан шытып,  
Сыгылып тора яшь гөл, багананы  
Җилкәсендә тотып.

\* \* \* \* \*

Яшь гөл никчәк авыр багананы  
Күтәрсен ди, тиле!  
Әмма никтер шушы әкияткә  
Ышанасы килде.

(«Яшьлек».)

1927 елда чыккан «Кызыл жырчы» исемле беренче җыентыгы белән Ә. Фәйзи эзләнүчән шагыйрь буларак ачылса, 1933 елда иҗат ителгән «Флейталар» поэмасы белән ул фикер, хис бердәмлегенә омтылучы үзенчәлекле талант буларак таныла. Бу поэманың шигъри тукумасы яшьлек кайнарлыгы, романтик күтәренкелек белән сугарылган:

Көрәш юлы көйсез... кытыршы...  
Эстафета ерак...  
Без егылсак, яшьлек егылмас,  
Яшьлек илне урар; —

кебек строфалар төшкил итә.

Боек Ватан сугышына Ә. Фәйзи хәрби корреспондент буларак катнаша. Бу елларда аның әсәрләрендә совет кешеләренән рухи ныклыгы, батырлыгы гәүдәләнә.

Сугыштан соң Ә. Фәйзиниң иҗаты тагын да активлаша төште. Ул бер үк вакытта төрле жанрларда эшләде һәм, прозада булсын, драматургиядә, публицистика өлкәсендә булсын, үзен гәҗәеп сәләтле әдип итеп күрсәтте. «Тукай», «Пугачев Казанда» шикелле зур драматик вакыйгаларга, тирән конфликтларга корылган әсәрләренә театрларда зур уңыш казануы әнә шул хакта сөйли.

Сәхнәне, театры яхшы белүе соңрак Ә. Фәйзине опера театрына алып килде. Ул композитор Н. Жиганов белән берлектә «Качкын», Фәрит Яруллин белән берлектә «Шүрәле» операларын иҗат итте. Бу әсәрләрне Советлар Союзында гына түгел, башка бик күп чит илләрдә дә тамашачылар җылы каршыладылар.

Ә. Фәйзи тарафыннан иҗат ителгән пьесалар, либреттолар дистәдән артык. Шулар арасында аеруча уңышлылары «Муса», «Тукай», «Кисекбаш», «Акчарлаклар», «Паркиж-Версаль», «Канлы яхшәмбе», «Матурлык доньясында», «Рәүфә».

Драматургия өлкәсендәге уңышлары өчен Ә. Фәйзигә РСФСРның һәм ТАССРның атказанган сәнгать эшлеклесе дигән исем бирелде.

Ә. Фәйзи — күп еллар бие Тукай турында төрле истәлекләр, архив материаллар туплаган әдип. Бу материаллар нигезендә ул халык шагыйренең яхты образын ярыйсы ук туплы чагылдырган киң полотиолы әсәр язды. Кызганычча каршы, «Тукай» романының икенче китабы төмамланмыйча калды: Ә. Фәйзи 1958 елның 11 августында вафат булды.

Шагыйрь С. Хәким моннан сизгез-тугыз еллар элек болай дип язган иде: «Әхмәт Фәйзи үлгәннән соң мине бер нәрсә гәҗәлкә калдырды. Аның артыннан үк җыр туды. Моңа хәтле бер дә ишетелмәгән яңа җыр. Халык шагыйрьнең 1933 елда язган «Умырзая»сын китаплары арасынан эзләп тапты да үзе койгә салды, җырыны бөтен ил буйлап таратты. Бу халыкның Әхмәт Фәйзи җырларын үз күңеленә күчерүе, ятлавы, мәңгеләштерүе иде. Ул — халык арасында, халыкта».

Әйе, Әхмәт Фәйзи — бүген дә халык арасында, халык күңелендә.



## СССР ЯЗУЧЫЛАР СОЮЗЫНДА

СССР язучылар союзы, илебездә чыга торган әдәби журналларның баш редакторларын җыеп, Мәскәүдә зур киңәшмә үткәрдә.

Киңәшмә КПСС Үзәк Комитетының «Әдәбият-сәнгать тәнкыйте турында»гы карары чыгуга бер ел тулуга һәм әдәби журналларда тәнкыйть жанрының үсүенә багышланган иде.

Киңәшмәдә СССР язучылар союзы идарәсенң беренче секретаре Г. Марков доклад сөйләде, аннары фикер алышулар булды. Әдәбиятчыларның үзәк йортында илебездә чыга торган әдәби журналлардан күргәзмә оештырылды. Редакторлар өчен илебездә экономикасы турында лекцияләр сөйләнде, яңа фильмнар күрсәтелде, киңәшмәдәгеләр күренекле совет язучысы А. Фадеевкә һайкәл ачуда катнаштылар.

Бу киңәшмәдә безнең республикадан «Казан утлары» журналының баш редакторы Гариф Ахунов катнашты.

## РСФСР ЯЗУЧЫЛАР СОЮЗЫ СЕКРЕТАРИАТЫ

РСФСР язучылар союзы секретариатының киңәштелгән утырышы булды. РСФСРда чыгын килә торган әдәби журналларда яңа бишьеллык сәхифәләре һәм хезмәт кешесе образы мәсьәләләре каралды.

Баш редакторлар М. Алексеев («Москва» журналы), Н. Шундик («Волга»), С. Викулов («Наш современник»), Г. Ахунов («Казан утлары»), Р. Низамов («Агыйдел») һәм баш редактор урынбасары, А. Смердов («Сибирские огни») үз журналларының эше турында белдерү ясадылар.

## КОЛХОЗЧЫЛАРДАН АЧЫК ХАТ

Питрәч районының Муллаһур Вахитов исемендәге колхоз членынары Татарстан әдәбият һәм сәнгать эшлеклеләренә ачык хат белән мөрәҗҗәгать иткәннәр иде. (Ачык хат «Социалистик Татарстан» газетасының 1973 ел, 21 июль санында басылып чыкты.)

Бер төркем язучылар, сәнгать осталары шушы хат унае белән Шәле авылына бардылар.

Колхозчылар кунакларны культура йортында кабул иттеләр. Колхоз председателе Ф. Сафин хуҗалар исеменнән иҗат кешеләрен котлады. Татарстан язучылар союзы

идарәсе председателе З. Нури колхозчылар язган хатның барлык язучыларда, сәнгать эшлеклеләрендә зур рухлану тудыруы турында сөйләде.

Аннары ул вахитовлыларга язучылар автографлар язган китапларны бүлөк итте.

Хезмәт кешеләре турындагы иң яхшы әдәбият әсәрләренә конкурстка йомгак ясау өчен жюри составына язучылардан А. Раших белән Р. Харисов, колхозчылардан биш кеше тәкдир ителде.

Н. Даули, М. Фәйзуллина, Р. Гәрәй, Г. Рахим, Ф. Гыйззәтуллина колхозчыларны яңа шигырьләре белән таныштырды, Г. Ахунов «Казан утлары» журналында басыла торган әсәрләр турында сөйләде, Ш. Рәкыйпов, Р. Хисмәтуллин хикәя-нәсерләрен укыдылар. М. Жәлил сәелесе Хәдичә Жәлилова Шәле кешеләренә Оренбург хезмәт ияләреннән салам тапшырды. Сәнгать осталарынан Р. Ибраһимов, Ф. Садыйков, Г. Жәмлиханов концерт номерлары белән чыкты.

Язучылар М. Вахитов исемендәге колхоз членынарына түбәндәге җавап хатын тапшырдылар.

*Кадрларе дуслар! Муллаһур Вахитов исемендәге колхоз хезмәт ияләре!*

Әдәбият һәм сәнгать эшлеклеләренә язган ачык хатыгыз белән танышканда без, Татарстан язучылары, тирән бер дулкынлану хисе күчәрдәк.

Әйе, без гаять матур чорда яшибез. Безнең һәркайсыбыз туган илебездә, туган республикабызның казанышлары, алар алдында торган якты һәм бөек идеаллар белән горулана. Барлык халыкларны моңа кадәр тиңе булмаган тату һәм матур семьяга берләштергән гүзәл Ватаныбызның бер республикасы — туган җиребез Татарстанга гына күз салыйк.

Туган илебездә көчле йөк автомашиналары эшләп чыгаручы иң зур завод булгач КамАЗны салуда алтмыш милләт өлкәләре булган ватандашларыбыз катнаша. Нефтьчеләребез, химикларыбыз, машиналар һәм приборлар төзүчеләребез, гомумән, завод-фабрикаларда, фәнни лабораторияләрдә һәм кеше эшчәнлегенә башка тармакларында хезмәт итүче якташларыбызның фидакәрлеген кайларда гына белмибез, дә, кайларда гына мактап сөйләшмиләр.

Ә сезнең, безгә ачык хат белән мөрәҗҗәгать иткән игенчеләребез һәм терлекчеләребез, авылларда яшәүче дусларыбыз, бүгенге көнгәз аеруча җаваплы, хезмәтегез аеруча мактаулы.

Сезнең максатыгыз — ил табынына мул ирлык, мул сый кую. Шушы максатыгызга ирешү өчен фидакарьларча тырышлыгыгыз безнең күңелләрдә сезгә карата тирән ихтирам һәм мәхәббәт хисләре уята.

Сезнең киеренке һәм иҗади хезмәт рухыгыз партиябезнең XXIV съезды карарларын тормышка ашыру өчен, дәртләнеп һәм җиңк сызганып эшләргә әзер булуыгыз турында сөйли.

Каберле дуслар, якташларыбызның күп милләтле Ватаныбыз халыклары белән уртактәлек, уртактә максатка омытылып хезмәт итүләре нәтижәсендә яңа, моңа кадәр әле тарихта күрелмәгән иң гүзәл, иң камил җәмгыятьнең — коммунизмның материал нигезе корыла. Шушы ук хезмәт процессында кешеләр арасында яңа матур мөнәсәбәتلәр, замандашларыбызның холык-фигыльләрендә яңа күркәм сыйфатлар барлыкка килә. Бу яңа матурлыкны, бары тик безнең көңнәрдә генә туарга мөмкин булган бу кешелеклекне талантлы әсәрләрдә сурәтләү безнең иңге бурычыбыз.

Хезмәт кешеләре белән, колхоз һәм совхоз кырларында, фермаларда эшләүче якташларыбыз белән тыгыз элемтәдә торып иҗат итү — әдипләребезнең язучу практикасында төп алым. Узган юбилей елы йомгакларына гына күз төшерик. Узучылар белән барысы 1741 очрашу үткәрелде. Шунның 814 е авыл җирләрендә. Язучыларыбыз һәм тугандаш республикалардан килгән кунакларыбыз утызга якын районда очрашулар һәм әдәби кичәләр үткәрделәр. Бу чараларның барысы да заманыбызның — хезмәт кешесенәгә эше белән, аның үзе, уй-тойгылары, омытышлары, гомумән, рухи дөньясы белән якыннарак танышуга ярдәм итә.

Шуның өчен дә без, Татарстан язучылары, сезнең Питрәч районы М. Вахитов исемендәге колхоз членнарының, Татарстан әдәбият һәм сәнгать эшлеклеләренә язган хатыгыздагы тәкдирләргә җавап итеп кушылабыз. Татарстан язучылары киләчәктә сезнең белән тагын да якыннарак, тагын да нәтижеләнерәк итеп аралашырлар, аларның яңа әсәрләрендә бүгенге авыл хуҗалыгы хезмәт иясе образы тагын да ачыграк чагылыр. Шу ул вакытта без, сезнең арада, әсәрләребезне яратып укучылар арасында татар совет әдәбиятын киң рәвештә пропагандалаучы китап сөючеләр тәрбияләнер дип ышанабыз.

Без авыл кешеләре турында язылган әсәрләргә конкурслар үткәргәзгән теләвегезне аеруча хуплап каршы алабыз.

Без, сезнең белән кулга-кул тотынып, илебиз матурлыгы өчен хезмәт итәргә әзербез, дуслар!

Хатыгыз өчен рәхмәт! Фидакарь хезмәтегездә уңышлар телебиз.

Татарстан язучылары.

## ӘДӘБИ ЕЛ ЙОМГАКЛАРЫ

Татарстан язучыларының әдәби ел йомгакларына багышланган гомуми җыелышы ике көн барды. Анда 1972 ел проза әсәр-

ләре буенча тәнкыйтьче Ф. Миннуллин, поэзия буенча филология фәннәре кандидаты Т. Галиуллин, драматургия турында филология фәннәре кандидаты А. Әхмәдуллин, тәнкыйть һәм әдәбият белеме буенча филология фәннәре кандидаты Н. Юзиев, очерклар буенча тарих фәннәре кандидаты Ф. Әгъзамов, балалар әдәбияты турында шагыйрь Р. Мингалимов, Татарстанда яшәүче рус язучыларының ижаты турында филология фәннәре кандидаты Л. Юдеевич доклад ясады. (Докладлар журналың алдагы саннарында укучыларга тәкдир ителәчәк.) Докладлар буенча фикер алышуга С. Хәким, Х. Вахит, Ш. Рәкыйпов, Ж. Тәргәмамов, М. Елизарова, әдәбият сөюче Х. Алмаева, Магариф министрлыгы вәкиле М. Хәсәнова, Х. Сарьян, Ф. Хөснә, Г. Рәхим, Татарстан киностудиясе вәкиле Р. Копосов, тел, әдәбият һәм тарих институты хезмәткәре И. Бәширова, «Казан утлары» журналының баш редакторы Г. Ахунов, «Ялкын» журналының баш редакторы Р. Хафизова, Х. Туфан, Р. Гатауллин, М. Маликова, Г. Минский, С. Ибраһимова, Татарстан язучылар союзы идарәсенә җаваплы секретаре Р. Харисов, филология фәннәре кандидаты Ф. Ибраһимова, РСФСР язучылар союзы идарәсе вәкиле Я. Мостафин, Татарстан язучылар союзы идарәсе председателе З. Нури катнашты. Чыгып сөйләшүчеләр аерым әсәрләр, бүгенге татар әдәбияты күтәргән проблемалар турында фикерләре белән уртакташтылар, алда торган бурычлар турында әйттеләр. Соңыннан КПСС өлкә комитетының культура бүлеге мөдире М. Мусин зур һәм кызыклы речә белән чыкты.

## ЯЗУЧЫЛАРГА БҮЛӘКЛӘР

Татарстан АССР Верховный Советы Президиумы Указы нигезендә балалар язучысы Әминә Бикчәнтөевага 60 яшь тулу уңае белән Почет грамотасы тапшырылды.

\*\*\*

Совет һәм Чехословакия халыклары арасында дуслык һәм хезмәттәшлекне ныгыту буенча актив эшләве өчен шагыйрь Мөхәммәт Садрины СССРның чит илләр белән дуслык һәм культура элемтәләре союзы советы Грамота белән бүләкләде. Грамотаны Совет-Чехословакия дуслыгы җәмгыяте Казан бүлеге председателе, РСФСРның һәм ТАССРның халык артисткасы Мөһирә Булатова тапшырды.

## ЛАУРЕАТЛАРГА — ДИПЛОМАР

Муса Җәлил исемендәге республика комсомол премиясе 1972 елда В. И. Ленин исемендәге культура сараеның татар халык хорына һәм «Кеше» ораториясе өчен шагыйрь Р. Харисов белән композитор М. Яруллинга бирелүен журналыбызда инде хәбәр иткән идек.

Шушы көннәрдә Казан Актерлар йортында лауреатларга дипломиар тапшыру тантанасы булды. Тантанага катнашучылар өчен Култура сараеның житмеш кешелек татар халык хоры һәм сәнгать осталары зур концерт бирде.

## ТАТАР ДРАМАТУРГЫ ӘСӘРЕ МӘСКӘУ СӘХНӘСЕНДӘ

Мәскәүнен М. Н. Ермолова исемендәге театры татар драматургы Диас Вәлиевнең «Сина тормышы бүлөк итәм» исемле пьесасын тамашачыларга күрсәттә. Спектакльдә илебездә барган зур төзешләрнен берсе, төзүчеләрнен батыр хезмәте тасвирлана.

Спектакльне сәхнәгә театрың баш режиссеры, РСФСРның халык артисты В. Андреев куйган.

## ЯНА СПЕКТАКЛЬ

Г. Камал исемендәге татар дәүләт академия театры бөек рус драматургы А. Островскийның «Агай-эне ак мык» исемле әсәрен сәхнәләштерде. Спектакльнен режиссеры — Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, Габдулла Тукай премиясе лауреаты М. Салимжанов. Төп рольләрдә Ф. Халитов, М. Миндәбаева, Ә. Шакиров, Ф. Әхтәмова һ. б. лар уйный.

## ЯНА ПРОГРАММА

Татар дәүләт жыр һәм бию ансамбле «Идел бәйрәме» дигән яна тематик программа әзерләде. Анда татар халкының милли бәйрәме — сабан туге күренешләре тасвирлана. Биоләрне балетмейстер Арслан Ваһапов куйган, хормейстерлар — Лима Кустабәева белән Венера Гәрәева.

Музыкаль оформленниесен Татарстанның халык артисты, Г. Тукай премиясе лауреаты Заһид Хәбибуллин белән яшь композитор Рәшит Мостафин эшләгән, жыр текстларын М. Садри язган.

## ХАЛЫК ТЕАТРЛАРЫ ӨЧЕН

Бөтен Россия театр жәмгыяте каршында эшлән килә торган халык театрлары режиссерлары өчен ижат лабораториясенен чыраттагы утырышы Казанда үткәрелде.

Халык театрлары режиссерлары алда торган бурычлар турында сөйләштеләр, эш тәҗрибәләре белән уртаклаштылар, республика театрларында куела торган яна спектакльләр белән таныштылар.

## РСФСР КОМПОЗИТОРЛАРЫ СОЮЗЫНДА

Мәскәүдә РСФСР композиторлары союзы ыдарәсенен чыраттагы пленумында башкорт дәүләт хор капелласы татар композиторлары Ж. Фәйзи, М. Яруллин, Ә. Баки-

ровның хор өчен язылган әсәрләрен башкарды. Татарстан жырчылары В. Шәрипов һәм Э. Жәләлетдинов башкала музыка жәмәгәтьчелеген татар композиторларының сонгы елларда ижат ителгән романслары белән таныштырдылар.

Пленум эшендә татар композиторларынан Н. Жиганов, А. Монасыпов, М. Яруллин, Х. Вәлиуллин, музыка белгечләре З. Хәйруллина, М. Нигъмәтжанов һәм З. Сәйдәшева катнашты.

## ФАТЫЙМА ИЛЬСКАЯГА 70 ЯШЬ

Республикабыз жәмәгәтьчелеге татар театрына нигез салучыларның берсе, күренекле сәхнә остасы, РСФСРның һәм Татарстанның халык артисткасы Фатыйма Ильскаяга 70 яшь, ижади эшчәнлегенә 55 ел тулуны кин итеп билгеләп үтте.

Шул унай белән Г. Камал исемендәге татар дәүләт академия театры бинасында тантаналы киңә булды. Татарстан Министрлар Советы Председателе урынбасары М. Хәсәнов КПССтың Татарстан өлкә комитеты, ТАССР Министрлар Советы, Республика Верховный Советы Президиумы исеменнән, И. Хәбибуллина Казан шәһәр Советы исеменнән юбиларны котладылар.

Филология фәннәре кандидаты, театр белгече Б. Гыйззәт артистканың торышы һәм ижат эшчәнлегенә турында доклад сөйләде. Докладтан соң республика театрлары, ижат союзлары, «Спартак» аяк киemenәре комбинаты, Х. Ямашев исемендәге механикомбинат эшчеләре, инженер-техник хезмәткәрләре, «Кожгалантерея» фабрикасы коллективы, Арча районы «Үрнәк» колхозы членнары, Арча районы култура йорты, Алма-Ата шәһәре тамашачылары, Казан шәһәренен 35 иче мәктәп укучылары һәм пионерлары һ. б. бик күп оешмалар, учреждениеләр исеменнән Фатыйма Ильскаяга котлау адреслары тапшырылды. Язучы Н. Исәнбәт артистка турындагы истәлекләрен сөйләде. Гарәп язучысы, «Фатыйма Сабри» әсәренен авторы Сәхип Жамал да юбиларны котлап чыгыш ясады.

Соныннан А. Островскийның «Сонгы корбан» драмасыннан өзек күрсәтелде. Анда язучы карчык Глафира ролен Ф. Ильская башкарды.

## ЗӨЛӘЙХА ХИСМӘТУЛЛИНАГА 50 ЯШЬ

РСФСРның халык артисткасы, М. Жәлил исемендәге опера һәм балет театры солисткасы Зөләйха Хисмәтуллинага 50 яшь, ижади эшчәнлегенә 30 ел тулды. Опера һәм балет театры бинасында республикабыз жәмәгәтьчелеге бу датаны зур итеп билгеләп үтте. Юбиларны котлау тантанасыннан сон тамашачылар З. Хисмәтуллина катнашында Д. Пуччининның «Чио-Чио-Сан» операсын тыңладылар.

## РЕЖИССЕР КӘШИФӘ ТУМАШЕВАГА 70 ЯШЬ

Казан Актерлар йортында беренче татар хатын-кыз режиссеры Кәшифә Тумашевага 70 яшь тулу унае белән тантаналы киңә булып үтте. Анда артистлар, драматурглар, ижат оешмалары, озак еллар бергә эшләгән иптәшләре юбиларны тәбрикләделәр, котлау адреслары бирделәр.

### КУЙБЫШЕВ ШӘҺӘРЕНДӘ СӘНГАТЬ БӘЙРӘМЕ

СССР төзелүгә 50 ел тулу унае белән январь аенда Куйбышев шәһәрәндә бөтен Россия зона смотры булып үтте. Смотрга тугыз өлкә һәм автономияле республика-

ларның үзешчән сәнгать коллективлары, шулар арасында Татарстаннан 260 үзешчән сәнгать остасы катнашты.

Татарстан үзешчәннәре 18 номер белән барганнар иде һәм аларның 13 номерына катнашучылар лауреат исемен алды, ә калганнына I Дәрәжә дипломнар бирелде. Мөслим районы культура йорты хоры, Балтач районы халык музыкасы кораллары оркестры, Чистай совхоз-техникумы егетләре биюе жюри членнарының һәм тамашачыларның игътибарын аеруча жәлеп итте.

Республикабыз үзешчәннәре, смотрга катнашу белән рәттән, клубларда, культура сарайларында чыгышлар ясап, шәһәр эшчеләренә культура хезмәте күрсәттеләр. Һәркайда якташларыбызның чыгышларын зур алкышлар белән каршы алдылар.





## МИННУР САЛИХОВА

[1933—1973]



Кырык яше тулганнан соң, ул бер ай да яшәмәде, арабыздан китеп барды. Йөрәк кыллары сыкранып калды. Аны сагынабыз, юксынабыз.

Миннур Хөсәен кызы Салихова Татарстан язучылар союзы Әлмәт бүлгегә оештырылуның беренче көненнән алып, ягъни ул ел буге, анда секретарь-машинистка булып эшләде. Эшкә, вазифасына намус белән карауның үрнәгеге иде Миннур. Оешмабызны аякка бастыруда ул үзеннән зур өлеш кертте.

Язучылар яңа әсәрләрен машинкада бастырырга еш кына аңа китерә иделәр. Шатланып кабул итә Миннур. Әсәрне баскан вакытында ул елмаеп куя, яки моңсуланып, уйга батып утыра. Күңеленә хуш килгән урыннарны бүлмәдәгә иптәшләргә укып күрсәтә, сабыйларча куана, дулкынлана...

Искиткеч кеше жанлы иде, киң күңелле һәм бик тә тыйнак иде ул. Укытучылар институтын тәмамлаган, зур мәгълүматлы, кызыксынучан кеше иде. Әгәр газета-журнал битләрендә Әлмәт язучыларының яңа әсәрләре басылып чыкса, Миннур беренче булып күрә һәм авторның үзеннән дә ныграк куана иде. Әдәбиятыбызга гашыйк булып кына калмады ул, аны чын мәгънәсендә пропагандалады, нефтьчеләрнең Техника йортында эшләүче күпләгән хатын-кызларны китап яратырга өйрәтте.

Арабыздан вакытсыз киткән Миннур Салихованың якты истәлегеге аны белгән кешеләрнең күңелендә бик озак сакланыр.

Татарстан язучылар союзының Әлмәт оешмасы.  
Әдәбият-ижат түгәрәгеге членнары.

Журналыбызның алтынчы санында Габдрахман Әпсәләмовның «Күк күкрә» романының давамын укырсыз. Сәҗидә Сөләйманованың «Шаһинә» хикәясе яшьлектә бер-берсен яратып йөргән кешеләрнең еллар үткәч очрашуы турында.

Марсель Галиевнең «Ана» хикәясендә дуслашып йөргән кызын ташлап, икенче кызга өйләнергә уйлаган егетнең кыз анасы белән сөйләшүе тасвирлана.

Поэзия сәючеләргә Флера Гыйззәтуллина, Рәшит Гәрәй, Гөлшат Зәйнашева, Лена Шакирҗанова шигырьләрен тәкъдим итәбез. «Дуслар жыры»нда Муса Гали, Гыйлемдар Рамазанов, Абдулхак Игебаев шигырьләре бирелә.

«Сәнгать» бүлегендә Мансур Шиһабов белән Әхмәт Рәшитовларның Татарстанның атказанган артисты Мөхәммәт Хәмзинга багышланган очеркы бирелә. Феодосий Видрашкунның «Вахта» дигән очеркында КамАЗдагы җитәкчеләр, төзүчеләр тасвирлана.

Газиз Иделленең «Беренче зур сәяхәт»енең давамын укырсыз.

Болардан тыш сәнгать мәсьәләләренә караган мәкаләләр, китап күзәтү, «Чаян» бүлге, әдәбият һәм сәнгать яңалыклары бирелә.

Бәясә 50 тиен  
Цена коп.

# КАЗАН УТЛАРЫ (ОГНИ КАЗАНИ)

Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал

ОРГАН СОЮЗА  
ПИСАТЕЛЕЙ  
ТАТАРИИ

ИНДЕКС 73210